

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN DOĞU
POLİTİKASI

Yasemin AKYOL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Sefer SOLMAZ

Konya-2013

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Adı Soyadı: Yasemin AKYOL

Numarası: 094202021002

Ana Bilim / Bilim Dalı: TARİH /Ortaçağ Tarih

Programı

Tezli Yüksek Lisans
Doktora

Tezin Adı: BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN DOĞU POLİTİKASI

Öğrencinin

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin imzası
(İmza)

A handwritten signature in blue ink, appearing to read "Yasemin Ak Yol".

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Yüksek Lisans Tezi Kabul Formu

Adı Soyadı: Yasemin AKYOL

Numarası: 094202021002

Ana Bilim / Bilim Dalı: TARİH /Ortaçağ Tarihi

Programı

Tezli Yüksek Lisans

Doktora

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Sefer SOLMAZ

Tezin Adı: BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN DOĞU
POLİTİKASI

Öğrencinin

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Büyük Selçuklu Devletinin Doğu Politikası başlıklı bu çalışma 26 /11 / 2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı

Danışman ve Üyeler

İmza

Prof. Dr.
Mustafa DEMİRCİ

Başkan

Doç. Dr.
M. Ali HACIGÖKMEN

Üye

Yrd. Doç. Dr.
Sefer SOLMAZ

Danışman

ÖNSÖZ

Oğuzların Kınık boyuna mensup Selçuk Bey'in Cend'e gelerek burada oluşturduğu küçük siyasi teşekkül, daha sonra Maverünnehir ve Horasan'a gelen torunları Tuğrul ve Çağrı Beyler tarafından Türk-İslam tarihi içinde son derece önemli bir yer işgal eden büyük bir imparatorluğa dönüşmüştür. Türklerin Müslüman olmasından sonra Karahanlılar ve Gaznelilerin ardından aynı coğrafyada üçüncü büyük devlet olan Büyük Selçuklu Devleti, kendinden sonra kurulan Türk-İslam devletlerine bir model teşkil ettiği gibi, takip ettiği devlet politikası ile yaşadığı yüzyıla da damgasını vurmuştur.

Bilindiği gibi devletlerin politikaları, genellikle kuruluşları sırasında oluşturulur ve uzun vadede sınırları ötesindekilere karşı duruşunu ifade eder. Dandanakan Savaşı'nın hemen ardından bir araya gelen Selçuklu reisleri kazandıkları toprakları feodal esaslara göre paylaştıktan sonra bu yeni devletin genel politikasını belirlemişlerdir. Bu politikaya göre; Selçuklular devleti bir yandan iç ve dış tehditlere karşı korurken, öte yandan da yeni topraklar fethederek tebaasına yeni yurtlar temin edecekti. Selçuklu sultanları bunun için batıda planlı-programlı bir fetih politikası takip ederken, doğuda da genellikle güven ve asayişin mutlak surette devamı için çaba sarf etmişlerdir. Selçuklu sultanları izledikleri politika sayesinde devletin doğu hudutlarında bulunan dönemin büyük devletlerinden olan Karahanlılar ile Gaznelileri tabiiyetleri altına almışlardır. Böylece Selçuklu Devleti sınırları Çin'den Akdeniz kıyılarına kadar uzanan büyük bir imparatorluğa dönüşmüştür. Selçuklu sultanları yükselme döneminde sınırlarını kendilerine tabi devletlerle çevrelemek suretiyle imparatorluğu koruma şeklinde bir politika takip etmişlerdir.

Çalışmamızın konusu Büyük Selçuklu Devleti'nin doğu politikası olduğu için; öncelikle doğu politikasının esasları, Selçuklu sultanlarının takip ettikleri doğu politikaları, doğudaki devletlerle askeri siyasi ilişkiler çerçevesinde şekillenmiştir.

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Selçuklu Devleti'nin kuruluş süreci, doğu politikasının esasları ve Selçuklu sultanlarının takip ettiği doğu politikaları anlatılmıştır.

İkinci bölümde Büyük Selçuklu Devleti'nin doğu politikası çerçevesinde Gazneliler, Karahanlılar ve Karahitaylar ile ilişkileri incelenmiştir.

Üçüncü bölümde de Selçuklu Devleti'nin vassal devletlere karşı takip ettiği doğu politikası ve doğu politikası çerçevesinde vassal devletlerle olan ilişkileri üzerinde durulmuştur.

Dördüncü bölümde ise, Doğu Politikası Çerçevesinde Türkmenler ele alınmıştır. Selçuklu Devleti'nin Kıpçaklar, Çiğiller ve Oğuzlar ile ilişkileri doğu politikası açısından incelenmiştir.

Çalışmam boyunca bilgi ve tecrübesiyle yol gösteren ve çalışmamın tamamlanmasına büyük katkısı olan danışmanım Yrd. Doç. Dr. Sefer SOLMAZ'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bu çalışmam esnasında yardım ve desteklerini gördüğüm Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ ve Doç. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN'e teşekkürlerimi sunarım.

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yasemin AKYOL	Numarası: 094202021002
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH/ Ortaçağ Tarihi	
	Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Sefer SOLMAZ	
Tezin Adı		Büyük Selçuklu Devleti'nin Doğu Politikası	

ÖZET

Orta Asya'da kurulan üçüncü büyük Türk-İslam devleti olan Büyük Selçuklu Devleti'nin doğu politikasının temelleri devletin kuruluş döneminde atılmıştır. Dandanakan Zaferi'nden sonra toplanan Merv Kurultayı'nda devlet feodal esaslar çerçevesine hanedan üyeleri arasında paylaşılmıştır. Bu paylaşımında doğu bölgeleri Çağrı Bey'e verilmiştir. Çağrı Bey bir yandan doğudaki toprakları korurken, öte yandan da fetih hareketleriyle sınırlarını genişletmiştir. Çağrı Bey'in bu dönemdeki faaliyetleri Büyük Selçukluların doğu politikasının esaslarını oluşturmuştur. Kuruluşundan itibaren yönünü batıya dönen Büyük Selçuklu Devleti, doğuda sadece güven ve asayişin sağlanmasına önem vermiştir. Bunu temin etmek için de Karahanlılar, Gazneliler, Gurlular, Karahitaylar, Harezmsahlar ve Oğuzlar ile mücadele etmişlerdir. Bu da devletin doğu politikasının temelini oluşturmuştur. Bu politikanın devamı olarak yükselme döneminde vasal devletlerle çevrilerek sınırlar korunmuştur. Fetret devrinde ise kuruluş döneminde Çağrı Bey'in üstlendiği görevi Melik Sancar üstlenmiştir. Bu dönemde Karahanlılar ve Gazneliler kesin olarak tabiiyet altına alınmıştır. Doğuda bir takım tehlikelerin belirmesi üzerine Sancar, sultanlığı döneminde devletin ağırlık merkezini doğuya kaydırarak, vasal devletleri daha sıkı kontrol altında tutmuştur. Alınan bütün bu tedbirlere rağmen, Büyük Selçuklu Devleti doğudan gelen Karahitay ve Oğuzların saldırıları sonucunda yıkılmıştır.

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yasemin AKYOL	Numarası: 094202021002
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH/ Ortaçağ Tarihi	
	Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. Sefer SOLMAZ	
Tezin İngilizce Adı		Great Seljuck Empire in Eastern Policy	

SUMMARY

The foundations of east policy of the Great Seljuck Empire which was the third largest Turkish-Islamic state established in central Asia was laid during establishment period. At the Merv Congress gathered after the Victory of Dandanakan the state was shared among the members of the dynasty within the feudal rules. With this sharing East regions were given to Cagri Bey. On the one hand Cagri Bey protected eastern fields, on the other hand he enlarged the frontiers with conquests. The activities of Cagri Bey during this period contitutes the rules of eastern policy of the Great Seljuk Empire. Great Seljuk Empire which turned is attention to the West, paid attention only to confidence and peace in the East. In order to obtain this it struggled with Karahanli state, Ghaznevids, Gurlu state, Karahitays, Harzemsah state and Oghuzs. This constitutes the east policy of the state. As a continuation of this policy, during the rise of the state thefrontiers were protected by the conversion of vassal states. During the unproductive period Melik Sancar undertook the duty of Cagri Bey. During this period Karahanli state and Ghaznevids were nationalized. After the appearance of some threats in the East Melik Sancar changed the central governing to the East and controlled the vassals sitrictly. Despite all these prcautions the Great Seljuk Empire was demolished by the Karahitay and Oghuzs attacks coming from the East.

KISALTMALAR

b. : bin

bk. : bakımız

C. : Cilt

çev. : çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

haz. : hazırlayan

İA : İslam Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)

İÜEF : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

mad.: madde

MEB : Millî Eğitim Bakanlığı

s. : sayfa

S. : Sayı

TDAV : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TTK : Türk Tarih Kurumu

vd.: ve diğerleri

yay.: yayımları, yayımlayan

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Sayfası	ii
Tez Kabul Formu	iii
Önsöz	iv
Özet	vi
Summary	vii
Kısaltmalar	viii
GİRİŞ	1
I. KONUNUN ÖNEMİ VE SINIRLANDIRILMASI	2
II. ARAŞTIRMADA TAKİP EDİLEN METOT VE TEKNİKLER	3
III. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	4

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE DOĞU POLİTİKASI

I. DEVLETİN KURULUŞUNA KADAR SELÇUKLULARIN KISA

TARİHSEL SÜRECİ 12

II. SELÇUKLULARIN HORASANA GEÇİŞİ VE GAZNELİLER İLE

MÜCADELELERİ 18

A. NESA ZAFERİ (HİSAR-I TAK) VE MUHTARİYETİN KAZANILMASI ... 18

B. SERAHS ZAFERİ VE DEVLETİN KURULUŞU 20

C. DANDANAKAN ZAFERİ VE BAĞIMSIZLIĞIN İLAN EDİLMESİ 21

1. Merv Kurultayı ve Devletin Doğu Politikasının Tespiti 25

III. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN DOĞU POLİTİKASINI

BELİRLEYEN ESASLAR	27
A. TOPRAKLARI YÖNETMEK VE TEŞKİLATLANDIRMAK	27
B. MEVCUT TOPRAKLARI KORUMAK VE YENİ FETİHLERLE SINIRLARI GENİŞLETMEK	28
C. BATIDAKİ FETİHLERE DESTEK OLMASINI SAĞLAMAK	30

IV. BÜYÜK SELÇUKLU SULTANLARININ TAKİP ETTİĞİ DOĞU

POLİTİKALARI	31
A. TUĞRUL BEY	31
B. ALP ARSLAN	32
C. MELİKŞAH	32
D. BERKYARUK	33
E. MUHAMMED TAPAR	34
F. SANCAR	34

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN DOĞUDAKİ DEVLETLERLE İLİŞKİLERİ

I. GAZNELİLER	37
A. DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE ASKERÎ VE SİYASİ İLİŞKİLER..	37
1. Belh'in Zaptı	37
2. Cûzcân, Badgis, Huttalan ve Toharistan'ın Zaptı	39
3. Melik Alparslan'ın Gazne Seferi	40
4. Tirmiz'in Zaptı	40

5. Melik Alparslan'ın II. Gazne Seferi	41
a. Çağrı Bey ile Gazne Sultanı Ferruhzâd Arasında Yapılan Barış	42
6. Çağrı Bey İle Gazne Sultanı İbrahim Arasında Yapılan Barış	42
7. Sultan Melikşah'ın Gazne Seferi	43
a. Sultan Melikşah İle Gazne Sultanı İbrahim Arasında Yapılan Barış	44
9. Melik Sancar'ın Gazne Seferi	45
a. Melik Sancar İle Gazne Hükümdarı Behram Şah Arasında Yapılan Anlaşma	47
10. Gazneliler'in Selçuklu Devletinin Vassalı Haline Gelmesi	48
11. Sultan Sancar'ın Gazne Seferi	49
B. DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE İKİ HANEDAN ARASINDA YAPILAN SİYASİ EVLİLİKLER	50
1. Sultan Alp Arslan'ın Oğlu İle Sultan İbrahim'in Kızının Evliliği	50
2. Sultan Melikşah'ın Kızı İle Sultan İbrahim'in Oğlunun Evliliği	50
II. KARAHANLILAR	51
A. DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE ASKERÎ VE SİYASİ İLİŞKİLER.	51
1. Batı Karahanlıların Tirmiz'i İşgali	51
a. Çağrı Bey İle Tamgaç Han Arasında Yapılan Barış	53
2. Sultan Alp Arslan'ın Batı Karahanlılar Üzerindeki Seferi	54
a. Seferin Nedenleri	54
b. Seferin Sonuçları	55
3. Sultan Melikşah'ın Batı Karahanlılar Üzerine Seferi	56
4. Sultan Melikşah İle Batı Karahanlı Hükümdarı Arasında Yapılan Barış	58

5. Sultan Melikşah'ın Batı Karahanlıları Tabiiyet Altına Alması	58
6. Sultan Melikşah'ın Doğu Karahanlıları Tabiiyet Altına Alması	60
7. Melik Sancar'ın Batı Karahanlılar Üzerine I. Seferi	61
a. Seferin Nedenleri	61
b. Seferin Sonuçları	62
8. Melik Sancar'ın Batı Karahanlılar Üzerine II. Seferi	63
9. Sultan Sancar'ın Batı Karahanlılar Üzerine Seferi	64
B. DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE İKİ HANEDAN ARASINDA YAPILAN SİYASİ EVLİLİKLER	66
1. Alp Arslan ile Şah Hatun'un Evliliği	66
2. Melikşah ile Terken Hatun'un Evliliği	67
3. Âişe Hatun ile Şemsü'l-Mülk Nasr Han'ın Evliliği	68
4. Melikşah'ın Kızı ile Tegin Han Süleyman'ın Evliliği	68
5. Sancar ile Türkan Hatun'un Evlilikleri	69
III. KARAHİTAYLAR	70
A. DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE ASKERÎ VE SİYASİ İLİŞKİLER	70
1. Karahitaylar İle Büyük Selçukluların Vassalı Karahanlıların Mücadelesi .	70
2. Karahitaylar İle Büyük Selçukluları Savaşa Sürükleyen Sebepler	72
3. Katvan Savaşı	73
4. Katvan Savaşının Sonuçları	74
5. Doğu Politikası Çerçevesinde Katvan Yenilgisinin Değerlendirilmesi	75

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE VASSAL DEVLETLERLE İLİŞKİLER

I. MAHALLİ EMİRLİKLERLE ASKERİ VE SİYASİ İLİŞKİLER	77
A. ZİYÂRÎ EMİRLİĞİ	77
B. BÂVENDÎ EMİRLİĞİ	77
C. HUTTELAN EMİRLİĞİ	78
D. SAĞANİYAN EMİRLİĞİ	79
II. GURLULAR	80
A. DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE ASKERİ VE SİYASİ İLİŞKİLER	80
1. Gurluların Büyük Selçuklu Devleti'nin Vassalı Haline Gelmesi	80
2. Büyük Selçuklu Emiri Kumaç İle Gurlular Arasında Yapılan Savaş	80
3. Sultan Sancar'ın Gurlular Üzerine Seferi	81
a. Seferin Nedenleri	81
b. Seferin Sonuçları	83
III. HARZEMŞAHLAR	83
A. DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE ASKERİ VE SİYASİ İLİŞKİLER	83
1. Harezm'in Büyük Selçuklu Hâkimiyetine Geçmesi	83
2. Sultan Sancar'ın I. Harezm Seferi	85
a. Seferin Nedenleri	85
b. Seferin Sonuçları	86
3. Harezmşah Atsız'ın Sultan Sancar'a İtaatini Arz Etmesi	87
3. Sultan Sancar'ın II. Harezm Seferi	88

4. Sultan Sancar'ın III. Harezmi Seferi	89
a. Edip Sabir'in Sultan Sancar Tarafından Harezmi'e Elçi Olarak Gönderilmesi	89
b. Sultan Sancar'ın III. Harezmi Seferine Çıkması	89
c. Sultan Sancar İle Harezmişah Atsız Arasında Yapılan Barış	90

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE TÜRKMENLER

I. KIPÇAKLAR	92
A. SULTAN ALP ARSLAN'IN KIPÇAK SEFERİ	92
1. Seferin Nedeni	92
2. Seferin Sonuçları	92
II. ÇİĞİLLER	93
A. SULTAN MELİKŞAH DÖNEMİNDE ÇİĞİLLERİN İSYANI	93
1. İsyanın Nedeni	93
2. Sultan Melikşah'ın Çiğiller Üzerine Seferi	94
3. Çiğiller Üzerine Yapılan Seferin Sonuçları	95
III. OĞUZLAR	95
A. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN OĞUZLARLA İLİŞKİLERİ	95
1. Büyük Selçuklu Devleti İle Oğuzlar Arasındaki İlk Anlaşmazlık	96
2. Emir Kamaç'ın Oğuzlar İle Mücadelesi	96
a. Emir Kamaç'ın Oğuzlar'a Şahne Tayin Edilmesi	96
b. Kamaç İle Oğuzlar Arasında Meydana Gelen Savaş	97

c. Savaşın Sonuçları	98
3. Sultan Sancar'ın Oğuzlar ile Mücadelesi	98
a. Sultan Sancar İle Oğuzlar Arasında Meydana Gelen Savaş	98
b. Savaşın Sonuçları	99
4. Sultan Sancar'ın Ölümü ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Yıkılışı	100
SONUÇ	102
BİBLİYOGRAFYA	105
EKLER	111

GİRİŞ

Dünyanın en köklü milletlerinden olan Türkler, tarih boyunca birçok devlet kurarak binlerce yıllık bir devlet geleneğine ve kültürel birikime sahip olmuşlar ve büyük bir medeniyet meydana getirmişlerdir. Türklerin tarih boyunca kurdukları devletlere bakıldığında bu devletlerin her birinin kendine has hedefleri olduğunu ve bunları gerçekleştirmek için birtakım politikalar geliştirdiği görülmektedir.

XI. yüzyılda Selçuk Bey'in torunları Tuğrul ve Çağrı Beyler tarafından kurulan Büyük Selçuklu Devleti'nin sahip olduğu ideal ve takip edilen politika, buna güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Tuğrul ve Çağrı Beyler devletleşme sürecinde birçok engelle karşılaşmışlar ve çok çetin mücadeleler vermişlerdir. Selçukluların kurulduğu yüzyılda ve coğrafyada Karahanlılar ve Gazneliler adıyla iki büyük Türk devleti hüküm sürmekteydi. Bunların varlığına rağmen Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşlerin kısa zamanda Türk İslam dünyasının lideri olacak büyük bir devlet kurmaları; Selçuklu reislerinin doğru tespitleri ve izledikleri doğru politikalar sayesinde olmuştur. Dedeleri Selçuk'un ölümünün ardından Maverâünnehir'e inen Selçuklular, burada çeşitli sıkıntılar yaşadktan sonra çareyi Gaznelilerin hâkimiyetinde olan Horasan'a geçmekte bulmuşlardır. Gazneliler karşısında Nesa ve Serahs zaferleriyle muhtariyet kazanan ve devletlerini kuran Selçuklular, 1040 yılında Dandanakan Zaferiyle bu devlete nihai darbeyi indirerek bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

Dandanakan Zaferi'nden yaklaşık bir ay sonra Merv'de bir kurultay toplayıp burada sahip oldukları memleketleri kendi aralarında taksim etmişlerdir. Büyük kardeş Çağrı Bey, Merv merkez olmak üzere Horasan'ın bir kısmını; Musa Yabgu Bust, Herat ve Sistan havalisini; Tuğrul Bey ise, Irak tarafını almıştır. Büyük bir zaferin ardından gerçekleştirilen Merv Kurultayı, Selçuklu Devleti'nin siyasî yapısını ve dış politika hedefini belirleyen, devlet olmanın temel şartlarından olan teşkilatlanma ve müesseseseleşmesinde sağlam temellerin atıldığı önemli bir toplantı olmuştur. Merv kurultayında açıklığa kavuşan ve sınırları çizilen konulardan biri de hiç şüphesiz devletin dış politika hedefidir. Burada Horasan ve çevresinin Çağrı Bey'e verilmesi, devletin doğusunun, idaresinden Çağrı Bey'in mesul olması anlamına gelmiştir. Dolayısıyla devletin "Doğu Politikası Çağrı Bey'in uhdesine verilmiştir" diyebiliriz. Bununla birlikte Sultan unvanıyla Selçuklu tahtına oturan

Tuğrul Bey'in devletin batı topraklarında hüküm sürmesi Selçukluların yönünü batıya döndüğünü, batı yönünde bir fetih politikasının takip edileceğini göstermektedir. Gerçekten de Selçuklular kuruluşlarından itibaren batı yönünde sistemli bir fetih politikası takip etmişler ve bu yönde büyük başarılar imza atmışlardır. Büyük Selçuklu Devleti'nin batı politikası ve bu yöndeki faaliyetleri ayrıntılı olarak ele alınırken doğu politikası ve bu yöndeki faaliyetleri maalesef tam anlamıyla ortaya konulamamıştır. İşte bu çalışmada Büyük Selçuklu Devleti'nin doğu politikası ve bu yöndeki faaliyetleri ve sonuçları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

I. KONUNUN ÖNEMİ VE SINIRLANDIRILMASI

Büyük Selçuklu Devleti Türk İslam tarihi içinde son derece mühim bir yer işgal etmekte olup; askerî, siyasi ve kültürel yönlerden kendinden sonra kurulmuş diğer Türk-İslâm devletlerine de örnek teşkil etmiştir. Bu bakımdan bu devlet birçok araştırmaya da konu olmuştur.

Kısaca “dünyaya hâkim olma ideali” olarak tanımladığımız Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Büyük Selçuklu Devleti'nin de temel idealiydi. Selçuklu sultanları bu ideali gerçekleştirmek için hâkim oldukları sınırları sürekli olarak genişletmişlerdir. Kuruluşundan itibaren yönünü batıya dönen Selçuklular, burada sistemli bir fetih politikası güderek üzerinde yaşadığımız Anadolu'yu vatan haline getirmişlerdir. Onların bu başarıları çağdaş ve daha sonraki kaynaklar ile günümüz araştırmalarında fazlaca yer bulmuş olmasına rağmen; Selçukluların doğudaki faaliyetleri göz ardı edilmiştir. Hâlbuki Selçukluların doğuda sistemli bir fetih politikası takip etmek yerine, sınırlarını koruma amaçlı bir politika takip etmesi son derece dikkat çekicidir. Ayrıca devleti yıkıma götüren felaketler silsilesinin de doğudan baş göstermesi Büyük Selçukluların doğuya yönelik faaliyetlerinin önemini göstermektedir. Bundan dolayı onların bu yöndeki faaliyetleri tam anlamıyla ortaya konulmalıdır. Çünkü Türk tarihinde bu kadar mühim olan bu devletin bütün yönleriyle ele alınıp aydınlığa kavuşturulması gerekmektedir.

Bu çalışma Büyük Selçuklu Devleti'nin doğudaki devletlerle olan askerî ve siyasi ilişkilerini kapsamaması nedeniyle; konuyu, sadece doğu politikası olarak sınırlandırmak mümkün değildir. Selçuklu Devleti'nin doğudaki devletlerle olan

askerî-siyasi ilişkileri ve bu yöndeki faaliyetleri de ortaya konulmalıdır. Bununla birlikte devletin takip ettiği politikanın daha kuruluşu sırasında şekillenmiş olması nedeniyle, konunun sınırları içine devletin kuruluşu da girmektedir. Selçuklu devletinin doğu politikası zaman içinde çeşitli sebeplere bağlı değişim göstermiş olduğundan, yıkılışa kadar bütün dönemlerde takip edilen doğu politikası ve bu yöndeki faaliyetleri ele alınmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin doğudaki ekonomik ve kültürel faaliyetleri ile ilgili kaynaklarda yeterli bilgilerin olmaması, devletin doğu politikasını askerî ve siyasi faaliyetler temelinde ele almamıza ve bu çerçevede şekillendirmemize neden olmuştur.

II. ARAŞTIRMADA TAKİP EDİLEN METOT VE TEKNİKLER

Araştırmaya konu olan Büyük Selçuklu Devleti'nin doğu politikası incelenirken; doğu politikasının şekillendiren esaslar, Selçuklu sultanlarının doğuda takip ettiği politikalar, devletin, kuruluş sürecinden başlayarak yıkılışa kadar doğudaki askeri siyasi faaliyetleri, doğudaki devletlerle ilişkileri temel alan bir yol takip edilmiştir.

Araştırmada mümkün olduğunca bilimsel metot ve teknikler kullanılmaya çalışılmıştır. Konu ile ilgili bir kaynak taraması yapılarak o dönemden bahseden kaynaklar tespit edilmiştir. Bu kaynaklardan konumuzla alakalı gördüğümüz bilgiler eleştiri süzgecinden geçirilerek kullanılmak suretiyle konu aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Ele alınan konuyla ilgili kaynakların kullanımında ise kronolojik sıra göz önünde bulundurulmuş, önce ana kaynaklar, sonra birinci elden kaynaklar daha sonra da ikinci elden kaynaklar kullanılarak bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca günümüzde yapılan araştırmalardan da yararlanılmıştır.

Konu ile ilgili kaynak ve araştırmaların hemen hemen tamamına yakını görülmeye çalışılmış ve kullanılan bütün kaynak ve araştırmalar dipnotlarda ve bibliyografyada gösterilmiştir.

III. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

A. KAYNAKLAR

1. Azimî, Azimî Tarihi

XII. yüzyılın Suriyeli tarihçilerinden olan Ebû Abdullah Muhammed el-Azimî 1090 yılında Halep'te doğmuştur. Önceleri ders okutarak hayatını devam ettiren Azimî, daha sonra devrin tanınmış tarihçilerinden es-Semâni ve İbn Asâkir ile görüşmüştür. Tarihe dair üç eser yazan müellifin bugüne kadar ulaşan tek eseri; içinde Selçuklular hakkında önemli bilgiler barındıran ve dünyadaki tek nüshası Türkiye'de olan Azimî Tarihi¹'dir.

Eser, genel vekâyinâme türünde olup, Hz. Âdem'den başlayarak Abbasi Halifesi el-Muktefi Liemrillah devrinin sonuna kadar cereyan eden çeşitli olayları kapsamaktadır. Müellifin 1160 yılına kadar devam ettiğini ifade ettiği eseri 1143-1144 yıllına kadarki olayları kapsamaktadır ki, bu durum eserin 17 yıllık olaylar kısmının kaybolduğunu göstermektedir.

İslam tarihi için son derece önemli eserde Karahanlılar, Gazneliler, kuruluşundan itibaren Büyük Selçuklular, Kirman, Irak, Türkiye ve Suriye Selçukluları ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Ali Sevim eser üzerinde çalışmış ve Selçuklular dönemiyle ilgili bölümlerine ait Arapça metinleri Türkçe'ye tercüme edip, notlar ve açıklamalarıyla birlikte yayınlamıştır.

2. Ravendi, Râhat-üs-sudûr ve âyet-üs-sürûr

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, 1181 yılında Irak Selçuklu sarayına girmiş; 1202 yılında yazmaya başladığı Râhat-üs-sudûr ve âyet-üs-sürûr² adlı eserini iki-üç yıl içinde tamamlamıştır. Selçukluların 1194 yılında İran'da iktidarı kaybetmesi üzerine müellif, eserini Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhüsrev'e ithaf ederek, bizzat taktim etmiştir.

Râhat-üs-sudûr ve âyet-üs-sürûr başlangıçtan 1194 yılına kadar özellikle Irak Selçuklu tarihini anlatan esaslı bir monografidir. Bununla birlikte eserde Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasi tarihi hakkında da detaylı bilgilerin verilmesinden dolayı

¹ Azimî, 2006.

² Ravendi, 1957.

önemli bir kaynak niteliğindedir. Özellikle Selçukluların doğudaki askerî ve siyasi faaliyetleri ile ilgili son derece önemli bilgilere yer verilmesi nedeniyle çoğu yerde bu eserden yararlanılmıştır. Eser Ahmet Ateş tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

3. Sadru'ddîn Ebu'l Hasan 'Ali İbn Nâsır ibn 'Ali el-Hüseyinî, Ahbâr üd-devlet is-Selçukîyye

Sadru'ddîn Ebu'l Hasan 'Ali İbn Nâsır ibn 'Ali el-Hüseyinî'ye ait olduğu kabul edilen bu Arapça eserin hakiki müellifi henüz kesin olarak tespit edilememiştir. Eserin iki yerinde Sadruddîn Ebu'l-Hasan'ın isminin zikredilmesi, tarihçileri eserin ona ait olduğu düşüncesine sevk etmiştir. Muhtemelen müellif VI. asrın sonunda ve VII. asrın ilk çeyreğinde yaşamış, eserini de 622/1225 yılından sonra telif etmiştir.

Selçuklu devrinin en mühim tarihlerinden biri olan bu eser özellikle devletin kuruluşu, askerî ve siyasi faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu bakımdan çalışmamız boyunca yararlandığımız kaynaklardandır. Selçuklu tarihini aydınlatılması bakımından önemli bir kaynak niteliğinde olan Ahbâr üd-devlet is-Selçukîyye³ Necati Lügal tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

4. İbnü'l Esîr, el-Kâmil fi't- târih

İbnü'l Esîr 1160 yılında Cizre'de dünyaya gelmiştir. İyi bir eğitim aldığı anlaşılan müellif, 1233 yılında Musul' da vefat etmiştir. Birçok eseri arasından el-Kamil fi't-târih⁴ adlı eseri onu İslam dünyasının en önemli tarihçisi yapmıştır.

12 ciltten oluşan bu eser yaradılıştan 1231 yılına kadar geçen olayları ihtiva eder. İbnü'l Esîr eserinde günümüze kadar gelememiş birçok kaynağı kullanmıştır. Bu sebeple kendi zamanından önceki kısımları çok değerlidir. Bununla birlikte Selçukluların siyasi, dinî ve kültürel tarihi hakkında önemli bilgiler veren ortaçağın temel kaynaklarından. Bütün çalışmamız boyunca bolca istifade ettiğimiz bu eser Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar gerek askerî gerekse siyasi tarihini aydınlatan temel kaynaklardandır. Selçuklu Devletinin doğu politikasının ortaya konulmasına yardımcı olacak bilgilerin mevcudiyeti çalışmamız açısından da eseri değerli kılmaktadır. Eser Türkçeye tercüme edilmiştir.

5. Alâeddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i cihangüşa

³ Hüseyinî, 1943.

⁴ İbnü'l Esîr, 9, 10, 11: 1987.

1226 yılında Bağdat'ta doğan Alâeddin Ata Melik Cüveynî, İran'ın ünlü ailelerinden birine mensup olup, ataları Abbasiler döneminde vezirlik yapmıştır. Ailesinden bazı kimseler Sultan Sancar döneminde kâtiplik yapmıştır. Genç yaşta Moğolların İran valisi Argun'un yanında kâtip olarak çalışmaya başlayan Cüveynî, Hülagu'nun 1256 yılında İran'a gelmesinden sonra ona katılmış ve yanından hiç ayrılmamıştır.

Cüveynî en önemli eseri olan Tarih-i cihangüşa'yı⁵ 1252 yılında yazmaya başlamış ve 1259'da tamamlamıştır. Bu eser, bütün Selçuklu tarihi için önemli bilgiler barındırmaktadır. Eserde özellikle Sultan Sancar dönemiyle ilgili değerli bilgiler olması nedeniyle çalışmamızda yararlandığımız kaynaklar arasında yer almıştır. Farsça kaleme alınan eser Türkçeye tercüme edilmiştir.

6. el-Bundârî, Zubdat al-nusra va nuhbat al-'usra

Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Bundari'nin asıl adı; Feth b. Ali b. Muhammed'dir. Aslen İsfahanlı olan Bundârî Suriye'ye gelerek Eyyubilerin hizmetine girmiştir.

Bundârî Eyyubilerin hizmetinde bulunduğu sırada hemşerisi olan İmada'dîn'in süslü ve anlaşılması güç olan Nusrat el-fetre usrat el-katra adlı eserine çeşitli eklemeler yapmak ve sadeleştirmek suretiyle Zubdat al-nusra va nuhbat al-'usra⁶ adını vermiştir. Müellif eserin baş kısmına Selçukluların ilk devirlerine ait yazılı kaynaklardan edindiği bilgileri koymuştur. Bütün çalışmamızda yararlandığımız eserde, özellikle Sultan Sencer dönemiyle ilgili değerli bilgiler bulunmaktadır. Bununla birlikte eser, Irak Selçuklu tarihi için de son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Büyük Selçuklu tarihi araştırmalarında kaynak niteliği taşıyan bu eseri Houtsma 1889 yılında Leiden'de yayınlamıştır. Kıvameddin Burslan tarafından Türkçeye tercüme edilen eser, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi adı ile 1943 yılında İstanbul'da basılmıştır. Bizde çalışmamızda bu tercümeyi kullandık.

7. İbnü'l Adîm, Bugyetü't taleb fî tarihi Haleb

İbnü'l Adîm 1192 yılında Halep'te dünyaya gelmiş ve tahsilini burada yapmıştır. Eyyubi devrinin önde gelen âlimlerinden olan müellif, 1212 yılında

⁵ Cüveynî, 1988.

⁶ Burslan, 1943.

Halep'teki bir medresede müderrislik yapmıştır. Daha sonra kadılık, Eyyubi hükümdarlarına vezirlik ve elçilik görevlerinde bulunan İbnü'l Adîm 1262 yılında Kahire'de vefat etmiştir.

İbnü'l Adîm'in eserlerinden Bugyetü't taleb fî tarihi Haleb⁷ adlı eseri Selçuklu tarihi için son derece önemli bir kaynaktır. İbnü'l Adîm bu eserinde, Halep tarihi ve topografyasına dair bilgiler verdikten sonra, Halep'te yaşayan ve buraya uğrayan önemli kişilerin hayatlarını anlatmıştır. Siyasi tarih ve kültür tarihine dair önemli bilgiler sunan müellif, Selçuklu devlet adamlarının hayat hikâyelerine de yer vermiştir. Bu bakımdan Selçuklu tarihi araştırmalarında başvurulacak kaynaklar arasında yer almıştır. Çalışmamızda Çağrı Bey ve oğlu Alp Arslan'ın doğudaki faaliyetleri konusunda faydalanılmıştır.

Eserin Selçuklu devlet adamlarının biyografileriyle ilgili olan kısmının hem Arapça metni, hem de tercümesi Ali Sevim tarafından yayınlanmıştır.

8. Gregory Abu'l-Farac Bar Hebraeus, Abu'l Farac Tarihi

Abu'l Farac Tarihi XIII. yüzyıl müelliflerinden Bar Hebraeus, yani Yahudi oğlu, (tabib Ahran'ın oğlu) diye anılan Gregory Abu'l Farac tarafından kaleme alınmıştır. Eserini Süryanice olarak yazan müellif, daha sonra bu eseri Arapçaya tercüme etmiştir.

Abu'l Farac Tarihi⁸, kronolojik ve tarihi bir ansiklopedi niteliği taşıyan bir vekâyinâmedir. 1284 yılına kadar meydana gelen olayları ele alan eser üç bölümden oluşmuştur. İlk bölümünde, Türklerin Anadolu'ya akınlarını ve faaliyetlerini anlatan müellif, eserin ikinci ve üçüncü bölümlerinde kilise tarihini anlatmıştır. Eserde Büyük Selçuklu Devleti'nden kısaca bahsedilmiştir. Özellikle kuruluş döneminde Selçukluların faaliyetleri hakkından yararlandığımız kaynaklardandır. Bu eser Ömer Rıza Doğrul tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

9. Reşîdü'd-dîn Fazlullah, Cami'ü't-tevârih

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 1240 yılında dünyaya gelmiştir. İlhanlılarda Abaka ve Keyhatu döneminde çeşitli görevlerde bulunduktan sonra, Gazan Han döneminde

⁷ İbnü'l Adîm, 1982.

⁸ Abul Farac, 1945.

vezir olmuştur. Gazan Han'ın ölümünden sonra gözden düşen Reşîdü'd-dîn Fazlullah 1318 yılında oğlu ile beraber idam edilmiştir.

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, Cami'ü't-tevârih⁹ adlı eserinde Türk kavimlerine en eski devirlerinden itibaren yer vermiş ve bu durum eserin değerini artırmıştır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğollarla ilişkileri konusunda temel kaynaklardan biri olan eserde, Büyük Selçuklu Devleti tarihine de yer verilmiştir. Müellif, Selçuklu Devleti'nin kuruluşuyla sonuçlanan ilk Selçuklu beylerinin faaliyetlerini anlattıktan sonra, Tuğrul Bey zamanıyla devam edip, Irak Selçuklularının son Sultanı II. Tuğrul'a kadar eserini getirmiştir. Bu bakımdan Cami'ü't-tevârih konumuz itibariyle kaynak niteliğindedir. Selçukluların gerek kuruluş hikâyesini anlatırken gerekse de asıl konumuz olan doğudaki faaliyetlerini anlatırken yararlandığımız kaynaklar arasında yer almıştır. Eserin ilk önce Selçuklular ile ilgili kısımlarının Farsça metni Ahmet Ateş tarafından yayınlanmıştır. Daha sonra da Selçuklular ile ilgili kısmı Türkçeye tercüme edilmiş olup biz; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, Cami'ü't-tevârih Selçuklu Devleti. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş tercümesinden yararlandık.

10. Ahmed b. Mahmud, Selçuk-nâme

Selçuk-nâme¹⁰ Türkçe olarak II. Selim döneminde 974-977/1566-1570 yıllarında Ahmed b. Mahmud tarafından kaleme alınmıştır. Eser son derece sade bir dille ve şiirsel bir anlatımla yazılmış olup, Selçuklu tarihinin klasik kaynaklarından faydalanılarak meydana getirilmiştir.

Eser, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan başlayarak yıkılışına kadar geçen hadiseleri anlatması nedeniyle; çalışmamızın tamamında istifade ettiğimiz kaynaklar arasında yer almıştır. Bu eserde Büyük Selçuklu Devleti'nin doğudaki askeri ve siyasi faaliyetleri hakkında değerli bilgiler mevcut olup; bu bilgileri yeri geldikçe kullanmaya çalıştık. Selçuk-nâme'de daha çok Büyük Selçuklulara yer verilmekle birlikte Irak, Kirman ve Anadolu Selçukluları hakkında da kısa bilgiler mevcuttur. Eserin iki nüshası günümüze kadar gelmiştir: bir tanesi Bodleian Oxford kütüphanesinde, diğeri de Edirne Badi Efendi kütüphanesinde no: 2314'te bulunmaktadır. Bu eser yayınlanmıştır. Ahmed b. Mahmud, Selçuk-nâme, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul. 1977.

⁹ Reşîdü'd-Din Fazlullah, 2010.

¹⁰ Ahmed b. Mahmud, I-II. 1977.

11. Müneccimbaşı, Câmiu‘d-düvel

Asıl adı Ahmed b. Lütfullah olan müellifimiz 1632 yılında Selanik’te doğmuştur. Mevlevi olan Ahmed b. Lütfullah müneccimbaşılık görevinde bulunduğundan bu isimle anılmıştır.

Müneccimbaşı, eserini sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın emriyle kaleme almıştır. Arapça olarak kaleme alınan Câmiu‘d-düvel¹¹, yaradılıştan 1672 yılı sonuna kadar gelen bir genel tarihtir. Selçuklular ile ilgili fazlaca bilginin yer aldığı eserden, özellikle Selçukluların tarih sahnesine çıkma sürecinin anlatıldığı kısımdan istifade edilmiştir. Eserin Arapça metninin yayını ve Türkçe tercümesi Ali Öngül tarafından yapılmıştır.

B. ARAŞTIRMALAR

Yukarıda bahsetmiş olduğumuz kaynakların dışında çalışmamızı doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendiren ve eserlerine sıklıkla başvurduğumuz tarihçiler de bulunmaktadır. Bunlardan biri M. Altay Köymen, bir diğeri İbrahim Kafesoğlu’dur. Selçuklu Devleti’nin kuruluşu, doğu politikası, doğudaki devletlerle ilişkileri ve bu yöndeki faaliyetleri konularında özellikle, Mehmet Altay Köymen’in *Selçuklu Devri Türk Tarih*¹², *Alp Arslan ve Zamanı*¹³, *Tuğrul Bey ve Zamanı*¹⁴, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I*¹⁵, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri. II*,¹⁶; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Alp Arslan ve Zamanı. III*¹⁷ adlı eserlerine sıklıkla başvurduk. İbrahim Kafesoğlu’nun, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*¹⁸, *Selçuklu Tarihi*¹⁹, adlı eserlerinde de konumuzla ilgili değerli bilgilere rastladık. Özellikle *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* adlı eseri, Sultan Melikşah döneminde devletin doğusunda meydana gelen hadiseleri ortaya koymak bakımından faydalandığımız önemli bir çalışmadır.

¹¹ Öngül, 1986.

¹² Köymen, 1963.

¹³ Köymen, 1972.

¹⁴ Köymen, 1976.

¹⁵ Köymen, 1979.

¹⁶ Köymen, 2011a.

¹⁷ Köymen, 2011b.

¹⁸ Kafesoğlu, 1953.

¹⁹ Kafesoğlu, 1972

Bunların dışında Osman Turan'ın, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*²⁰ adlı eseri gerek Selçukluların tarih sahnesine çıkma konusunda gerekse de devletin kuruluşundan sonra doğuda meydana gelen olayların aydınlatılmasında başvurduğumuz eserler arasında zikredilebilir. Yine Erdoğan Merçil'in, *Büyük Selçuklu Devleti (Siyasi Tarih)*²¹ ve *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*²² adlı çalışmaları Selçukluların siyasi tarihine ışık tuttuğu için tezimizi oluştururken başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almıştır.

Cihan Piyadeoğlu'nun, *Selçukluların Kuruluş Hikâyesi Çağrı Bey*²³, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*²⁴ adlı çalışmalarından Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşlerin Selçuklu Devleti'ni kurma sürecinde yaptıkları mücadeleleri ve devletin kurulmasından sonra doğudaki devletlerle olan ilişkilerin aydınlatılmasında yararlandık. Ayrıca W. Barthold'un, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*²⁵, *İlk Müslüman Türkler*²⁶ ve Sergey Grigoroviç Agacanov'un, *Selçuklular*²⁷ adlı çalışmalarından da faydalandık.

Bununla birlikte konumuzla ilgili gördüğümüz Mehmet Altay Köymen'in, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)*²⁸ adlı makalesi Sultan Sancar döneminde vuku bulan ve devleti yıkıma götüren son derece mühim bir hadisenin ortaya konulmasında bize yardımcı olan çalışmalar arasındadır. Osman Özgüdenli'nin, *Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler*²⁹ ve Ali Sevim'in, *İbnü'l-Cevzi'nin El Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler*³⁰ isimli makaleleri de konumuzla ilgili faydalandığımız çalışmalardandır. B. Zahoder'in, *Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan*³¹ adlı makalesinden, Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşlerin Horasan' a geçmeleri ve burada Gazneliler ile yaptıkları mücadeleleri anlatırken istifade ettik.

²⁰ O. Turan, 1997.

²¹ Merçil, 2005.

²² Merçil, 2011.

²³ Piyadeoğlu, 2011.

²⁴ Piyadeoğlu, 2012.

²⁵ Barthold, 1981.

²⁶ Barthold, 2008.

²⁷ Agacanov, 2002.

²⁸ Köymen, 1947.

²⁹ Özgüdenli, 2002.

³⁰ Sevim, 2005b.

³¹ Zahoder, 1995.

Çalışmamız boyunca yukarıda belirttiğimiz kaynak ve araştırmaların dışında yararlandığımız başka kaynak ve araştırmalar da mevcut olup, onlar bibliyografya kısmında gösterilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE DOĞU POLİTİKASI

I. DEVLETİN KURULUŞUNA KADAR SELÇUKLULARIN KISA

TARİHSEL SÜRECİ

Türklerin tarih boyunca kurdukları devletlerden en önemlilerinden biri, hiç şüphesiz Büyük Selçuklu Devleti'dir. Selçuklular; Ortaçağ'da Türk ve İslam dünyasına getirdikleri yenilikler, kurallar ve teşkilatlar ile kendisinden sonra kurulan Türk devletlerine örnek teşkil etmiştir. Türk tarihi için son derece önemli olan bu devletin kurucusu ve devlete ismini veren Selçuk Bey kaynaklardan anlaşıldığı üzere 24 Oğuz kabilesinden Kınık boyuna mensuptu³². Selçukluların bilinen en eski atası Dukak (Tukak) Bey'dir³³. Dukak Bey Oğuz Yabgu Devleti'nde idarî, siyasi, askerî nüfusa sahip bir şahsiyet olup; cesareti, kuvveti, ileri görüşlülüğü ve devlet işlerindeki başarılarından ötürü Temür-Yalığ (demir yaylı)³⁴ lakabıyla anılmıştır. Kaynaklardaki ifadelerden anlaşıldığı üzere Dukak Bey Oğuz Devleti içinde mühim bir yer işgal etmekteydi. Öyle ki, Oğuz Yabgusu önemli devlet işlerini Dukak Bey'e danışmadan halletmezdi³⁵. Ancak bir gün Yabgu Dukak'a danışmadan bir Türk topluluğuna karşı sefere kalkışmış, bunu duyan Dukak çok kızmış, Oğuz Yabgusuna ağır sözler söylediği gibi, gürz ile Yabgunun başına vurmak suretiyle onu attan düşürmüştür³⁶. Onun bu hareketi karşısında Yabgu, Dukak Bey'in öldürülmesi emrini vermişse de; Dukak'ın etrafında güçlü bir topluluğun varlığı sebebiyle bu emir yerine getirilmemiştir³⁷. Daha sonra devlet adamlarının ve kumandanların araya girmesi ile Dukak ve Oğuz Yabgusu barışmış ve bu münasebetle bir şölen düzenlenmiştir³⁸.

³² Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 71; Kafesoğlu, 1972:4; O. Turan, 1997: 54 Alptekin,1988: 96; Uluçay, 1975: 22; Sümer,1999: 90; Divitçioğlu, 2000: 62; Merçil, 2002:101; Özaydın, 2004a:364; Barthold, 2008: 19; Merçil, 2011a: 43.

³³ Köymen,1963: 23;Alptekin, 1988: 95; Merçil vd.1999: 86.

³⁴ Abul Farac, 1945: I, 292; Ahmed b. Mahmud, I:1; İbnü'l Esîr, 9, 1987: 361; Kafesoğlu,1972: 4; Öngül, 1986: 1; Sevim,1999: 566; Merçil vd.1999: 86; Divitçioğlu, 2000: 62; Merçil, 2002: 101; Özaydın, 2004a: 364; Merçil, 2011a: 43; Özgüdenli, 2012a: 24.

³⁵ Köymen, 1963: 23; Hasan,1986: 12; Özaydın,2004a: 364; Tekin, 2012: 75.

³⁶ Kafesoğlu, 1972: 6; Öngül, 1986: 2; Tekin, 2012: 75.

³⁷ Hüseyini, 1943: 1; Kafesoğlu, 1972: 6; Öngül, 1986: 2; Tekin, 2012: 75.

³⁸ Kafesoğlu, 1972: 6; Öngül, 1986: 2; Tekin, 2012: 75.

Dukak Bey' in takriben 900³⁹ yıllarında Selçuk adını verdiği bir oğlu dünyaya gelmiştir. İyi bir şekilde yetişen Selçuk 17-18 yaşlarına geldiği zaman Dukak Bey vefat etmiştir⁴⁰. Zekâsı ve kabiliyeti sayesinde kısa sürede Yabgu'nun dikkatini çeken Selçuk ise Sübaşılık (ordu komutanlığı) görevine getirilmiştir⁴¹. Sübaşı olarak devletin askeri kanadını temsil eden Selçuk' un gün geçtikçe devlet içinde durumu kuvvetlenmiş, bu durum başta Yabgu'nun karısı Hatun olmak üzere devlet ileri gelenlerinin kıskançlığına sebep olmuştur⁴². Selçuk, Hatun'un kışkırtmaları sonucu Oğuz Yabgusu'nun kendisine cephe aldığı sezince, öldürülmekten korkarak muhtemelen 961 yılında yakın adamları ve kabilesi ile birlikte Cend şehrine gelmiştir⁴³.

Başka bir görüşe göre Oğuz Yabgusu ile Selçuk' un arasının açılmasının nedeni; Yabgu Baran'ın oğlu Ali'yi Yabgu atadığı gibi, torunu Şah Melik'e de yabguluk yolunu açmasıdır. Oysa Oğuz Devleti'nde başkanlık sistemi bir hanedana ait olmadığı gibi, Yabgu seçimle belirlenmekte ve kimse veraset yolu ile veliaht olarak belirlenmemekteydi⁴⁴. Dolayısıyla Selçuk Baran'ın, oğlu Ali'yi yabguluğa varis göstermesine itiraz etmiş; ancak Yabgu ile girdiği mücadeleyi kaybederek Cend'e göç etmiştir.

Ravendî ise Selçuk'un Cend'e göçüne sebep olarak; “yer darlığı ve otlakların yetersizliğini”⁴⁵ göstermektedir. Her ne kadar Ravendî Selçuk ve ailesinin ekonomik nedenlere bağlı olarak⁴⁶ Cend'e göç etmiş olabileceğini söylese de Yabgu ile Selçuk arasında yukarıda anlatıldığı gibi bir husumetin olması ve bu nedene bağlı olarak Selçuk'un Cend'e gelmesi olayların gelişim seyrine bakıldığında daha kuvvetli görünmektedir. Çünkü Selçuk Cend'e geldikten sonra aşağıda da anlatılacağı üzere

³⁹ Köymen, 1963: 24; Köymen, 1979a: 8; Tekin, 2012: 75.

⁴⁰ Köymen, 1963: 24; Kafesoğlu, 1972: 7; Kafesoğlu, 1976: 802; Köymen, 1979a: 8; Alptekin, 1988: 95; Divitçioğlu, 2000: 65; Özaydın, 2004a: 364; Tekin, 2012: 75.

⁴¹ İbnü'l Esîr, 9, 1987: 361; Köymen, 1963: 24; Köymen, 1979a: 8; Öngül, 1986: 2; Hasan, 1986: 12; Alptekin, 1988: 96; O. Turan, 1997: 64; Toysal, 2007: 8; Piyadeoğlu, 2011: 20; Merçil, 2011a: 43; Tekin, 2012: 75.

⁴² İbnü'l Esîr, 9, 1987:361; Alptekin, 1988: 96; Merçil vd, 1999: 86; Özaydın, 2004a: 364-365; Merçil, 2011a: 43-44.

⁴³ Hüseyini, 1943: 2; Ahmed b. Mahmud, 1977, I: 5; Köymen, 1963: 24; Kafesoğlu, 1972: 8; Uluçay, 1975: 33-34; Kafesoğlu, 1976: 802; Hasan, 1986: 12-13; Öngül, 1986: 2-3; O. Turan; 1997: 66; Merçil vd. 1999: 86; Özaydın, 2004a: 364-365; Toysal, 2007: 9; Barthold, 2008: 21; Merçil, 2011a: 43-44; Demir, 2011: 37; Piyadeoğlu, 2011: 20; Özgüdenli, 2012a: 30.

⁴⁴ Divitçioğlu, 2000: 66-67.

⁴⁵ Ravendî, 1957: 85.

⁴⁶ Günümüz tarihçilerinden İbrahim Kafesoğlu da Selçuk Bey'in Cend'e göçünü ekonomik nedenlere dayandırarak yer darlığı ve otlak sıkıntısını göstermiştir. (bk. Kafesoğlu, 1972: 7-8)

ilk iş olarak nüfusunu artırmak ve gücüne güç katmak için Müslümanlığı kabul etmiş ve ilk fırsatta Oğuz Devleti'nin vergi tahsildarını kovmak suretiyle Cend'deki Oğuz hâkimiyetine son vermiştir.

Cend; konum itibari ile İslam ülkeleri ile Türk kabilelerinin birleştiği bir uç şehri idi⁴⁷. Selçuk Bey, Cend'e birlikte yaşamak zorunda oldukları halkın dinini ve adetlerini benimsemedikleri takdirde tecrit edilmiş küçük bir topluluk olarak kalacaklarını beraberindekilere anlatmış ve Müslüman olmaya karar verdiğini bildirmişti⁴⁸. O daha sonra Buhara ve Harezmi gibi İslam ülkelerinden din adamları istemiş ve mahiyeti ile birlikte Müslüman olmuştur⁴⁹. Selçuk Bey ve mahiyetindekilerin Müslümanlığı seçmesi özelde Selçuklu tarihi genelde ise Türk tarihi açısından bir dönüm noktası niteliğindedir.

Müslüman olduktan sonra itibarı daha da artan Selçuk Bey, ilk iş olarak Cend'e gelen Oğuz Devleti'nin tahsildarlarını bir Müslüman şehrinin kâfirlere vergi vermeyeceğini ileri sürerek kovmuştur⁵⁰. O, daha sonra Yabgu tarafından gönderilen kuvvetlerle çarpışarak Yabgu'nun buradaki hâkimiyetine son verdiği gibi Cend'de müstakil bir beylik kurmuştur⁵¹.

Selçuk'un Cend'e geldiği sırada bölgede Karahanlılar, Gazneliler ve Samaniler olmak üzere üç büyük devlet vardı. Bunlardan Samaniler ve Karahanlılar Maveraünnehir'de üstünlüğü sağlamak için mücadele halindeydiler. Zaman içinde şöhreti yayılan Selçuk Karahanlı-Samanî savaşlarında yardımı aranan bir kuvvet haline gelmişti⁵². Gerçekten de Selçuk bu mücadelelerin birinde Samanilerin kendisinden yardım istemesi üzerine oğlu Arslan kumandasında gönderdiği bir kuvvet ile Karahanlılara karşı başarı sağlanmıştır⁵³. Bunun üzerine Samanîler, devlet sınırlarını diğer Türk akınlarına ve Karahanlılara karşı korumasına karşılık Selçuklu Oğuzlarına Buhara ile Semerkant arasında yer alan Nur kasabasına yerleşme izni

⁴⁷ Köymen, 1963: 24; Kafesoğlu, 1972: 8; Kafesoğlu, 1976: 802; Özaydın, 2004a: 364-365; Barthold, 2008: 21 Merçil, 2011a: 43-44.

⁴⁸ Abul Farac, 1945: 292-293; Kafesoğlu, 1972: 8-9; Kafesoğlu, 1976: 802; Özaydın, 2004a: 364-365; Piyadeoğlu, 2011: 20; Tekin, 2012: 76-77.

⁴⁹ Kafesoğlu, 1972: 8-9; Kafesoğlu, 1976: 802; Özaydın, 2004a: 364-365; Demir, 2011: 37.

⁵⁰ Uluçay, 1975: 33-34; Hasan, 1986: 12-13; Alptekin, 1988: 96; Merçil vd. 1999: 86; Toysal, 2007: 9; Merçil, 2011a: 43-44; Özgüdenli, 2012a: 32, Tekin, 2012: 77.

⁵¹ Özaydın, 2004: 364-365; Merçil, 2011: 43-44; Tekin, 2012: 77.

⁵² O. Turan, 1997: 68.

⁵³ Kafesoğlu, 1972: 9-10; Kafesoğlu, 1976: 803; O. Turan, 1997: 68-69.

vermiştir⁵⁴. Nur kasabası civarındaki otlaklara Aslan idaresindeki Türkmenler yerleşmişti⁵⁵. Bundan sonra Selçuk Bey ile ilgili kaynaklar, 100 yaşını geçkin Cend şehrinde öldüğünü haber verir⁵⁶. Yine kaynaklarda Selçuk'un dört ya da beş⁵⁷ oğlu olduğundan söz edilir: Mikail, Arslan İsrail, Yusuf, Musa'dır⁵⁸. Selçuk Bey'in oğullarından Mikail daha babasının sağlığında vefat etmiş; onun, çocukları olan Tuğrul ve Çağrı Beyler dedeleri tarafından yetiştirilmiştir⁵⁹.

Selçuk Bey'in ölümünden sonra Cend şehrini terk eden Çağrı ve Tuğrul Beylerin, amcaları Aslan Yabgu ile olan münasebetleri meçhuldür⁶⁰. Ancak Arslan Yabgu'nun Samani Devleti'nin yıkılmasından ve Nasr Han'ın 1013'te ölümünden sonra Ali Tegin'in⁶¹ Buhara'da yeni bir devlet kurmasına kadar Maverünnehir'de olayların inkişafını beklemesine karşılık; Tuğrul ve Çağrı Beyler ilk olarak Maverünnehir'e Buhara civarına göç etmişlerdir⁶². Burada Maverünnehir hükümdarı İlek Nasr'ın kendilerine düşmanca davranmaları üzerine Batı Karahanlı Hükümdarı Buğra Han'ın ülkesine sığınmışlardır⁶³. Tuğrul ve Çağrı Beylerin sığındıkları Karahanlı Hükümdarı Buğra Han'ın niyeti Selçuklulara karşı pek de müspet olmamıştır⁶⁴. Selçuklu reisleri Tuğrul ve Çağrı Beyleri eline geçirip onlardan kurtulmak isteyen Buğra Han, bir elçiyle onları huzuruna davet etmiştir. Selçuklu

⁵⁴ Köymen, 1963: 26-27; Kafesoğlu, 1972: 9-10; Kafesoğlu, 1976: 803; Köymen, 1979a: 34-35; O. Turan, 1997: 69; Merçil, 2002: 102; Merçil, 2011a: 44-45; Piyadeoğlu, 2011: 28; Piyadeoğlu, 2012: 33; Özgüdenli, 2012a: 32-33.

⁵⁵ Kafesoğlu, 1972: 10; Kafesoğlu, 1976: 803; Merçil, 2002: 102; Merçil, 2011a: 44-45.

⁵⁶ İbnü'l Esîr, 9, 1987: 362; Kafesoğlu, 1972: 11; Öngül, 1986: 2-3; Hasan, 1986: 12-13; Alptekin, 1988: 97; Özaydın, 2004a: 364-365; Özgüdenli, 2012a: 33.

⁵⁷ Faruk Sümer, Selçuk Bey'in Mikail, Arslan İsrail, Yusuf, Musa ve Yunus olmak üzere beş oğlunun olduğundan bahsetmektedir (bk. Sümer, 1999: 91)

⁵⁸ Abul Farac, 1945: 292-293; Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 71; Kafesoğlu, 1953: 1; Alptekin, 1988: 97; Sevim, 1999: 566; Divitçioğlu, 2000: 68; Merçil, 2002: 103; Merçil, 2011a: 44-45; Özgüdenli, 2012a: 31; Tekin, 2012: 38.

⁵⁹ Öngül, 1986: 3; Alptekin, 1988: 97; Merçil, 2002: 103; Merçil, 2011a: 44-45; Özgüdenli, 2012a: 32; Tekin, 2012: 38.

⁶⁰ Alptekin, 1988: 98.

⁶¹ Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han'ın kardeşi ve Harun Buğra Han'ın oğlu olan Ali Tegin, Maverünnehir'in Karahanlı hâkimiyetine geçmesinde önemli rol oynamıştır. Nasr İlig Han zamanında Semerkand valiliğine atanmıştır. Nasr'ın ölümünden sonra kardeşi Mansur Arslan Han Karahanlıların batı kısmını kendi yönetimine almış, bu durum Mansur ile Ali Tegin'i karşı karşıya getirmiştir. İki taraf arasında meydana gelen çatışma Ali Tegin'in aleyhinde sonuçlanmıştır. Mansur Arslan Han'ın eline esir düşen Ali Tegin 1016-1021 yılları arasında hapiste tutulmuştur. 1021 yılında Mansur Arslan Han'ın elinden kurtulmayı başaran Ali Tegin Buhara'yı ele geçirip Karahanlı devletine karşı isyan bayrağını açmıştır. Ali Tegin kısa sürede Maverünnehir'de Karahanlıları tehdit eden önemli bir güç haline gelmiştir (bk. Necef, 2005: 298-317).

⁶² Tekin, 2012: 83.

⁶³ Köymen, 1963: 32; Kafesoğlu, 1972: 12-13; Kafesoğlu, 1976: 803; Köymen, 1976: 3-4; Köymen, 1979a: 97; Alptekin, 1988: 98; Tekin, 2012: 83.

⁶⁴ Alptekin, 1988: 98.

reisleri Buğra Han'ın bu tutumundan şüphelendikleri için onun huzuruna ayrı ayrı gitmeyi kararlaştırmışlar; Han'ın yanına önce Tuğrul Bey gitmiş, Çağrı Bey ise tedbir amacıyla payitahta iki fersah mesafede bir yere yerleşmiştir⁶⁵. Buğra Han, huzuruna gelen Tuğrul Bey'i tutuklatmış, Çağrı Bey'in üzerine de bir kuvvet göndermiştir⁶⁶. Durumdan haberdar olan Çağrı Bey bir baskınla Karahanlı ordusunu yenilgiye uğratarak 130⁶⁷ civarında Karahanlı komutanını esir almış, esirler ve kıymetli hediyeler karşılığında kardeşi Tuğrul Bey'i kurtarmıştır⁶⁸. Bundan sonra Çağrı Bey Kardeşi ile birlikte yeniden Maverâünnehir'e dönmüştür⁶⁹. Burada da Buhara hâkimi Ali Tegin iki kardeşe karşı savaş hazırlığına başlamış idi. Bu durum üzerine Tuğrul Bey bir kısım kuvvetleri ile çöle çekilirken; Çağrı Bey de Rum gazasına çıkmıştır (1016-1021)⁷⁰. Çağrı Bey Rum gazasından bol miktarda ganimetle dönmüş, Onun bu başarısını duyan Tuğrul Bey ise çekilmiş olduğu çölden çıkarak kardeşinin yanına gelmiştir⁷¹. Çağrı Bey'in hem askeri kudretini göstermek, hem de ganimet elde etmek bakımından başarı ile sonuçlanan Rum gazasından sonra Maverâünnehir'de her iki kardeşinde nüfuz ve itibarı artmıştır. Bu durum, başta amcaları Arslan Yabgu'yu telaşlandırmış ve bu toplanmalarının Maverâünnehir ile Türkistan hükümdarlarının tepkisini üzerlerine çekeceğini söyleyerek onlardan güçlerini dağıtmalarını istemiştir. Her ne kadar amcalarının tavsiyesine uyan iki kardeşin kuvvetlerini dağıttığı öne sürülse⁷² de bu durum olayların gelişim seyri ile örtüşmemektedir. Çünkü Tuğrul ve Çağrı Beyler dedelerinin ölümünden sonra amcaları Arslan Yabgu'dan ayrılarak müstakil hareket etmişlerdir. Bununla birlikte onlar kuvvetlerini dağıtmak yerine, bir süreliğine kendilerini unutturmak için hareketsiz kalmış olmalıdırlar.

⁶⁵ Tekin, 2012: 83.

⁶⁶ İbnü'l Esîr, 9, 1987: 362; Köymen, 1963: 32; Kafesoğlu, 1972: 12-13; Kafesoğlu, 1976: 803; Köymen, 1976: 3; Köymen, 1979a: 97-98; Hasan, 1986: 13; Alptekin, 1988: 98; Merçil, 2011a: 45; Tekin, 2012: 83.

⁶⁷ Köymen, 1963: 32; Piyadeoğlu, 2011: 29.

⁶⁸ İbnü'l Esîr, 9, 1987: 362; Köymen, 1963: 32; Kafesoğlu, 1972: 12-13; Kafesoğlu, 1976: 803; Köymen, 1976: 3; Köymen, 1979a: 97-98; Hasan, 1986: 13; Alptekin, 1988: 98; Merçil, 2011a: 45.

⁶⁹ Köymen, 1976: 3; Alptekin, 1988: 98.

⁷⁰ Köymen, 1963: 32-33; Kafesoğlu, 1972: 12-13; Kafesoğlu, 1976: 803; Köymen, 1976: 3; Köymen, 1979a: 98; Alptekin, 1988: 98; Merçil vd.1999: 87; Merçil, 2002: 104; Merçil, 2011a: 45; Piyadeoğlu, 2011: 29; Özgüdenli, 2012a: 34; R. Turan, 2012a: 95; Tekin, 2012: 83.

⁷¹ Köymen, 1976: 3; Alptekin, 1988: 98.

⁷² Köymen, 1963: 34; Köymen, 1979a: 107; Alptekin, 1988: 98; Tekin, 2012: 84.

Arslan Yabgu Karahanlı Ali Tegin ile birleşerek onun Buhara'yı ele geçirmesine yardımcı olmuştu (1020-1021)⁷³. Yusuf Kadir Han'ın kağanlığını tanımayarak isyan eden Ali Tegin'in Arslan Yabgu ile ittifakı Maveraünnehir'e hâkim olmak isteyen Karahanlı ve Gazneli Devletleri için büyük bir engeldi⁷⁴. Bu iki devletin hükümdarı Yusuf Kadir Han ile Gazneli Mahmud 1025 yılında Semerkand yakınlarında bir araya gelerek Ali Tegin'in Maveraünnehir'deki hâkimiyetine son verilmesi ve Arslan Yabgu'nun idaresindeki Türkmenlerin Horasan'a nakledilmesi hususlarında anlaşma yapmışlardır⁷⁵. Arslan Yabgu ve Ali Tegin bu iki büyük devletin kuvvetlerine karşılık mukavemet edemeyeceklerini anlayarak Buhara'dan çöllere çekilmişlerdir⁷⁶. Sultan Mahmud, anlaşma şartlarını hemen uygulamaya koymuş ve bu sırada çöllere çekilmiş olan Arslan Yabgu'yu bir elçiyle huzuruna çağırarak onunla görüşmüş, onun ileride kendisi için tehdit oluşturacak kuvvette olduğu kanaatine vararak onu, hile ile yakalatmış ve daha sonra Hindistan'daki Kalincar Kalesi'ne hapsedmiştir (1025)⁷⁷. Arslan Yabgu yedi yıllık bir esaretten sonra bu kalede ölmüştür (1032).

Kaynaklarda, Tuğrul ve Çağrı Beylerin Selçuklu ailesinin başına geçmelerinin ancak amcaları Arslan Yabgu'nun Gazneli Sultan Mahmud tarafından esir edilmesinden sonra mümkün olduğu ifade edilmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi Tuğrul ve Çağrı Beyler zaten amcaları Arslan Yabgu'dan ayrı hareket etmişlerdir. Nitekim Arslan Yabgu'nun esaretinden sonra Tuğrul ve Çağrı Beylerin liderliğini kabul etmeyen Yabgulular Gazneli topraklarına (Horasan) sığınmışlardır. Hatta Tuğrul ve Çağrı Beylerin amcaları Arslan Yabgu'nun esaretine hiç ses çıkartmamaları ve onun kurtarılması için hiçbir şey yapmamaları da iki tarafın arasının hiç de iyi olmadığını göstermektedir⁷⁸.

⁷³ Merçil vd.1999: 87; Merçil, 2002: 104; Merçil, 2011a: 45.

⁷⁴ Merçil, 2002: 104; Merçil, 2011a: 45; Piyadeoğlu, 2011: 34.

⁷⁵ Piyadeoğlu, 2012: 35.

⁷⁶ Merçil, 2011a: 45; Merçil, 2002: 104; O. Turan, 1997: 92; Merçil vd.1999: 88; Tekin, 2012: 82.

⁷⁷ Reşidü'd-Din Fazlullah,2010: 78; Ravendi, 1957: 89; Ahmed b. Mahmud, 1977:1, 7-8; Köymen, 1963: 30-31; Köymen, 1976: 4; Köymen, 1979a: 87; Gürün, 1984: 301; Alptekin, 1988: 99; O. Turan, 1997: 92; Sümer, 1999: 95; Merçil, 2002: 104; Sümer, 2004: 366; Barthold, 2008: 22-23; Merçil, 2011a: 45; Demir, 2011: 41; Piyadeoğlu, 2012: 35; Tekin, 2012: 82.

⁷⁸ Köymen, 1963: 34; Tekin, 2012: 85.

II. SELÇUKLULARIN HORASANA GEÇİŞİ VE GAZNELİLER İLE

MÜCADELELERİ

A. NESA ZAFERİ (HİSAR-I TAK) VE MUHTARİYETİN KAZANILMASI

Arslan Yabgu'nun esaretinden sonra onun müttefiki olan Ali Tegin'in de başlangıçta Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşler ile müttefik olmaya çalışmış, ancak onlar buna itibar etmeyince politika değiştirerek onlara düşmanca bir tutum sergilemiştir. Hatta Selçuklu ailesini parçalamak için Yusuf Yınal'ı kendi safına çekmeye çalışmış, başarılı olamayınca da onu öldürtmüştür. Buna tepki gösteren Tuğrul ve Çağrı Beyler de onun üzerine kuvvet göndererek amcalarının öcünü almışlardır. Bu durum ve bazı gelişmelerin sonucunda Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşler Harezm'e göç etmişlerdir.

1032 yılına gelindiğinde ise şartların artık değiştiği görülmektedir. Gaznelilerin muhtar Harezm valisi Altuntaş'ın hücumuna karşı Selçuklular ile Ali Tegin müttefik olmuşlardır⁷⁹. 1032 yılında Debusiyye Savaşı'nda ölen Altuntaş'ın yerine geçen oğlu Harun Gaznelilere karşı isyan ederek bağımsızlığını ilan etmiştir⁸⁰. Harun'un Gazneli Mesud'a karşı Ali Tegin ile yaptığı ittifaka Selçukluları da dâhil etmesi Tuğrul ve Çağrı Beylerin siyasi hayatta artık Arslan Yabgu kadar itibar sahibi olduklarını göstermektedir. Ancak 1035 senesinde Ali Tegin'in ölümü Selçukluları zor durumda bırakmıştır⁸¹. Selçuklular eskiden olduğu gibi Buhara çevresinde kalamazlardı; çünkü Ali Tegin'in oğullarıyla araları daha babalarının sağlından beri açıldı⁸². Öte taraftan Harezm'de kalmazlardı; çünkü amansız düşmanları ve Gazneli Devleti'nin tabii müttefiki olan Şah Melik fırsat beklemekteydi⁸³. Söz konusu edilen Şah Melik 1034 yılında Selçukluları ani bir baskınla perişan etmiş, 7-8 bin kişiyi öldürmüş, mallarını yağmalamıştı⁸⁴. Tüm bunlara bir de Harezm hâkimi Harun'un Nisan 1035 tarihinde Gazneli veziri Ahmed b. Abdüssamed'in düzenlediği bir suikast sonucu öldürülmesi eklenince Selçuklular için Harezm'de kalmak artık daha da tehlikeli bir

⁷⁹ Köymen, 1976: 4-5.

⁸⁰ Piyadeoğlu, 2011: 36; Piyadeoğlu, 2012: 37.

⁸¹ Köymen, 1976: 4-5.

⁸² Köymen, 1963: 37; Köymen, 1976: 4-5; Köymen, 1979a: 161; Divitçioğlu, 2000: 84.

⁸³ Mevdudi, 1971: 104; Köymen, 1963: 39; Köymen, 1976: 4-5; Köymen, 1979a: 161; Divitçioğlu, 2000: 84

⁸⁴ İbnü'l Esir, 9, 1987: 364; Köymen, 1963: 37; Kafesoğlu, 1972: 19; Köymen, 1976: 4-5; Kafesoğlu, 1976: 805; Alptekin, 1988: 100; O. Turan, 1997: 95; Sümer, 1999:101; Divitçioğlu, 2000: 83; Merçil, 2002: 105; Merçil, 2011a: 46; Özgüdenli, 2012b: 36.

hal almıştır⁸⁵. Önce müttefikleri Ali Tegin'in daha sonrada Harun'un öldürülmesi ile iyice zor duruma düşen Selçuklular 1035 Mayısında Ceyhun'u geçip kendileri için daha güvenli gördükleri Horasan'a girmişlerdir⁸⁶. Merv Serahs ve Ferave bölgesine yerleşmişlerdir. Tuğrul ve Çağrı Beyler Horasan'a gelince derhal Gazne Sultanı Mesut'a hitaben Gaznelilerin Horasan divanı reisi Sûrî' ye bir mektup göndererek askeri hizmet karşılığı kondukları yurdun kendilerine verilmesi ricasında bulunmuşlardır⁸⁷. Sûrî tarafından merkeze bildirilen bu durum ve Selçukluların talepleri başta Sultan Mesud olmak üzere birçok kişi tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır. Sultan Mesud, ülkesine giren ve devleti için büyük bir tehlike olarak gördüğü Selçukluların bu ricasını reddetmiştir⁸⁸.

Sultan Mesud bununla kalmayıp 1035 baharında Beg-Toğdı kumandasında büyük bir orduyu Selçuklular üzerine göndermiştir⁸⁹. Beg-Toğdı ilk önce Selçukluları gafil avlayarak bozguna uğratmış, onların bütün mallarını ele geçirip, pek çok esir almıştır⁹⁰. Ancak Gazneli ordusu ganimet taksimi ile meşgulken, Çağrı Bey ani bir baskınla Gaznelileri 1035 Temmuzunda Hisar-ı Tak mevkiinde müthiş bir hezimete uğratmıştır⁹¹. Gazneli Devleti gibi büyük bir devlete karşı zafer kazanan Selçuklular, çok fazla da ganimet elde etmişlerdir. Savaştan sonra Selçuklu reisleri Sultan Mesud'a tekrar mektup yollayarak canlarını ve mallarını korumak maksadıyla savaştıklarını bildirmişler ve sultandan özür dileyip eski taleplerini yinelemişlerdir⁹². Bu zafer sonrasında elçiler vasıtası ile iki taraf arasında anlaşma sağlanmış, Sultan Mesud Selçuklu reislerine hil'at sancak ile birlikte bir menşur göndererek Nesa'yi Tuğrul Bey'e Dehistan'ı Çağrı Bey'e ve Ferave'yi İnanç Yabgu'ya ikta ederek her birine Dihkan⁹³ unvanı vermiştir⁹⁴. Bir devletin toprak bütünlüğünü ihlal etmiş gayri

⁸⁵ Piyadeoğlu, 2011: 38; Özgüdenli, 2012a: 37.

⁸⁶ Köymen, 1963: 39; Kafesoğlu, 1972: 22; Köymen, 1976: 6; Kafesoğlu, 1976: 806; Köymen, 1979a: 161; Gürün, 1984: 303; Sümer, 1999: 102.

⁸⁷ Gürün, 1984: 303; O. Turan, 1997: 96; Merçil, 1989: 63; Merçil, 2011a: 46; Demir, 2011: 43; Piyadeoğlu, 2011: 47; Piyadeoğlu, 2012: 38; Özgüdenli, 2012b: 43; Tekin, 2012: 92.

⁸⁸ Gürün, 1984: 303; O. Turan, 1997: 96.

⁸⁹ Gürün, 1984: 303; Alptekin, 1988: 100-101; Sevim, 1993a: 184; O. Turan, 1997: 96; Sümer, 1999: 104; Divitçioğlu, 2000: 89; Sümer, 2004: 367; Merçil, 2011a: 46; Demir, 2011: 45; Piyadeoğlu, 2011: 50; Piyadeoğlu, 2012: 38; Özgüdenli, 2012b: 43.

⁹⁰ Gürün, 1984: 303; O. Turan, 1997: 96; Sevim, 1993a: 184; Divitçioğlu, 2000: 89; Demir, 2011: 45; Özgüdenli, 2012b: 43.

⁹¹ Ravendi, 1957: 93; Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 84-85; Gürün, 1984: 303; Sevim, 1993a: 184; O. Turan, 1997: 96; Divitçioğlu, 2000: 89.

⁹² Köymen, 1963: 43; Gürün, 1984: 303; O. Turan, 1997: 97; Piyadeoğlu, 2011: 53; Özgüdenli, 2012b: 44; Tekin, 2012: 93-94.

⁹³ Geniş topraklara sahip olan, bir veya birkaç köyün idaresinden sorumlu asilzade sınıfına denir. (Ayrıntılı bilgi için bk. Sümer 1994: 289)

meşru bir kuvvet olan Selçuklular, bu zafer ile birdenbire üzerinde yaşadıkları toprakların sahibi meşru bir kuvvet haline gelmişlerdir. Bununla birlikte Selçuklu reislerine Sultan Mesud tarafından gönderilen hâkimiyet alametleri ile muhtariyet kazanan Selçuklular Gazne topraklarında devletleşme sürecini başlatmış oluyordu.

B. SERAHS ZAFERİ VE DEVLETİN KURULUŞU

Nesa Zaferi ile muhtariyet kazanan Selçuklular kısa bir süre sonra tekrar faaliyete geçmişler, akınlarını Belh ve Sistan'a kadar genişletmişlerdir⁹⁵. Ayrıca Selçuklu reisleri Harun'un kardeşi Harezmi hâkimi İsmail Hamdan ile dostluk kurarak siyasi yalnızlıktan da kurtulmuşlardır⁹⁶. Selçukluların bu faaliyetlerinde rahatsız olan Sultan Mesud ise Subaşı kumandasında 15.000 kişilik bir orduyu Selçukluların üzerine göndermiştir (1036)⁹⁷. Sultanın bu hareketi karşısında endişelenen Selçuklular, sultana bir elçi gönderip; yapılan istila ve akınlardan mesul olmadıklarını, idaresi altındaki halkın çokluğundan buldukları bölgeye sığmadıklarını, bu sebeple Merv, Serahs ve Baverd şehirlerinin askeri hizmet karşılığı kendilerine verilmesini bildirmişlerdir⁹⁸. Bu talepleri karşısında Sultan Mesud'dan müspet bir cevap almayan Selçuklular, akınlarına eskisinden daha şiddetli olarak devam etmişler, bu akınları durdurmak için gönderilen Subaşı ise Selçuklular ile savaşmaya cesaret edememiş, yalnız savunma gayesi ile hareket ederek vilayet vilayet dolaşmıştır⁹⁹. Sultan Mesud ise bu tarihlerde devleti için tehlike arz eden Selçuklulara karşı sefer yapacağı yerde Hindistan' a sefere çıkmıştır¹⁰⁰. Sultanın Hindistan'da olması, 1037 kışının bastırmasıyla Subaşı hareket edemez hale gelmiştir¹⁰¹. 1038 ilkbaharında Hindistan seferinden dönen Sultan

⁹⁴ İbnü'l Esîr, 9, 1987: 365; Zahoder, 1955: 522; Köymen, 1963: 43; Kafesoğlu, 1972: 23-24; Kafesoğlu, 1976: 807; Köymen, 1976: 8; Köymen, 1979a: 225; Gürün, 1984: 303; Alptekin, 1988: 100-101; Merçil, 1989: 63; Sevim, 1993: 184; O. Turan, 1997: 97; Sümer, 1999: 104; Divitçioğlu, 2000: 90; Sümer, 2004: 367; Sevim, 2005a: 39; Merçil, 2011a: 46; Demir, 2011: 45; Piyadeoğlu, 2011: 54; Piyadeoğlu, 2012: 38; Özgüdenli, 2012b: 44; Tekin, 2012: 94.

⁹⁵ Kafesoğlu, 1972: 24.

⁹⁶ Köymen, 1963: 44-45; Kafesoğlu, 1972: 24; Kafesoğlu, 1976: 807; Gürün, 1984: 303; Özgüdenli, 2012b: 45.

⁹⁷ İbnü'l Esîr, 9, 1987: 366; Zahoder, 1955: 523; Köymen, 1963: 45; Köymen, 1976: 10; Gürün, 1984: 303; O. Turan, 1997: 98; Sümer, 1999: 104; Demir, 2011: 46; Piyadeoğlu, 2011: 56; Piyadeoğlu, 2012: 38; Özgüdenli, 2012b: 45; Tekin, 2012: 95.

⁹⁸ Köymen, 1963: 45; Köymen, 1976: 10; Gürün, 1984: 304; O. Turan, 1997: 98; Sümer, 1999: 104-105; Alptekin, 1988: 101; Divitçioğlu, 2000: 91; Demir, 2011: 46; Zahoder, 1955: 523; Piyadeoğlu, 2011: 56; Piyadeoğlu, 2012: 38; Özgüdenli, 2012b: 46; Tekin, 2012: 95.

⁹⁹ İbnü'l Esîr, 9, 1987: 367; Sümer, 1999: 105.

¹⁰⁰ Köymen, 1963: 46; Kafesoğlu, 1972: 24; Alptekin, 1988: 101; O. Turan, 1997: 99; Sümer, 1999: 105; Demir, 2011: 46.

¹⁰¹ O. Turan, 1997: 99; Demir, 2011: 46.

Mesud, Subaşına Selçuklulara karşı taarruz emrini vermiştir¹⁰². Subaşı, Sultan'dan aldığı emir üzerine Nişabur'dan harekete geçmiş ve Serahs civarında iki ordu karşılaşmıştır¹⁰³. Sabahtan akşama kadar süren savaşta Çağrı Bey'in büyük gayretleri sayesinde Gazne ordusu ağır bir yenilgiye uğratılmış, sayısız esir ve ganimet Selçukluların eline geçmiştir (Mayıs 1038)¹⁰⁴.

Selçukluların kazandıkları bu zaferin en mühim neticesi, Horasan'da Gazne hâkimiyeti sona ererken; burada yeni bir Türk devletinin kuruluyor olmasıdır. Bu zaferden sonra Selçuklu reisleri eski Türk devlet anlayışına ve ananesine uygun ülkelerini bölüşmüşlerdir. Buna göre; Tuğrul Bey' e devletin hukuki ve fiili reisi olarak Nişabur, Çağrı Bey'e Merv, Musa İnanç Yabgu'ya ise Serahs vilayeti verilmiştir¹⁰⁵.

Bundan sonra Tuğrul Bey üvey kardeşi İbrahim Yinal'ı Nişabur'a göndermiş ve şehri teslim almasını istemiştir. İbrahim Yinal Subaşının mağlubiyetinden on iki gün sonra Nişabur'a girmiş, burada Sultan Mesud adına okunan hutbeyi “ sultan ül – muazzam ” unvanıyla Tuğrul Bey adına çevirmiştir. Bu olaydan üç gün sonra Tuğrul Bey Nişabur'a gelerek Sultan Mesud'un tahtına oturmuştur¹⁰⁶.

C. DANDANAKAN ZAFERİ VE BAĞIMSIZLIĞIN İLAN EDİLMESİ

Gazneli Sultanı Mesud, Selçuklular karşısında kaybettiği iki savaştan sonra bölgedeki siyasi ve askerî itibarı ciddi şekilde sarsılmıştı. Selçukluların devleti için büyük bir tehlike olduğunu anlayan Sultan Mesud, bizzat Selçuklular üzerine yürümeye karar vermiştir. Bu amaçla 300 savaş fili ile desteklenen 50.000 süvari ve piyadeden kurulu bir ordu¹⁰⁷ ile Belh'e gelmiştir¹⁰⁸. Subaşı kumandasındaki bir

¹⁰² O. Turan, 1997: 99; Demir, 2011: 46; Özgüdenli, 2012b: 47.

¹⁰³ İbnü'l Esîr, 9, 1987: 367; Kafesoğlu, 1972: 24; Alptekin, 1988: 101; Gürün,1984: 304; O. Turan, 1997: 99; Sümer, 1999: 109; Merçil,2002: 106; Merçil, 2011a: 46-47; Özgüdenli, 2012b: 47.

¹⁰⁴ İbnü'l Esîr, 9, 1987: 367; Köymen, 1963: 46; Kafesoğlu, 1972: 24; Gürün,1984: 304; Alptekin, 1988: 101; Merçil,1989: 68; O. Turan, 1997: 99; Sümer, 1999: 109; Merçil,2002: 106; Sümer, 2004: 367; Merçil, 2011a: 46-47; Demir, 2011: 46; Piyadeoğlu, 2012: 39; Özgüdenli, 2012b: 47.

¹⁰⁵ Kafesoğlu, 1972: 24; Hasan, 1986: 16; Alptekin, 1988: 102; Sevim, 1993a: 184; O. Turan, 1997: 99; Sümer, 1999: 109; Merçil,2002: 106; Sümer, 2004: 367; Sevim, 2005a: 40; Merçil, 2011a: 47; Demir, 2011: 46-47; Özgüdenli, 2012b: 47.

¹⁰⁶ İbnü'l Esîr, 9, 1987: 367; Zahoder, 1955: 523; Merçil, 1989: 68; Alptekin,1988: 101; O. Turan, 1997: 99; Sümer, 1999: 109; Sümer, 2004: 367; Reşidü'd-Din Fazlullah,2010: 88; Demir, 2011: 47; Piyadeoğlu, 2011: 64; Özgüdenli, 2012b: 48-49; Tekin, 2012: 100.

¹⁰⁷ Osman Turan, Gazneli ordusunun 70.000 süvari ve 30.000 piyadeden oluştuğunu belirtmektedir. (bk. O. Turan, 1997: 103).

¹⁰⁸ Kafesoğlu, 1972: 25-26; Uluçay, 1975: 41; Kafesoğlu, 1976: 807; Sevim, 1993b: 456; Özgüdenli, 2012b: 50.

orduyu Herat'a başka bir orduyu da Merv üzerine göndermiştir¹⁰⁹. Sultan Mesud'un böylesine büyük bir ordu ile hareket etmesi, Selçuklulara karşı kesin zafer kazanma niyetinde olduğunu gösterdiği gibi, Selçukluların gücünden de çekindiğine işaret etmektedir.

Sultan Mesud'un Belh'e geldiği tarihlerde Çağrı Bey de Tâlekân, Faryap ve Şapurğan taraflarının fethiyle meşguldü¹¹⁰. 1039 Martında Çağrı Bey'in emrindeki on Türkmen atlısı Sultan Mesud'un bulunduğu Belh'e kadar gelmiş ve hatta sultanın bir filini sürüp götürmüşlerdir. Türkmenlerin bu cüretkârlığını öğrenen Sultan Mesud artık daha fazla beklemeyerek hareke geçmiştir¹¹¹.

Sultan Mesud'un güçlü bir ordu ile üzerlerine geldiğini öğrenen Çağrı ve Tuğrul Beyler ile Musa Yabgu Serahs'a gelip savaş hazırlığına başlamışlardır¹¹². Burada yapılan bir savaş meclisinde Tuğrul Bey başta olmak üzere Selçuklu başbuğları güçlü Gazne ordusuna karşı savaştıkları güçte olamadıklarını ileri sürerek Rey, Cürcan, Cibal ve ardından da Azerbaycan taraflarına çekilme teklifinde bulunmuşlar¹¹³. Fakat Çağrı Bey Horasan'ın asla terk edilmemesini, başka bir bölgede tutunmanın çok zor olduğunu, Gazne ordusu karşısında üçüncü kez zafer kazanacaklarını ileri söyleyerek savaşmayı teklif etmiştir¹¹⁴. Çağrı Bey'in bu teklifinin diğer Selçuklu reisleri tarafından kabul edilmesi üzerine Selçuklu ordusu ile 50.000 kişilik Gazne ordusu Talhab yöresinde küçük çaplı bir savaşa tutuşmuştur. Mayıs 1039'da yapılan bu savaş Çağrı Bey'in bütün gayretlerine rağmen Selçukluların yenilgisi ile sonuçlanmış, Selçuklu kuvvetleri çöllere çekilmek zorunda kalmıştır¹¹⁵. Bu savaş Selçuklarda moral bozukluğu ve korkuya neden olurken, Gazneliler üzerinde olumlu bir etki yaratmış, Sultan Mesud'un güveni yerine gelmiştir.

Selçuklu reisleri aldıkları bu mağlubiyetten sonra bir araya gelerek Gazne ordusuna karşı düzenli muharebeden vazgeçip çete savaşına dönmeye

¹⁰⁹ Sevim, 1993b: 456; O. Turan, 1997: 103.

¹¹⁰ Sevim, 1993a: 184-185; O. Turan, 1997: 103; Sevim, 2005a: 39-40; Piyadeoğlu, 2012: 41.

¹¹¹ O. Turan, 1997: 103; Sümer, 1999: 110; Piyadeoğlu, 2011: 67; Piyadeoğlu, 2012: 42.

¹¹² Sevim, 1993a: 184-185; Sevim, 1993b: 456; Piyadeoğlu, 2012: 42.

¹¹³ Köymen, 1976: 15; Sevim, 1993a: 184-185; Sevim, 1993b: 456; O. Turan, 1997: 103.

¹¹⁴ Sevim, 1993a: 184-185; Sevim, 1993b: 456; O. Turan, 1997: 104; Piyadeoğlu, 2012: 42.

¹¹⁵ Sevim, 1993a: 184-185; Sevim, 1993b: 456; O. Turan, 1997: 104; Sevim, 2005: 39-40; Demir, 2011: 47; Piyadeoğlu, 2011: 68; Özgüdenli, 2012b: 51.

kararlaştırmışlardır¹¹⁶. Bu amaçla Selçuklular sıcakların bastırması ile sık sık çöllerden çıkıp Gazne ordusuna ani baskınlar yapmışlar, su kuyularını tahrip ederek Gaznelileri susuz bırakmışlardır¹¹⁷. Sıcakların bastırmasına, Selçukluların ani baskınlarına, susuzluğa yiyecek ve ot sıkıntısının da eklenmesi Gazne ordunu önemli ölçüde sarsmıştır. Bu durum Sultan Mesud'u Selçuklular ile sulh yapmaya zorlamıştır. Nitekim Gazneli vezir Ahmed b. Abdüssamed'in gayretleriyle 1039 tarihinde Selçukluların işgal ettikleri Merv, Nişabur ve Serahs şehirlerini boşaltmalarına karşılık; Nesa, Ferave ve Baverd'i almaları, Gazne ordusunun da Herat'a çekilmesi şartıyla geçici bir barış anlaşması yapılmıştır¹¹⁸.

Bu geçici barış her iki tarafın da işine gelmiştir. Herat'ta yazı geçiren Sultan Mesud ve ordusu iyice dinlenmiş; Selçuklular ise kendilerine yeni katılımların olması ile kuvvetleri artmıştır. Nitekim bir süre sonra Sultan Mesud hazırlıklarını tamamlayıp Selçuklulara karşı tekrar harekete geçmiştir. Sultan Mesud'un amacı, giderek güçlenen Selçuklulara karşı kesin darbe indirip onları Horasan'dan atmak veya kendisine tabii hale getirmektir. Tuğrul Bey'i yakalamak gayesi ile Nişabur'a gelen Sultan Mesud burada elle tutulur bir başarı elde edememiş, buradan hareketle Serahs'a gelmiştir¹¹⁹. Serahs'ta bu dönemde ciddi bir kıtlık yaşanmaktaydı¹²⁰. Bu nedenle Gazne ordusu sıkıntılı bir duruma düşmüş, devlet erkânı ve askeri rical otu bol olan Herat'a dönülerek burada birkaç gün kalıp hazırlıklar yapıldıktan sonra Selçuklular üzerine gidilmesini teklif etmişlerse de Sultan Mesud ikna olmayarak Merv'e doğru hareket etmiştir¹²¹. Sultan yolda askerlerin perişan haline bakıp, "Bu ordu mahvolmuştur" dediği halde yoluna devam etmiş, biraz sonra yiyecek ve yem sıkıntısı, susuzluk ve sığağa bir de Selçukluların hücumları katılınca Gazne ordusu iyice perişan olmuştur. Bu hali gören Sultan Mesud, Merv üzerine yürüme kararının isabetsizliğini anlamışsa da iş işten geçmiştir. Daha kötüsü ordu da hoşnutsuzluk ve itaatsizlikte baş göstermiştir¹²².

¹¹⁶ Özgüdenli 2012b: 51.

¹¹⁷ O. Turan, 1997: 104; Sevim, 1993b: 456; Sümer, 1999: 111.

¹¹⁸ Özgüdenli, 2012b: 51-52.

¹¹⁹ Ahmed b. Mahmud, 1977: I, 26; Sümer, 1999: 112; Piyadeoğlu, 2011: 79; Özgüdenli, 2012b: 52.

¹²⁰ Gürün, 1984: 304 – 305; Sümer, 1999: 112; Özgüdenli, 2012b: 52.

¹²¹ Gürün, 1984: 304 – 305; Sümer, 1999: 112; Merçil, 2002: 107-108; Sümer, 2004: 368; Piyadeoğlu, 2011: 82; Özgüdenli, 2012b: 52.

¹²² Sevim, 1993b: 457; Sümer, 1999: 112.

Bu sıralarda Selçuklularda ise büyük bir korku hâkimdi. Tuğrul Bey, Cürcan istikametinde çekilmek ve hatta icap ederse Rey ve Cibal taraflarına göçmek oradaki Türkmenler ile birleşmek kararındaydı. Selçuklu reisleri tarafından kabul gören bu görüşü Çağrı Bey yine reddetmiş, çölden gelen ve bu sebeple yorgun olan Gazneli ordusuna karşı başarılı olacaklarını, çekilmenin ve başka yerde tutunmanın zorluklarını belirtmiştir¹²³.

Çağrı Bey'in görüşleri diğer Selçuklu reisleri tarafından da benimsenmiştir. Böylece savaşmaya karar veren Selçuklular ağırlıklarını 2000 atlı ile geriye göndermişlerdir. Böri Tekin ve Yınallıların öncü olarak gönderilmesi kararlaştırılmış, 1500 atlıdan oluşan bu öncü kuvvet Gazne ordusu ile 22 Mayıs 1040 tarihinde karşılaşmıştır¹²⁴. Selçukluların öncü birliğini uzaklaştırmayı başaran Gazne ordusu bütün geceyi savaş hazırlığı içinde geçirmiştir. Ertesi gün iki taraf savaşa savaşa Dandanakan Kalesi'nin önüne kadar gelmiştir. Burada iki ordu savaş düzeninde karşı karşıya gelmiş ve savaş bütün şiddeti ile akşama kadar sürmüştür¹²⁵. Savaş sırasında Gazne ordusundan 370 gulam Selçuklular tarafına geçmiş, bunu takiben Selçukluların şiddetli bir hücumu ile Gazne ordusu bozguna uğrayarak dağılmıştır (23 Mayıs 1040)¹²⁶. Sultan Mesud, 100 süvari ile muharebe meydanını terk ederek güçlkle kurtulurken; Gazne ordusunun bütün hazineleri, malları, silahları, Selçukluların eline geçmiştir¹²⁷. Dandanakan Kalesi'nin önünde Sultan Mesud'un uğradığı bu kötü mağlubiyet, aynı zamanda büyük Selçuklu Devleti'nin de tam bağımsızlığını müjdelemektedir.

Tuğrul ve Çağrı Beyler ile İnanç Yabgu savaştan hemen sonra secdeye vararak bu büyük zafer için Allah'a şükretmişlerdir¹²⁸. Savaş alanında çadır ve taht kurup Tuğrul Bey'i sultan ilan etmişler ve bütün beyler onu Horasan hâkimi olarak

¹²³ Köymen, 1963: 52-53; Gürün, 1984: 304 – 305; Sevim,1993a: 184; O. Turan, 1997: 105; Sevim,2005: 39- 40; Piyadeoğlu, 2011: 85; Tekin, 2012: 104-105; Özgüdenli, 2012b: 53.

¹²⁴ Köymen, 1963: 52-53; Leventoğlu, 1971: 22; Merçil, 2002: 107-108; Demir, 2011: 449.

¹²⁵ Gürün, 1984: 294; Alptekin, 1988: 103; O. Turan.1997: 105; Sümer,2004: 368.

¹²⁶ Ahmed b. Mahmud, I:27; Gürün, 1984: 304-305; O. Turan.1997: 105; Merçil, 2002: 107-108; Sümer,2004: 368; Agacanov, 2006: 91-92; Özgüdenli, 2012b: 54.

¹²⁷ Ahmed b. Mahmud, I:26; O. Turan.1997: 105; Sümer,2004: 368; Özgüdenli, 2012b: 54; Tekin, 2012: 106.

¹²⁸ Mevdudi, 1971: 158; O. Turan, 1997: 106; Piyadeoğlu, 2011: 89.

selamlamıştır¹²⁹. Böylece Tuğrul Bey yeni kurulan bu Türk devletinin ilk hükümdarı olarak Selçuklu tahtına oturmuştur.

Tuğrul ve Çağrı Beyler Dandanakan Kalesi önünde dönemin şartları göz önüne alındığında muazzam ve iyi donanımlı yakın zamana kadar korkunç ve yenilmez olarak addedilen Gazneli ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmışlardır. Bu savaştan sonra Gazne Devleti yavaş yavaş çözülmeye başlarken, yine aynı coğrafyada Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Büyük Selçuklu Devleti bağımsızlığını ilan etmiştir.

Selçuklu reisleri bu büyük zaferi tebliğ maksadıyla Karahanlı hükümdarlarına, Buhara'da Ali Tekin oğullarına, Böri Tekin'e ve bütün Türkistan büyüklerine mektuplar göndermişlerdir¹³⁰. Bunların dışında Abbasi halifesine de bir fetihname¹³¹ (zafername) göndererek Dandanakan Zaferini haber verdikleri gibi halifeye de bağlılıklarını bildirmişlerdir. Horasan halkı da bir sene boyunca vergiden muaf tutulmuştur¹³².

1. Merv Kurultayı ve Devletin Doğu Politikasının Tespiti

Dandanakan Zaferi'nden yaklaşık bir ay sonra Selçuklu reisleri Merv'de toplanan bir kurultayda devletin tanzimi için bazı kararlar almışlardır. Böylece devletin tesis safhası sona ermiş, tanzim safhası başlamıştır¹³³.

Selçuklu reislerinin katıldığı bu büyük kurultayda Tuğrul Bey başrolü oynamış; kurultay açılınca eline bir ok alan Tuğrul Bey büyük kardeşi Çağrı Bey'e bu oku vererek kırmasını söylemiştir. Çağrı Bey bir oku kolayca kırmış, ok sayısı üçe çıkınca kırmakta zorlanmış ve nihayet Tuğrul Bey' in uzattığı dört oku kıramamıştır. Tuğrul Bey Selçuklu ailesi arasında birlik ve beraberliğin önemini belirtmek maksadı ile yaptığı bu hareketin ardından: birlik halinde kalmadıkları takdirde tek bir ok gibi kolaylıkla yenileceklerini, Selçuklu ailesinin birleşik oklar gibi beraberce yaşamaları

¹²⁹ Köymen, 1963: 53; Mevdudi, 1971: 159; O. Turan, 1997: 106; Piyadeoğlu, 2011: 89; Tekin, 2012: 107.

¹³⁰ Köymen, 1963: 53; Mevdudi, 1971: 159; O. Turan, 1997: 106; Piyadeoğlu, 2011: 89; Tekin, 2012: 107; Özgüdenli, 2012: 55.

¹³¹ "İslam ve Türk-İslam devletlerinde fethedilen beldeleri, kazanılan zaferleri haber veren mektup ve fermanlarla bu fetihleri anlatan tarihi eserlerin genel adıdır" (Ayrıntılı bilgi için bk. Aksoy, 1995: 470-472).

¹³² O. Turan, 1997: 106; Mevdudi, 1971: 159; Demir, 2011: 49.

¹³³ Köymen, 1963: 54-55.

halinde hiç kimsenin kendilerini yenemeyeceğini ve cihanı fethedeceklerini söylemiştir. Bu konuşmadan sonra sıra devletin taksimi meselesine gelmiştir¹³⁴.

Kurultayda alınan karar gereği; büyük kardeş Çağrı Bey, Merv merkez olmak üzere Horasan'ın bir kısmını almış; Musa Yabgu Bust, Herat ve Sistan havalisine tayin edilmiş; Tuğrul Bey'e ise, Irak tarafı verilmiştir¹³⁵. Merv kurultayında devlet, feodal esaslarına göre üçe bölünmüş, Tuğrul Bey Sultan sıfatı ile Nişabur'da; Çağrı Bey Melik ve ordu komutanı sıfatı ile Merv'de; İnanç Bey ise Yabgu unvanı ile Herat' ta ikamet edecekti¹³⁶. Böylece her bir Selçuklu reisi kendi bölgelerinde hutbe okutmak, para bastırmak, kapılarında nevbet çaldırmak, başlarında çetr taşımak gibi hâkimiyet unsurlarına sahip olmakla beraber Sultan Tuğrul Bey'e feodal bir bağ ile bağlanacaklardı. Bu sebeple hutbede önce Tuğrul Bey'in adı zikredilecekti ve o beş vakit nevbet çaldığı halde diğer Selçuklu reisleri üç nevbet ile yetineceklerdi. Bununla birlikte önemli bir hâkimiyet alameti olan para bastırmak konusunda esnek davranılmış, hanedan üyeleri paylarına düşen coğrafyalarda kendi adına bastırdıkları paralarda büyük sultan olarak hâkimiyetlerini tanıdıkları Tuğrul Bey'in adını zikretmek zorunda değillerdi. Selçuklu reislerinin sahip oldukları bölgelerde kendi namlarına para bastırması, Tuğrul Bey'in hükümdarlığını tanımak suretiyle iç işlerinde müstakil hareket ettiklerini göstermesi bakımından önemlidir¹³⁷.

Genel olarak bir değerlendirme yaptığımızda Dandanakan Zaferi'nin ardından gerçekleştirilen Merv kurultayı, Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî yapısını ve dış politika hedefini belirleyen, devlet olmanın temel şartlarından olan teşkilatlanma ve müesseseleşmesinde sağlam temellerin atıldığı önemli bir toplantı olmuştur. Nitekim Tuğrul Bey bu kurultaydan sonra Ebû'l-Kasım Buzcanî'yi Selçuklu Devleti'nin ilk veziri olarak atamış; böylece sivil teşkilatın başı olan vezirin tayiniyle devletin önemli bir kurumu da tamamlanmıştır¹³⁸.

Merv kurultayında netleştirilen ve sınırları çizilen konulardan biri de hiç şüphesiz devletin dış politika hedefi olmuştur. Devletin batı topraklarının Sultan olarak kabul edilen Tuğrul Bey'e verilmesi; Büyük Selçuklu Devleti'nin yönünü

¹³⁴ Ravendi, 1957: 101; Yazıcızade Ali, 2009: 47; Mevdudi, 1971: 159; Köymen, 1976: 17; Tekin, 2012: 109.

¹³⁵ Ravendi, 1957: 102; Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 95-96; Köymen, 1963: 54 – 55; Özgüdenli, 2002: 547; Özgüdenli, 2012b: 55; Tekin, 2012: 39.

¹³⁶ O. Turan, 1997: 107; Tekin, 2012: 112.

¹³⁷ O. Turan, 1997: 107; Özgüdenli, 2002: 562.

¹³⁸ Kuşçu, 2010: 642.

batıya döndüğünün ve devletinin batı yönünde genişleme siyaseti güdeceğinin bir göstergesidir. O halde Merv kurultayında fetih faaliyetlerini temel alan batı politikasının esasları belirlenmiştir diyebiliriz. Ancak devletin batı yönünde sistemli bir fetih politikası takip etmesinin yolu arkasından (doğudan) emin olmasından geçmekteydi. Bu sebeple devletin doğu hudutlarının yönetimi her bakımdan iyi bir komutan olduğu anlaşılan Çağrı Bey'e verilmiştir. Çağrı Bey devletin kuruluş sahası olan Horasan ve çevresine hâkim olarak, burada Selçuklu hâkimiyetinin tesisi için çalışacaktı. Bununla birlikte öteden beri Horasan'a hâkim olmak isteyen Karahanlılar ve yine bu bölgeye tekrar hâkim olmak isteyen Gazneliler ile mücadele ederek devletin doğu hudutlarının güvenliğini sağlayacaktı. Şu halde devletin takip ettiği doğu politikasının Horasan ve çevresinde Selçuklu hâkimiyetinin tesisi ve komşu devletlerin saldırılarına karşılık devletin korunması yönünde şekillendiğini söyleyebiliriz.

Merv kurultayında belirlenen doğu politikasının temeli; doğu hudutlarının güvenliğini tesisi ve bu yönden gelecek tehditlere karşı devletin korunmasıdır. Bu politika, Selçuklu devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar hüküm süren sultanlar tarafından bazı değişiklikler gösterse de temelde aynı kalmıştır.

III. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN DOĞU POLİTİKASINI

BELİRLEYEN ESASLAR

A. TOPRAKLARI YÖNETMEK VE TEŞKİLATLANDIRMAK

Selçuklular, Gazneliler Devleti'ne karşı üst üste indirdikleri darbelerle Horasan'da bağımsız bir devlet kurmayı başarmışlardır. Bundan sonra bir araya gelen Selçuklu reisleri, devleti feodal esaslara göre üçe bölmüşlerdir. Her bir Selçuklu reisinin görevi yeni fetihlerle devletin hudutlarını genişletmenin yanında hâkimi oldukları bölgeleri de yönetmektir.

Konumuz açısından önemle üzerinde durduğumuz devletin doğusu, Melik sıfatıyla Çağrı Bey'e verilmişti. Çağrı Bey'in hâkimi olduğu bölgelerde idarî-siyasi düzenlemeleri hakkında bilgi azdır. Ancak onun, Merv merkez olmak üzere Selçukluların kuruluş sahası olan Horasan'a hâkim olarak burada yarı müstakil bir yönetim kurduğu bilinmektedir. Sultan olan kardeşi Tuğrul Bey'e feodal bir bağ ile bağlı olmak şartıyla, hâkimi olduğu bölgelerde; hutbe okutmak, para bastırmak,

kapısında üç defa nevbet çaldırmak, başında çetr taşımak gibi hâkimiyet unsurlarına sahip olan Çağrı Bey, melikliği süresince Horasan'da Selçuklu hamiyetini tesis için uğraşmıştır. Zaten Merv kurultayında esasları belirlenen doğu politikasına göre Çağrı Bey'in buradaki görevi; Selçuklu hâkimiyetini tesis etmek ve devleti bu yönden gelecek tehlikelere karşı korumaktır. Şu halde Çağrı Bey'in Gaznelilerden aldıkları Horasan'da Selçuklu otoritesini tesis etmek suretiyle bir takım düzenlemeler yaptığını söylersek yanılmış olmayız. Çünkü devlet olmanın temel şartlarından olan teşkilatlanma ve müesseseleşme yapılmazsa bu bölgede Selçuklu hâkimiyetinin kalıcılığı sağlanamazdı. Çağrı Bey'in faaliyetleri sayesinde Tuğrul Bey, doğudan emin bir şekilde hareket etmiştir. Bu durum Selçuklu Devleti'nin kısa sürede büyümesini sağlamıştır.

Tuğrul Bey'in vefatının ardından Selçuklu sultanı olan Alp Arslan, devletin doğu hudutlarının yönetimini kendine bağlı emirlere ve daha sonra hanedan üyelerine vermiştir. Sultan Melikşah döneminde de bu uygulamanın devam ettiği anlaşılmaktadır. Berkyaruk zamanında ise doğu hudutlarının yönetimi konusunda Tuğrul Bey dönemindeki gibi bir uygulama takip edilerek bu dönem devlet içinde baş gösteren saltanat mücadelelerini fırsata dönüştürmek isteyen doğu komşularına karşı bir tedbir alınmıştır. Berkyaruk kardeşi Sancar'ı Horasan'a melik tayin ederek buranın yönetimini ona vermiştir. Melik Sancar'ın Berkyaruk döneminde başlayan Horasan melikliği Berkyaruk'tan sonra Selçuklu sultanı olan kardeşi Muhammed Tapar döneminde de devam etmiştir. Muhammed Tapar'ın vefatının ardından Selçuklu sultanı olan Sancar Horasan'ı kendine merkez yaparak devletin doğu hudutlarının yönetimini elinde bulundurmuştur.

B. MEVCUT TOPRAKLARI KORUMAK VE YENİ FETİHLERLE SINIRLARI GENİŞLETMEK

Selçuklu Devleti kuruluşundan itibaren kısa sürede genişlemesinin en önemli sebebi takip ettiği fetih politikasıdır. Yukarıda da ifade edildiği gibi Selçuklu Devleti, Merv kurultayında feodal esaslara göre bölünmüş ve Selçuklu reisleri hâkimi oldukları bölgeleri yönetmekle birlikte fetih faaliyetlerinde bulunmakla da görevlendirilmişlerdi.

Kuruluş döneminde devletin doğu hudutlarının yönetimini elinde bulunduran Çağrı Bey, burada sistemli bir fetih politikası takip ederek Horasan'dan Gaznelileri

uzaklaştırmayı başarmıştır. Daha sonra Gazneliler ile bir barış anlaşması imzalayan Çağrı Bey, onların yeni fethedilen bölgelerde bir tehlike oluşturmasının önüne geçerek, devletin doğu hudutlarının güvenliğini temin etmiştir.

Tuğrul Bey'in vefatından sonra Selçuklu Sultanı olan Alp Arslan yönünü batıya dönerek batıda fetih faaliyetlerine ağırlık vermişti. Ancak o devletin doğu hudutlarında mevcut Selçuklu hâkimiyetinin korunmasına da özen göstermiştir. Alp Arslan, döneminde Selçuklu Devleti'nin sınırlarını tehdit eden iki önemli Türk devleti olan Gazneliler ve Karahanlılar ile evlilik yoluyla akrabalık kurmak suretiyle barışı tesis etmiştir. Böylece devlete karşı bu yönden gelecek saldırılar önlenerek hudutlar koruma altına alınmıştır.

Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde devletin takip ettiği doğu politikasında bir takım değişiklikler olmuştur. Sultan Melikşah, devleti doğuda kuzeyden güneye uzanan Selçuklulara tâbi devletlerle çevreleyerek koruma altına alma şeklinde yeni bir politika belirlemiştir. O, saltanatı süresince bu politikayı hayata geçirmek üzere özellikle Maverâünnehir'de fetih faaliyetlerinde bulunmuştur. Melikşah bu fetih faaliyetleri sayesinde Doğu ve Batı Karahanlılar devletlerini Selçuklulara tâbi hale getirmiştir. Bu suretle doğuda oluşturmayı amaçladığı doğu güvenlik şeridi büyük ölçüde tamamlanmıştır. Ayrıca Karahanlıların Selçuklu Devleti'ne tâbi olmasıyla birlikte devletin hudutları Çin'e kadar dayanmıştır.

Melikşah'ın ani ölümü ve arkasından gelen taht mücadeleleri yüzünden Selçuklu Devleti bir buhran dönemi geçirmesine rağmen, bu dönem devletin doğu hudutları bu sarsıntıdan çok etkilenmemiştir. Bunda Çağrı Bey'den itibaren doğuda tesis edilen düzenin etkisi büyüktür. Ancak Berkyaruk'un Horasan valiliğine getirdiği kardeşi Sancar'ın da etkisini göz ardı etmemek gerekir. Gerek Sultam Berkyaruk döneminde gerekse de Sultan Muhammed Tapar döneminde Horasan'da melik olan Sancar, babası Melikşah'ın takip ettiği doğu politikasının tamamlayıcısı olmuştur. O, Karahanlıların Selçuklu Devleti'ne tâbiyetlerinin devamlılığını sağlamakla kalmamış, Gaznelileri de kendisine tâbi hale getirmiştir. Böylece Selçuklu Devleti'nin sınırları içine Gazneliler de dâhil olmuştur.

Kuruluşundan itibaren yönünü batıya dönen ve batı ağırlıklı bir politika takip eden Selçuklu Devleti, Sancar'ın sultan olmasından sonra bu politikayı terk ederek yönünü doğuya dönmüştür. Sancar, devletin merkezini daha doğuda yer alan Merv'e

taşımak suretiyle önkilerden farklı olarak doğu politikasına ağırlık verileceğinin ilk sinyalinı vermiştir. O, daha melikliğinden itibaren doğuda tesis ettiğı düzeni korumak ve devletin mevcut sınırlarına tecavüzü engellemeye yönelik bir politika takip etmiştir. Ancak Katvan bozgunu Selçuklu Devleti'nin mevcut sınırlarının çok gerisine atılmasını ve doğu politikasının işlerliğini yitirmesine neden olmuştur.

Görüleceğı üzere Selçuklu sultanlarının hemen hepsi devletin doğusunda mevcut sınırların korunmasına yönelik tedbirler aldığı gibi; devletin bu yönde genişlemesi içinde fetih faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Dolayısıyla mevcut sınırların korunması ve yeni fetihlerle sınırların genişlemesi Selçuklu Devleti'nin doğu politikasının temel esaslarından biri olmuştur.

C. BATIDAKİ FETİHLERE DESTEK OLMASINI SAĞLAMAK

Dandanakan savaşıyla birlikte Horasan'a hâkim olan Selçuklular aynı zamanda doğu İran coğrafyasının kapılarını da Türkmenlere açmışlardır. Pek çok Türkmen boyunun kalabalık kitleler halinde İran coğrafyasına girmesi sonucu, pek tabi olarak yeni kurulan devlet içinde bir takım sorunları da beraberinde getirmişti.

Selçuklu Devleti'nin temel sorunu; kendilerine katılan bu kalabalık Türkmen kitleleri ile yerleşik İran unsuru arasında çatışmaların yaşanması sonucu bu Türkmenlerin daha batıya göçünün sağlanmasıydı. Tuğrul Bey döneminden itibaren Türkmenlerin Azerbaycan üzerinden onların yaşam şartlarına daha uygun olan Anadolu coğrafyasına göç etmelerini sağlamaya yönelik fetih faaliyetinde bulunulmuştur. O halde Selçuklu sultanlarının batıya yönelik fetih faaliyetlerinin temelinde kalabalık Türkmen kitlelere yeni yurtlar temin etmek ve göç yolları üzerinde Türkmenlere yönelik mukavemetleri kırmak olduğunu söyleyebiliriz.

Selçuklu sultanları batıya yönelik fetih hareketini sistemli bir şekilde yapabilmelerinin yolu doğudan emin olmaktan geçmekteydi. Sultan Tuğrul Bey, devletin doğu hudutlarında güvenliğin temini için buranın yönetimini kardeşi Çağrı Bey'e vererek arkasından emin bir şekilde batıda fetih faaliyetinde bulunmuştur. Alp Arslan ise devletin doğu hudutlarının yönetiminde sadık emirler ve hanedan üyelerini kullanarak buradan gelecek tehlikeleri önlemeye çalışmıştır. Ayrıca doğuda devleti için tehdit oluşturan devletlerle (Karahanlılar ve Gazneliler) evlilik yoluyla akrabalık kurarak doğunun güvenliğini temin etmiştir. Sultan Melikşah ise doğuda kendisine

tâbi devletlerle bir güvenlik şeridi kurmak suretiyle bu yönden gelecek tehlikelere karşı devletini koruma altına alarak batıdaki fetih faaliyetlerine devam etmiştir. Görüldüğü gibi devletin takip ettiği doğu politikası batıdaki fetihlerin sistemli ve düzeli bir şekilde devam etmesine yönelik şekillenmiştir.

IV. BÜYÜK SELÇUKLU SULTANLARININ TAKİP ETTİĞİ DOĞU

POLİTİKALARI

A. TUĞRUL BEY

Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk sultanı olan Tuğrul Bey, zamanında devletin doğu politikası Merv merkez olmak üzere Horasan'ın yönetimini elinde bulunduran Çağrı Bey tarafından yürütülmüştür.

Selçuklu devletinin batı taraflarının yönetimini elinde bulunduran Tuğrul Bey, bu yönde sistemli bir fetih hareketine girişmişti. Tuğrul Bey'in batıyı fetih faaliyet bölgesi olarak belirlemesinde bu dönem orta ve batı İran coğrafyasında Selçuklulara karşı koyabilecek önemli bir siyasi teşekkülün bulunmaması ve yeni kurulan Selçuklu devletine büyük kitleler halinde Türkmen göçlerinin yapılmasıydı. Selçuklu ülkesine giren bu Türkmenlerin yerleşik İran unsuru ile sorunlar yaşaması ve bu durumun devlete zarar vermesi nedeniyle Türkmenlerin daha batıya göç etmesini sağlamak için batıya yönelik sistemli bir fetih hareketi başlamıştır.

Tuğrul Bey'in batıya karşı yürüttüğü bu fetih hareketinin amacına ulaşabilmesi için devletin doğusundan emin olması gerekmektedir. Bu sebeple devletin doğusunun yönetimi her bakımdan iyi bir komutan olan Melik Çağrı Bey'e verilmişti. Çağrı Bey, kendisine verilen topraklarda adeta müstakil bir hükümdar gibi hareket etmiş; ancak kardeşi Tuğrul Bey'in de hukuken üstünlüğünü kabul etmiştir. O, devletin doğu kısmında Selçuklu hâkimiyetinin yerleşmesini ve devletin doğudan gelecek tehlikelere karşı korunmasına yönelik bir siyaset takip ederek, Sultan Tuğrul Bey'in batıda rahat hareket etmesini sağlamıştır.

Doğu politikasını elinde bulunduran Çağrı Bey, devletin doğu hudutlarında güven ve asayişin temini için Karahanlılar ve Gazneliler ile mücadele etmiştir. Horasan'ı Selçuklulara kaptıran Gaznelilerin bu coğrafyaya yeniden hâkim olma teşebbüsleri Çağrı Bey tarafından kırılmış olup, bu devlet Horasan'dan tamamen

uzaklaştırılmıştır. Yine Horasan üzerinde emelleri olan Karahanlılar da Çağrı Bey tarafından oğlu Alp Arslan aracılığıyla durdurulmuştur. O halde bu dönem devletin doğu siyasetinin Karahanlı ve Gazneli devletlerine göre şekillendiğini, söz konusu bu devletlerin Selçukluların hâkimiyet alanlarına saldırılarını önlemek suretiyle doğunun güvenliğini temin edildiğini ve doğudan emin olan Tuğrul Bey'in batıda rahatça hareket ettiğini söyleyebiliriz.

B. ALP ARSLAN

Selçuklu Devleti'nin doğusunun yönetimini elinde bulunduran Melik Çağrı Bey'in vefatı üzerine yerine oğlu Alp Arslan geçmişti. Tuğrul Bey'in vasalı olarak bir süre doğunun yönetimini elinde bulunduran Alp Arslan, Tuğrul Bey'in vefatının ardından Selçuklu sultanı olmuştur. Alp Arslan'ın hükümdar olmasıyla birlikte doğu ve batının yönetimi onun idaresinde birleşmişti. Bu da doğu ve batı politikasının tek bir elden yönetimi anlamına geliyordu.

Alp Arslan sultanlığı boyunca batıda fetih, doğuda asayişini temin amaçlı bir siyaset takip etmiştir. Bunun sebebi ise; babası Çağrı Bey'in kırk beş yıl önce Bizans topraklarına yaptığı akınlar sırasında keşfedilen Doğu Anadolu yaylalarının Türkmenler için uygun yerleşim alanı olmasıdır¹³⁹. Alp Arslan da tıpkı amcası Tuğrul Bey gibi hâkimiyeti altındaki Türkmenlerin Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya göç etmesini sağlamak için yönünü batıya dönmüştür. Bununla birlikte doğu politikası da göz ardı edilmemiş, devletin doğu hudutlarında mutlak suretle güven ve asayişini sağlamaya yönelik tedbirler alınmıştır. Çünkü onun batıdaki fetih faaliyetlerini rahatça yürütebilmesi için doğudan emin olması gerekiyordu.

Alp Arslan devletin doğu hudutlarında Karahanlı ve Gazneli devletlerinin saldırılarını önlemek ve bu suretle doğuda güvenliği temin etmek için, bu devletlerle evlilik yoluyla akrabalık kurmak suretiyle barışı tesis etmiştir. Ayrıca devletin doğu hudutlarının yönetimini güvenilir emirlere ve hanedan üyelerine vererek doğuda asayişini temin etmiştir.

C. MELİKŞAH

Selçuklu Sultanı Alp Arslan döneminde doğuda devleti meşgul edecek çok mühim hadiseler olmamasına rağmen; oğlu Melikşah'ın saltanatının başlangıcından

¹³⁹ Kafesoğlu, 2004: 527.

itibaren doğuda güçlükler baş göstermiştir. Bir taraftan Karahanlılar, diğer taraftan Gazneliler Alp Arslan'ın ölümünü fırsat bilerek Selçuklu Devleti arazisini işgale girişmişlerdir. İşgal edilen bölgeleri tekrar geri alan Melikşah, bu devletlerin talepleri üzerine onlarla sulh yapmış, böylece bir nevi devletin doğu hudutlarında güvenliği temin etmiştir.

Bundan sonra iki defa doğuya bizzat sefer tertip eden sultan, bu seferleri neticesinde Doğu ve Batı Karahanlılar devletlerini kendisine tâbi hale getirerek devletin doğusunu; kuzey-doğudan, güney-doğuya doğru hilal şeklinde vasal devletlerle çevirme siyasetinin ilk temelini atmıştır¹⁴⁰.

Melikşah döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nin doğu ve batı hududunun onlara tâbi devletlerden oluşan bir kordon ile çevirerek bu devletin ötesinden gelecek tehlikelere karşı devleti emniyet altına alma politikası güdülmüştür.

Melikşah dönemindeki dış politikanın öncekilerden bir farkı da gulam sistemine göre yetişmiş kumandanlara ve irsî kabile reislerine fetih vazifelerinin daha fazla verilmesidir. Sonuç itibari ile Melikşah zamanında doğu ve batı siyasetini bir esasa bağlandığı, buna göre devletin emniyetini sağlama ve hudutlarını genişletme görevini genellikle Selçuklu ve Türk soyundan vasal hükümdarlara bırakıldığı bu konuda doğuya da batı kadar önem verildiği söylenebilir¹⁴¹.

D. BERKYARUK

Berkyaruk dönemi doğu politikası Tuğrul Bey dönemi doğu politikasıyla birçok bakımdan benzerlik arz eder. Tuğrul Bey döneminde Melik Çağrı Bey'in üstlendiği görevi Berkyaruk döneminde onun tarafından Horasan'a tayin edilen Sancar üstlenmiştir.

Sultan Berkyaruk devri, Selçuklu Devleti'nin saltanat mücadeleleri ile geçen son derece çalkantılı bir dönemdir. O, böyle bir dönemde Horasan'ın idaresini kardeşi Sancar'a vermekle; babası Melikşah zamanında Selçuklu Devleti'ne tâbi olan Karahanlılar ve uzun süredir barış halinde oldukları Gazneliler devletlerinin Selçuklu Devleti'nin içine düştüğü bu nazik durumdan faydalanmalarının önüne geçmek istemiştir.

¹⁴⁰ Köymen, 1963: 223.

¹⁴¹ Köymen, 1963: 223.

Melik Sancar'ın doğudaki enerjik tutumu; Gaznelilerin Selçuklulara kaptırdıkları Horasan'ı tekrar ele geçirme umutlarını kırmıştır. Yine Selçuklu Devleti'nin içine düştüğü karışıklıklardan faydalanarak Maverâünnehir'de Selçuklu hâkimiyetine son veren Karahanlılar, Sancar tarafından tekrar itaat altına alınarak Sultan Melikşah'ın doğuda izlediği politika korunmaya çalışılmıştır.

Sultan Berkyaruk döneminde devletin batı bölgeleri saltanat mücadelelerine sahne olurken, devletin doğu hudutlarında Melik Sancar sayesinde güven ve asayiş temin edilerek bu yönden gelecek tehlikelerin önüne geçilmiştir.

E. MUHAMMED TAPAR

Sultan Berkyaruk'un ölümü üzerine Selçuklu Sultanı olan Muhammed Tapar, Berkyaruk zamanında Horasan'a melik tayin edilen kardeşi Sancar'ı yerinde bırakmıştır.

Selçuklu Devleti'nin doğu hudutlarında güven ve asayiş Sultan Berkyaruk döneminde temin etmiş olan Melik Sancar, Muhammed Tapar döneminde Gazneliler Devleti'ni Selçuklulara tabi hale getirmiştir. O, böylece babası Melikşah zamanında temelleri atılan doğu politikasını geliştirerek devam ettirmiştir.

Melik Sancar'ın başarılı yönetimi sayesinde doğuda tam bir huzur ve güven ortamı sağlanmış, bu durum Selçuklu tahtına oturan Muhammed Tapar'a devletin batı bölgesinde taht mücadeleleri dolayısıyla bozulan Selçuklu nizamını yeniden inşa etme fırsatı vermiştir.

F. SANCAR

Kardeşi Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine Selçuklu sultanlığını yeğeni Mahmud'un elinden alan Sancar, melik olarak hâkimi bulunduğu Doğu İran'dan ayrılmamış, böylece devletin ağırlık merkezleri Batı İran'dan tekrar kuruluş sahası olan Doğu İran'a geçmiştir¹⁴². Selçuklu Devletinin merkezleri Batı İran'daki Rey ve İsfahan iken, önce Nişabur, sonra da doğudaki Merv olmuştur. Bunda Sancar'ın uzun yıllar devletin doğusunda meliklik yapması etkili olduğu gibi; doğudan gelebilecek her türlü tehlikenin devleti yıkıma götürebilecek bir kuvvette olduğunun düşünülmesi de etkili olmuştur. Sancar Selçuklu sultanı olduktan sonra kendinden önceki

¹⁴² Köymen, 1963: 225.

sultanların aksine, devletin batı bölgelerinin yönetimini yeğeni Mahmud'a bırakarak yönünü doğuya dönmüştür. Selçuklu Devleti'nin doğu politikası meliklik döneminde Sancar tarafından bizzat tanzim edildiği için, bu dönemde herhangi bir değişikliğe uğramamıştır.

Sancar'ın Selçuklu sultanı olması ile doğu ve batı siyaseti Alparslan ve Melikşah dönemlerinde olduğu gibi yine tek hükümdar elinde toplanmıştır. Bu dönemde doğu politikasının esası güvenilmez vasalları itaat altında tutarak devletin doğu hudutlarının emniyetini sağlamak şeklinde olmuştur.

Selçuklu sultanlarından Melikşah'ın takip ettiği ve Sultan Sancar'ın tamamladığı, Büyük Selçuklu Devleti'ni doğudan ve batıdan vasal devletlerle çevreleyip bir emniyet çemberi oluşturmak şeklinde formüle edilen, devlet politikasının doğu ayağı ilk imtihanını başarı ile vermiştir. Çin'de iki asra yakın hüküm sürdükten sonra buradan sürülüp çıkarılan Türk-Moğol karması Karahitaylar, 1128 yılından itibaren Doğu Karahanlı Devleti'ne karşı hücumla geçmişler ancak; Kaşgar civarında yapılan savaşta bozguna uğramışlardır. Böylece Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı doğu hudutlarından yöneltilen ilk hücum daha vasal devlet hudutlarında kırılmıştır. Sultan Sancar, vasalının kazandığı bu zaferden kendisi kazanmışçasına sevinç duymuştur.

Doğu emniyet sistemi ikinci imtihanını birincinin aksine başarı ile verememiştir. Aşağıda da ayrıntılarıyla anlatılacağı üzere Selçuklu sultanı Sancar'ın bizzat Karahitaylar ile Katvan sahasında girdiği mücadeleyi kaybetmesi şimdiye kadar hiç mağlubiyete uğramamış olan Büyük Selçuklu Devleti sultanı Sancar'ın itibarını derinden sarsmıştır. Katvan yenilgisinden sonra doğuda ve Maveraünnehir' de Selçuklu Devleti'ne tabii devletler yerine hudutları Selçuklu Devleti payitahtının hemen ötesinden başlayan müstakil devletler kurulmaya başlamıştır. Böylece devletin doğu politikası gereği oluşturduğu güvenlik çemberinde ciddi gedikler açılmıştır.

Katvan bozgunundan ilk istifade eden Harezmşah Atsız olmuştur. Bu bozgunundan sonra Sultan Sancar ve Selçuklu Devleti'nin toparlanamayacağını düşünen Atsız Horasan'ı istilaya başlamıştır. Ancak Sancar, Atsız'ın Horasan'ı istilasının ardından bir yıl geçmeden Harezm'e sefer yapacak kadar kuvvetlenmiştir. Bununla beraber Atsız ise Harezm'e yürüyen Sancar'ın karşısına çıkma cesaretini

gösterememiştir. Katvan bozgunundan yararlanan bir başka vasal devlet olan Gurlular da Herat şehrini almıştır. Görüldüğü gibi doğu emniyet sistemi bir defa bozulduktan sonra olaylar birbirini takip etmiş, Sancar Harezm'e tekrar bir sefer daha tertip etmek zorunda kalmış ve Atsız'ın itaatini şeklen de olsa temin etmiştir. Öte yandan Herat'a hâkim olan Gurlular Selçukluların bir başka vasalı olan Gazneli Devleti ile ihtilafa düşmüş, aralarındaki mücadelede Gazneliler yenilirken Gurlular kuvvetlenerek bağımsızlıklarını ilan etmiş ve hükümdarları sultan unvanını almıştır. Sancar, vasalı iken bağımsızlığını ilan ederek Selçuklular yönünde genişleme siyaseti güden ve güneydoğu emniyet sisteminin yıkılmasını sağlayan Gurlular üzerine bir sefer tertip etmiştir. Bu sefer neticesinde kazandığı zaferle hem sarsılmış olan itibarını tamir etmiş, hem de Gurlular Devleti'ni tekrar Selçuklu Devleti'nin vasalı haline getirmiştir¹⁴³

Selçuklu Sultanı Sancar gerek melikliği gerekse de sultanlığı döneminde devletinin doğu hudutlarının güvenliğini temine çalışmış, devleti doğudan gelecek tehlikelere karşı korumak maksadıyla kuzey-doğudan güney-doğuya doğru vasal devletlerle çevrelemişse de Selçuklu Devleti'nin sonunu hazırlayan güç yine doğudan belirmiştir.

¹⁴³ Köymen, 1963: 228-230.

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN DOĞUDAKİ DEVLETLERLE İLİŞKİLERİ

I. GAZNELİLER

A. DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE ASKERİ VE SİYASİ İLİŞKİLER

1. Belh'in Zaptı

Dandanakan Zaferi'nin ardından toplanan Merv kurultayında, Selçuklu Devleti'nin doğu bölgesinin yönetimi Melik Çağrı Bey'e verilmişti. Diğer Selçuklu reisleri¹⁴⁴ gibi Melik Çağrı Bey de hiç vakit kaybetmeden hâkim olduğu sahayı genişletmek için faaliyete geçmiştir. Çağrı Bey ilk iş olarak kendi fetih faaliyet bölgesinde yer alan ve Gazneliler için son derece önemli bir şehir olan Belh'i zapt etmek için harekete geçmiştir.

Belh konum itibariyle Horasan'ın en doğu noktası ve Gaznelilerin başkentine en yakın beldedir¹⁴⁵. Ayrıca Belh, Gaznelilerin Horasan coğrafyasında elde kalan son toprak parçası ve Gaznelilerin Horasan faaliyetleri için önemli bir üst konumundadır¹⁴⁶. İşte bu sebeplerden Belh'in zaptı, Selçuklular için; Gaznelileri Horasandan tamamen çıkarmak, bölgede üstünlüğü elde tutmak ve Gaznelileri baskı altında tutarak Horasan'ı tekrar ele geçirme umutlarını kırmak anlamına geliyordu. Ayrıca bu dönemde doğunun güvenliğinin sağlanması şeklinde formüle edilen doğu politikasının uygulanabilmesi için Gaznelilerin Selçuklu Devleti için tehdit oluşturmaması ve Horasan'da yıkıcı faaliyetlerde bulunmaması için de Belh'in alınması zaruri idi. Horasan'a tekrar hâkim olmak isteyen Gazneliler için ise Belh'in, kaybedildiği takdirde Horasan'ın tekrar ele geçirilmesinin mümkün olamayacağını ifadesiydi.

¹⁴⁴ Merv kurultayında alınan karar gereği; büyük kardeş Çağrı Bey, Merv merkez olmak üzere Horasan'ın bir kısmını almış; Musa Yabgu Bust, Herat ve Sistan havalisine tayin edilmiş; Tuğrul Bey'e ise, Irak tarafı verilmiştir. (bk. Ravendi, 1957: 102; Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 95-96; Köymen, 1963: 54 – 55; Özgüdenli, 2002: 547; Özgüdenli, 2012b: 55; Tekin, 2012: 39.).

¹⁴⁵ Piyadeoğlu, 2011: 111.

¹⁴⁶ Piyadeoğlu, 2011: 111.

Hem Selçuklular hem de Gazneliler için önemli olan Belh'i, zapt etmek amacıyla harekete geçen Çağrı Bey Şevval 432 (Haziran-Temmuz 1041)¹⁴⁷ büyük bir orduyla birlikte şehrin önüne kadar gelmiştir. Çağrı Bey'in Belh önlerinde görülmesi üzerine şehrin valisi Sultan Mesud'dan yardım istemiştir. Çağrı Bey ise, şehrin valisi Altuntak'a bir mektup yazarak " Gazne'de senin için tama edilecek bir şey kalmadı; sahibin olan Sultandan da hayır yok. Dünya nasıl dönüyorsa sen de öyle dön ve Allah'ın nusreti nereye giderse sende oraya git"¹⁴⁸ demiştir. Çağrı Bey'in bu ifadesinden anlaşılacağı üzere Dandanakan savaşı, Gazneliler ve Selçuklular için bir dönüm noktası olmuş; savaşın ardından Gazneli Devleti'nin itibarı büyük ölçüde sarsıldığı gibi bölgedeki gücünü de yitirmiştir. Selçuklular için ise Dandanakan Savaşı adeta bir kurtuluş yeniden doğuş anlamını taşımaktadır. Dönemin güçlü devletleri arasında sayılan Gazneli Devleti'ni yenilgiye uğratarak büyük bir başarı sağlamışlar, bu da onlara yeni katılımların olmasıyla giderek güçlenen ve bölgede güçleri hissedilen siyasi bir teşekkül haline gelmelerine neden olmuştur. Selçukluların, kısa zamanda Çağrı Bey'in Gazneli Devleti'nin bir valisine yukarıdaki ifadeleri içeren bir mektup yazması da bunun bir göstergesidir.

Altuntak ise Gaznelilerin Belh'e verdiği önem ve başkentten yardım geleceğini bilmesinden dolayı; Çağrı Bey'in mektubuna ve onu getiren elçiye iltifat etmeyerek, elçinin hapsolunmasını emretmiştir¹⁴⁹. Çağrı Bey'in şehri kuşatmaya başlaması üzerine Sultan Mesud, kendisinden istenen yardım talebine karşılık; Hacıp Altuntaş idaresinde bir orduyu Belh'in yardımına göndermiştir¹⁵⁰. Ayrıca oğlu Mevdûd idaresinde oluşturduğu başka bir orduyu da destek amacıyla Belh'e doğru yola çıkarmıştır (Muharrem 432 / Eylül 1040)¹⁵¹. Altuntaş idaresindeki Gazne ordusu daha şehre ulaşmadan Çağrı Bey'in ani baskınına maruz kalarak bozulmuş ve Altuntaş kaçarak canını güçlkle kurtarmıştır¹⁵². Mevdûd'un idaresindeki ordu Belh'e yaklaştığı sırada Çağrı Bey bu orduyu karşılamış, öncü birlikler arasında yapılan savaşı Çağrı Bey'in kazanması üzerine Gazneli ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır¹⁵³. Bu sırada Sultan Mesud'un¹⁵⁴ ölüm haberini alan Mevdûd tahtı

¹⁴⁷ Piyadeoğlu, 2011: 111.

¹⁴⁸ Hüseyini, 1943: 9.

¹⁴⁹ Hüseyini, 1943: 9; Piyadeoğlu, 2011: 113.

¹⁵⁰ Piyadeoğlu, 2011: 113.

¹⁵¹ Merçil, 2004: 431.

¹⁵² İbnü'l Esîr, 2013: 163; Hüseyini, 1943: 9; Piyadeoğlu, 2011: 113.

¹⁵³ Hüseyini, 1943: 9; O. Turan, 1997: 109; Piyadeoğlu, 2011: 114; Piyadeoğlu, 2012: 46.

ele geçirmek üzere Belh'in önünden ayrılarak Gazne'ye dönmüştür. Bu gelişme üzerine yardım alma ümidi kırılan Belh valisi Altuntak şehri Çağrı Bey'e teslim etmek zorunda kalmıştır¹⁵⁵.

Çağrı Bey'in Belh'e hâkim olduktan sonra şehirde ne gibi düzenlemeler yaptığı konusunda kaynaklarda net bir bilgi yoktur. Ancak idari anlamda bir takım değişiklikler yaptığı güçlü bir ihtimaldir. Belh'in Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetine girmesiyle Gazneliler Horasanda önemli bir askeri üstünü kaybederken; Selçuklular, doğu politikası gereği devletin doğu hudutlarını mutlak suretle genişletmekle birlikte bölgede güven ve asayişin sağlanmasına yönelik önemli bir adım atmıştır.

2. Cûzcân, Badgis, Huttalan ve Toharistan'ın Zaptı

Çağrı Bey hâkimiyet sahası olan Horasan'da Gaznelilerin, Büyük Selçuklu Devleti için bir tehlike oluşturmasını önlemek ve sınırlarını genişletmek amacıyla faaliyet göstermekteydi. Belh'in Selçuklu hâkimiyetine geçtiği sırada Gazne Sultanı Mesud'un ölmesi üzerine Belh'i kurtarmak için gelen Mevdûd, tahtı ele geçirmek amacıyla Gazne'ye dönmek zorunda kalmıştır. Gaznelilerin içine düştüğü bu karışıklık, Selçukluların işine yaramış, doğuda daha rahat hareket ederek sınırlarını genişletmişlerdir.

Devletin doğusunda faaliyet gösteren Çağrı Bey Belh'in zaptından sonra hiç vakit kaybetmeden Gaznelilerin hâkimiyetindeki; Cûzcân, Badgis, Huttalan ve Toharistan beldelerini kolaylıkla fethetmiştir¹⁵⁶.

Kaynaklarda Çağrı Bey'in Cûzcân, Badgis, Huttalan ve Toharistan beldelerinin fethiyle ilgili çok fazla bilgi yoktur. Ancak buraların fethinin Belh'in zaptından sonra gerçekleştiği ve Selçukluların devletin doğu bölgelerinde tutunmak, siyasi bir güç

¹⁵⁴ Sultan Mesud, Çağrı Bey'in Belh'i kuşatması ve Hacıp Altuntaş idaresindeki orduyu yenilgiye uğratması üzerine Selçuklulara karşı öyle bir korkuya kapılmıştır ki Gazne'de dahi oturamayarak asker toplamak bahanesi ile bütün hazinelerini ve hapiste bulunan kardeşi Muhammed'i yanına alarak Hindistan'a doğru yola çıkmıştır. Ancak Sind Nehri'ni geçtikten sonra köleleri isyan etmiş, orduyu da beraberlerinde sürükleyip hazineyi yağmalamışlar, Mesud'u bir kaleye hapsedip kardeşi Muhammed'i sultan ilan etmişlerdir. Daha sonra Mesud köleleri tarafından öldürülmüştür(bk. İbnü'l Esîr, 2013: 163; Uluçay, 1975: 42; O. Turan, 1997: 109; Azimî, 2006: 4.).

¹⁵⁵ Hüseyinî, 1943: 9; O. Turan, 1997: 109; Piyadeoğlu, 2011: 114; Piyadeoğlu, 2012: 46.

¹⁵⁶ O. Turan, 1997: 109; Piyadeoğlu, 2012: 46; Özgüdenli, 2013: 123.

olarak var olmak adına yaptıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Toharistan¹⁵⁷ ve Cûzcân'ın¹⁵⁸ Belh şehrine yakın olması da buraların fethini zaruri kılmış olmalıdır.

3. Melik Alparslan'ın Gazne Seferi

Gazneliler Devleti'nde yaşanan taht mücadelesini kazanarak tahta oturan Mevdûd, devlet içinde durumunu kuvvetlendirdikten sonra Selçuklularla ilgilenme fırsatını bulmuştur. Sultan Mevdûd Çağrı Bey'in Gazneli Devleti yönünde sınırlarını genişletmesi ve bölgede ciddi bir güç haline gelmesini kendisi için tehlike olarak görmüştür. Ayrıca Sultan Mevdûd, Selçuklulara bırakılan topraklara tekrar hâkim olarak Gazneliler Devleti'nin eski gücünü ve ihtişamını geri kazandırma niyetindeydi¹⁵⁹. Nitekim Sultan Mevdûd eski topraklarını Selçuklulardan geri alma düşüncesini hayata geçirmek için uzun süre beklemesine gerek kalmamıştır. 1043 yılında Çağrı Bey'in hastalanması üzerine Sultan Mevdûd Gazne ile Horasan arasındaki ilk merkez olan Belh'e saldırmıştır¹⁶⁰. Hastalığından dolayı Gaznelilerin bu ani saldırısına karşılık veremeyen Çağrı Bey, bu mesele ile ilgilenmesi için henüz 14 veya 15 yaşlarında olan oğlu Alp Arslan'ı görevlendirmiştir¹⁶¹. Alp Arslan Gazneliler üzerine çıktığı bu seferinden başarı ile dönmüştür. Çağrı Bey oğlunun bu galibiyetine çok sevinmiş ve hatta sevincinden iyileşmiştir. Çağrı Bey, daha sonra Tirmiz, Kubadiyan, Vahş, Kunduz şehirlerini ve bütün Toharistan'ın yönetimini oğlu Alp Arslan'a vermiştir¹⁶².

4. Tirmiz'in Zaptı

Çağrı Bey hastalığından kurtulduktan sonra oğlu Alp Arslan ile birlikte yeniden fetih faaliyetlerine devam etmiştir. O, ilk iş olarak Horasan'ın savunması bakımından önemli bir komumda bulunan Tirmiz üzerine yürüyüp şehri kuşattı¹⁶³.

Çağrı Bey şehri kuşattıktan sonra şehrin valisi meşhur tarihçi Ebü'l-Fazl el-Beyhaki'ye bir mektup göndermiştir. O, mektubunda Gazneli Devleti'nin hâkimiyetinin artık sona erdiğini, bu sebeple Gazne'den kendisine bir yardım

¹⁵⁷ Belh'in doğu tarafı ile Ceyhun Nehri'nin güney kıyılarında yer alır (Piyadeoğlu, 2012: 24).

¹⁵⁸ Belh bölgesinin batı kısmında yer almakta olup, Belh şehrini Mervu'r-rûz'a bağlayan yol üzerinde bulunmaktadır (bk. Piyadeoğlu, 2012: 24)

¹⁵⁹ Piyadeoğlu, 2011: 116.

¹⁶⁰ Piyadeoğlu, 2011: 116.

¹⁶¹ O. Turan, 1997: 109; Demir, 2011: 52; Piyadeoğlu, 2011: 116.

¹⁶² İbnü'l Adim, 1982: 21; Köymen 2011a 4; Sevim, 1993a: 185; O. Turan, 1997: 109; Sevim, 2005a: 41; Piyadeoğlu, 2011: 110; Piyadeoğlu, 2012: 47-48; Tekin, 2012: 114.

¹⁶³ Sevim, 1993a: 185.

gelmesinin çok da mümkün olmayacağını bildirerek kalenin teslimini istemiştir¹⁶⁴. Durumu takdir eden vali Beyhakî Gazne'den kendisine bir yardım gelmeyeceğini anlamış olacak ki Tirmiz'i Çağrı Bey'e teslim ederek Gazne'ye dönmüştür¹⁶⁵.

Ceyhun Nehri'nin öte yakasında bulunan ve bölgenin önemli şehirlerinden biri olan Tirmiz şehri de Çağrı Bey'in hâkimiyetine girmiştir. Tirmiz'in fethi Doğuda güvenliğin sağlanması ve doğudan gelecek tehlikelere karşı devletin korunması şeklinde formüle ettiğimiz doğu politikasının Çağrı Bey tarafından uygulandığının önemli bir göstergesidir. Yukarıda da ifade edildiği gibi şehir, dışarıdan gelecek tehlikelere karşı bölgenin korunması bakımından önemli bir yer işgal etmektedir.

5. Melik Alparslan'ın II. Gazne Seferi

Gazne Sultanı Mevdûd'un 1049 yılında ölümünden sonra tahta Abdürreşîd geçmişti. Sultan Mevdûd'un Tuğrul adındaki hâcibi yeni Sultan Abdürreşîd'in de güvenini kazanarak Hâcibü'l-hüccâb tayin edilmişti¹⁶⁶. Tuğrul sürekli olarak Horasan'a giderek buradan Selçukluların çıkartılması konusunda sultana telkinde bulunmuştur¹⁶⁷. Nitekim bir süre sonra Sultan Abdürreşîd Tuğrul'u bir miktar askerle Horasan'a göndermiştir¹⁶⁸. Tuğrul İnanç Yabgu'nun hâkimiyet bölgesinde faaliyet göstermiş ve İnanç Yabgu'yu mağlup ederek onun Herat'a kadar çekilmesini sağlamıştır¹⁶⁹. O, bu başarısının ardından Sultan Abdürreşîd'e haber göndererek yardımcı kuvvetler istemiştir. Ancak gelen yardımcı kuvvetlerle iyice güçlenen Tuğrul bu gücünü Gazneliler aleyhinde kullanmaya karar vermiş ve işgal ettiği yerleri bırakarak Gazne'ye dönmüştür¹⁷⁰. Tuğrul Gazne'ye gelince sultanı esir alarak öldürmüş ve hâkimiyeti ele almıştır¹⁷¹. Ancak onun bu hâkimiyeti çok uzun sürmemiş, Gazneli kumandanlardan Hîrhîz (Kırgız) karşı harekete geçerek Tuğrul'u öldürüp Gazne tahtına Ferruhzâd'ı çıkarmıştır¹⁷².

Gaznelilerin içine düştüğü bu karışıklıktan faydalanmak isteyen Çağrı Bey derhal bu yöne bir sefer tertip etmiş, ancak Gazneli komutan Hîrhîz karşısında

¹⁶⁴ Sevim, 1993a: 185; Piyadeoğlu, 2011: 117.

¹⁶⁵ Sevim, 1993a: 185; Piyadeoğlu, 2011: 117.

¹⁶⁶ Piyadeoğlu, 2011: 117.

¹⁶⁷ Piyadeoğlu, 2011: 117.

¹⁶⁸ O. Turan, 1997: 127; Piyadeoğlu, 2011: 117.

¹⁶⁹ O. Turan, 1997: 127; Piyadeoğlu, 2011: 117.

¹⁷⁰ O. Turan, 1997: 127; Piyadeoğlu, 2011: 117.

¹⁷¹ O. Turan, 1997: 127-128; Sevim, 1993a: 185; Piyadeoğlu, 2011: 117.

¹⁷² O. Turan, 1997: 128; Sevim, 1993a: 185; Piyadeoğlu, 2011: 118.

mağlup olmuştur¹⁷³. Çağrı Bey'in bu mağlubiyeti Horasan'ı Selçuklulardan geri almak isteyen yeni Gazne sultanını da umutlandırmış olacak ki Sultan Ferruhzâd büyük bir orduyu bölgeye sevk etmiştir. Selçukluların önemli komutanlarından biri olan Külsarığ Gazne ordusunu durdurmak için harekete geçtiyse de bunu başaramayarak esir düşmüştür¹⁷⁴. Tüm bu gelişmeler üzerine Melik Alp Arslan babası Çağrı Beyden Gazneliler üzerine yürümek için izin almıştır. Alp Arslan Gazneliler ile yaptığı savaşı kazanmış ve hatta önde gelen birçok komutanı esir almıştır¹⁷⁵.

Ferruhzâd bu yenilginin ardından aralarında Külsarığ'ın da bulunduğu Selçuklu esirlerini serbest bırakmıştır.

a. Çağrı Bey ile Gazne Sultanı Ferruhzâd Arasında Yapılan Barış

Melik Alp Arslan'ın 1053 tarihinde Gaznelileri yenilgiye uğratması üzerine iki taraf arasında bir anlaşma yapılmıştır. Anlaşma ünlü tarihçi Ebu'l-Fazl Beyhakî tarafından kaleme alınmıştır. Kaynaklardaki ifadeye göre; anlaşma iki tarafın birbirlerinin topraklarına saldırmama koşulunu içermektedir¹⁷⁶.

Çağrı Bey Gazneliler ile imzaladığı bu anlaşmayla bu yönden gelebilecek tehlikelere karşı hâkimiyetindeki toprakları koruma altına almış oluyordu. Başka bir ifadeyle sınırlar karşılıklı olarak güvence altına alınmıştır. Sınırların güvenliği ve doğuda asayişin sağlanması bu dönemde Selçukluların takip ettiği doğu politikasının en önemli ayağını oluşturuyordu. Bu sebeple Gazneliler ile imzalanan bu anlaşma doğu politikası çerçevesinde mühim yer bir yer işgal etmiştir.

6. Çağrı Bey İle Gazne Sultanı İbrahim Arasında Yapılan Barış

Gazne Sultanı Ferruhzâd 1059 yılında vefat etmiş yerine kardeşi İbrahim geçmiştir. İbrahim Gazne tahtına oturduktan sonra Selçuklular ile aralarındaki mevcut barışı sürdürmekten yana bir politika takip etmiştir. Nitekim tahta çıkar çıkmaz ilk iş olarak Çağrı Bey ile yeni bir anlaşma yapmıştır.

¹⁷³ O. Turan, 1997: 128; Sevim, 1993a: 185; Piyadeoğlu, 2011: 118.

¹⁷⁴ O. Turan, 1997: 127-128; Piyadeoğlu, 2011: 118.

¹⁷⁵ Köymen, 1972: 6; Köymen 2011a 4; Sevim, 1993a: 185; Piyadeoğlu, 2011: 118.

¹⁷⁶ İbnü'l Esîr, 9, 1987: 442-443; Ahmed b. Mahmud, I, 1977: 48-49; Dames, 1979a: 746; O. Turan, 1997: 128; Piyadeoğlu, 2011: 118.

Karşılıklı toprak bütünlüğünün korunması ve birbirlerinin topraklarına saldırılmaması esasına dayanan bu anlaşmayla, Hindukuş dağları iki devlet arasında sınır kabul edilmiştir¹⁷⁷. Kaynaklarda bu anlaşmayla ilgili çok fazla bilgi yoktur. Ancak yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere bir önceki anlaşmayla içerik olarak benzerlik arz etmektedir. Bu durumda bir önceki anlaşmanın şartlarının büyük ölçüde kabul edildiğini söyleyebiliriz. Bu anlaşmayla Selçuklular doğudaki güven ve asayişin sağlanmasında önemli bir sorun teşkil eden Gazneli Devleti'nden 50 yıl kadar kurtulmuşlardır.

7. Sultan Melikşah'ın Gazne Seferi

Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın ani ölümü ve onun ardından Selçuklu Devleti tahtına genç yaştaki oğlu Melikşah'ın geçmesi Gaznelileri harekete geçirmiştir. Gazneliler Büyük Selçuklu Devleti'nin içinde bulunduğu bu nazik durumu kendileri için bir fırsat olarak görmüşler ve Selçuklu Devleti hudutlarına tecavüz etmekte hiçbir mahsur görmemişlerdir.

Gaznelilerin niyeti Selçuklulara kaptırdıkları Horasan'ı geri almaktır¹⁷⁸. Bu amaçla harekete geçen Gazneliler 1073 yılının Ocak ayında Melikşah'ın amcası Emirü'l-Ümera lakabı ile anılan Osman'ın idaresindeki Toharistan'ın Çiğilkent (Sakalkent) şehrini yağmalayıp Osman'ı da esir almışlardır¹⁷⁹. Gazneliler şehri yağmalamakla kalmayıp Osman'ın hazinelerini de ele geçirip yüklü bir ganimet ile onu Gazne'ye götürmüşlerdir.

Gaznelilerin Çiğilkent'i yağmalayıp Emirü'l Ümera Osman'ı esir ettikleri sırada, Kirman Meliki Kavurd Selçuklu tahtına Melikşah'tan daha çok layık olduğunu ileri sürerek isyan etmişti¹⁸⁰. Bu sebeple sultan önce saltanatı için tehlike oluşturan amcasının üzerine yürümek zorunda kalmıştır. Melikşah, amcası Melik Kavurd ile girdiği mücadeleyi kazandığı gibi onu yayının kirişi ile boğdurmak süratiyle öldürmüştür. Saltanatının emniyetini sağlayan Melikşah Gazneliler üzerine yürümeye karar vermiştir. Ancak Gazne Sultanı İbrahim, Melikşah'ın ülkesine bir sefer düzenlemesinden korkup; sultanın Herat'ın güneyindeki İsfizar'da konakladığı

¹⁷⁷ Köymen, 1963: 222; Köymen, 1972: 7; Kafesoğlu, 1972: 31; Kafesoğlu, 1976: 809; Sümer, 2004: 369; Köymen 2011a 5; Özgüdenli, 2012c: 75.

¹⁷⁸ Özeydın, 2004b: 54-55.

¹⁷⁹ İbnü'l Esir, 1987: 81; Mevdudi, 1971: 261; Kafesoğlu, 1953: 20; Alptekin, 1988: 130; Özeydın, 2004b: 54-55; Demir, 2011: 87; Piyadeoğlu, 2012: 59; Tekin, 2012: 191.

¹⁸⁰ Özeydın, 2004b: 54-55.

sırada kendisine Selçuklu emirleri adına sahte mektuplar göndererek uyguladığı bir plan ile sultanı bu seferinden vazgeçirmiştir¹⁸¹. Melikşah'ın Gazneliler üzerine sefer düzenlemesi ile ilgili Selçuk-Nâme'de de benzer bir malumat vardır. Buna göre: Melikşah Gazne tarafına yönelmiş, Gazne'yi Sultan İbrahim' in elinden almaya niyet etmiştir. Sultan İbrahim ise bunu haber aldığı zaman zaman Melikşah' ı üzerinden uzaklaştırmak için bir hileye başvurmuştur¹⁸². Melikşah'ın beylerinin her birine mektuplar yazıp haber ve selam ettikten sonra “Melikşah'ı bizim elimize vermek için ileri sürdüğünüz güzel görüş ve tedbir beğenilmiştir. İnşallah bundan sonra çok fayda ve kazançlar görebiliriz”¹⁸³ demiştir. Bu mektubu Elfic adında bir gulamina vererek mektubun bir şekilde Melikşah'ın eline geçmesini sağlamasını emretmiştir¹⁸⁴. Elfic mektubu kendisine emredildiği gibi Sultan Melikşah'ın eline geçmesini sağlamıştır. Melikşah mektubun içeriğini öğrendiği zaman beylerin ikiyüzlülüğünden ve kendisine ihanet etmesinden korkarak bu seferden vazgeçmiştir. Böylece Gazneli Sultanı İbrahim Melikşah'tan hile ile kurtulmuştur.

a. Sultan Melikşah İle Gazne Sultanı İbrahim Arasında Yapılan Barış

Sultan Melikşah'ın Gazneliler üzerine sefer tertiplenmesi Gazne Sultanı İbrahim'i yaptığı yanlıştan döndürmeye fazlasıyla yetmiştir. O hile ile Sultan Melikşah'ı seferden döndürmüşse de Selçuklular ile aralarında var olan barışın bozulduğunun farkındaydı. Bu sebeple Selçuklular ile bozulan barışın tesisi için hemen harekete geçmiştir.

Sultan İbrahim, ilk olarak Melikşah'ın amcası Osman'ı serbest bırakmıştır. Ayrıca Melikşah'a muazzam hediyeler göndererek sulh talebinde bulunmuştur (1073)¹⁸⁵. Sultan İbrahim'in sulh talebi Melikşah tarafından kabul edilerek, doğuda güven ve asayiş yeniden sağlanmıştır. Bu dönemde Selçuklu Devleti'nin Gaznelilere karşı barış yanlı bir politika takip etmesi Sultan Melikşah'ın yönünü batıya dönmesi ve bu yönde fetih faaliyetinde bulunması ile alakalıdır. Melikşah devletini doğu yönünden gelebilecek tehlikelere karşı korumak için özellikle Gazneliler ile barış yanlısı bir siyaset takip etmiştir.

¹⁸¹ Özeydin, 2004b: 54-55.

¹⁸² Ahmed b. Mahmud, I:34-35.

¹⁸³ Ahmed b. Mahmud, I:34-35.

¹⁸⁴ Ahmed b. Mahmud, I:34-35.

¹⁸⁵ Hüseyini, 1943: 40; O. Turan, 1997: 200; Özeydin, 2004b: 55; Demir, 2011: 87; Tekin, 2012: 191.

9. Melik Sancar'ın Gazne Seferi

Büyük Selçuklu Devleti, Gaznelileri Dandanakan Savaşı'nda mağlup ettikten sonra onların hâkim olduğu sahalarda kurulmakla birlikte, Selçuklular Gaznelilere son veremedikleri gibi tâbi bir devlet şekline de sokmamışlardır. Bu durum; Tuğrul Bey, Alp Arslan döneminde böyle olduğu gibi Selçuklu Devleti'nin doğuda ve batıda en geniş sınırlara ulaştığı Melikşah döneminde de böyle olmuştur.

1059 yılında Gazne tahtına oturan İbrahim hükümdarlığının ilk yıllarında ileri gelen devlet adamlarının tavsiyeleri üzerine Büyük Selçuklu Devleti ile uzun süre devam edecek olan bir barış yapmıştır. İbrahim'in kırk yılı aşkın hükümdarlık döneminde her iki tarafında karşılıklı olarak riayet ettiği bu anlaşma zaman zaman Gazneliler tarafından ihlal edilmiştir. Örneğin Emir-i Emiran Muhammed b. Süleyman'ın Berkyaruk'a karşı isyan etmesindeki en önemli etken İbrahim'den maddi ve manevi destek almasıydı¹⁸⁶. Gaznelilerin Selçuklulara kaptırdıkları Horasanı tekrar ele geçirme umutları zaman zaman canlanmıştır. Zira Selçuklulardan koparılacak topraklarda hutbenin kendi adına okunması şartıyla İbrahim'in Muhammed b. Süleyman'ı desteklemesi bu düşüncenin bir ürünüdür¹⁸⁷. Fillerle desteklenen Gazne ordusunun himayesinde ilerleyen Muhammed b. Süleyman'ın yenilip gözlerine mil çekilmesi ve bu olaydan iki yıl sonra Gazne hükümdarı İbrahim'in vefat etmesi ile Sancar'ın¹⁸⁸ doğudaki enerjik tutumu Gaznelilerin Horasan ile ilgili emellerinin tekrar açığa çıkmasını önlemiştir. Böylece Gazneli-Selçuklu ilişkisi uzun bir süre barış ve sükûn içinde geçmiştir. Ancak iki devlet arasındaki bu barış ve sükûn ortamı Gazne Sultanı III. Mesud'un ölümü ve ondan sonra oğulları arasında baş gösteren saltanat mücadelesine Melik Sancar'ında dâhil olması ile bozulmuştur.

Gazne Sultanı III. Mesud'un 1115 tarihinde ölümünden sonra yerine oğlu Şirzad geçmiştir¹⁸⁹. Ancak Sultan III. Mesud'un diğer oğlu Arslanşah 1116 yılında sultanlığını ilan edip, Gazne'deki kardeşi Şirzad üzerine yürümüştür¹⁹⁰. Gazne

¹⁸⁶ Özeydın, 2001a: 122.

¹⁸⁷ İbnül Esîr, 10, 1987: 222; Özeydın, 2001a: 122.

¹⁸⁸ Selçuklu Sultanı Berkyaruk, amcası Aslan Argun ile girdiği saltanat mücadelesinde yanında yer alan ve desteğini gördüğü kardeşi Sancar'ı daha sonra Horasan'a melik tayin etmiştir. Melik Sancar kardeşleri Berkyaruk ve Muhammed Tapar'ın saltanatları döneminde Horasan'ın yönetimini elinde bulundurmuştur (bk. Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 147; Ravendi, 1957: 141).

¹⁸⁹ Dames, 1979a: 746; Özeydın, 1990: 141; Demir, 2011: 142.

¹⁹⁰ Özeydın, 1990: 141; Demir, 2011: 142.

yakınlarında Şirzad ile Arslanşah arasında 1116 yılında meydana gelen savaşta Şirzad yenilerek öldürülmüştür¹⁹¹. Arslanşah, Gazne tahtına oturduktan sonra kardeşlerinin saltanat davasına kalkışmasını önlemek için onları hapsedirmiştir¹⁹². Ancak Arslanşah'ın kardeşlerinden Behramşah hapisten kaçarak Horasan'a Melik Sancar'ın yanına sığınmıştır¹⁹³. Sancar, Arslanşah'a elçi ile haber gönderip kardeşinin hakkını gözetmesini istemiş, fakat o Sancar'ın sözlerine kulak asmamıştır¹⁹⁴. Bunun üzerine Sancar, Behramşah'ı Gazne tahtına çıkarmak için harekete geçmiş ve Gazne üzerine bir sefer hazırlığına girişmiştir¹⁹⁵. Sancar'ın üzerine doğru bir sefer hazırlığında olduğunu haber alan Arslanşah, kendi akıbetinden korkarak Büyük Selçuklu Hükümdarı Muhammed Tapar'a başvurmuştur¹⁹⁶. Sultan Muhammed Tapar da kardeşi Sancar'a elçi ile bir mektup göndererek Arslanşah ile anlaşmasını ve onun ülkesine saldırmaktan vazgeçmesini istemiş; yalnız Muhammed Tapar elçiye şu talimatı vermeyi de ihmal etmemiştir: "Eğer onun yola çıktığını hatta çıkmak üzere olduğunu görürsen ona mani olma, mektubu da verme. Çünkü bu onun azmini kırar ve onu zayıflatır. Hâlbuki ben kardeşimin değil Gazne'ye bütün cihana hâkim olmasını isterim."¹⁹⁷ Elçi, Sancar'ın yanına geldiğinde onun askerlerinin Gazne seferine hazırlanmış olduğunu ve ordusunun başına önde gelen kumandanlarından Emir Üner'i getirmiş olduğunu görmüştür¹⁹⁸. Sancar, Behramşah ile birlikte yürüyüşe geçip Bust'a geldiklerinde Sicistan hâkimi de onlara katılmıştır¹⁹⁹. Arslanşah ise, kalabalık bir orduyu Sancar üzerine sevk etmiş; ancak bu ordu Selçuklular karşısında tutunamayarak mağlup olmuştur²⁰⁰. Arslanşah bu mağlubiyetten sonra Emir Üner'e haber göndererek Sancar'ı bu seferden vazgeçirdiği takdirde kendisine yüksek meblağlar vermeyi teklif ettiyse de Üner buna razı olmamıştır²⁰¹. Üner'den umduğu yardımı bulamayan

¹⁹¹ Özeydın, 1990: 141; Demir, 2011: 142.

¹⁹² İbnü'l Esîr, 10, 1987: 401; Özeydın, 1990: 141.

¹⁹³ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 401; Dames, 1979a: 746; Özeydın, 1990: 141; Demir, 2011: 142.

¹⁹⁴ Özeydın, 1990: 141.

¹⁹⁵ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 401; Özeydın, 1990: 141; Demir, 2011: 142.

¹⁹⁶ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 401; Özeydın, 1990: 141; Demir, 2011: 142.

¹⁹⁷ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 402; Özeydın, 1990: 141; Demir, 2011: 143.

¹⁹⁸ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 402; Özeydın, 1990: 142.

¹⁹⁹ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 402; Özeydın, 1990: 142.

²⁰⁰ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 402; Özeydın, 1990: 142; Demir, 2011: 143.

²⁰¹ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 402; Demir, 2011: 143

Arslanşah Sancar'ı bu seferden vazgeçirmek için annesi Mehd-i Irak'ı²⁰² gönderip bu savaşa mani olmasını istemiştir²⁰³. Ancak bundan da bir sonuç alamamıştır.

Emir Üner'den sonra bizzat savaşa girmeye karar veren Sancar, Gazne istikametine doğru hareket etmiş, Bust'a geldiği sırada Arslanşah'a gönderdiği elçinin bir kaleye hapsedildiğini öğrenmiş bunun üzerine harekâtını hızlandırmıştır²⁰⁴. Gazne'ye bir fersah mesafede yer alan Şehrabad sahrasında iki taraf arasında meydana gelen savaşa 30.000 süvari çok sayıda piyade ve 120 fille katılan Arslanşah, sayıca Selçuklu ordusundan çok üstün olmasına rağmen savaşı kaybetmiştir²⁰⁵. Melik Sancar 25 Şubat 1117²⁰⁶ tarihinde Gazne'ye girerek Behramşah'ı Gazne tahtına oturtmuştur.

Melik Sancar'a mağlup olan eski Gazneli Sultanı Arslanşah ise Hindistan'a kaçarak tekrar asker toplamaya başlamış, Sancar'ın kırk gün kaldığı Gazne'den ayrılması üzerine geri dönmüştür²⁰⁷. Behramşah, kardeşinin üzerine geldiğini öğrenince Bamiyan'a kaçarak Melik Sancar'dan yardım istemiştir²⁰⁸. Gazne'ye bir ay kadar hâkim olan Arslanşah, Sancar'ın Belh'ten gönderdiği ordunun yaklaşması üzerine savaşa girmeden kaçmıştır²⁰⁹. Kardeşi Behramşah ile Sancar'ın askerleri tarafından takip edilen Arslanşah'ı himaye eden halk korkuya kapılıp onu Sancar'ın komutanına teslim etmiştir²¹⁰. Komutan Arslanşah'ı Selçuklu Meliki Sancar'a teslim etmek istemişse de, Behramşah ileride kendisi için tekrar sorun yaratacağı endişesiyle kardeşini boğdurmuş babasının Gazne'deki türbesine defnettirmiştir (1118)²¹¹.

a. Melik Sancar İle Gazne Hükümdarı Behram Şah Arasında Yapılan Anlaşma

Melik Sencer III. Mesud'un ölümünün ardından oğulları arasında başlayan saltanat mücadelesinde Behramşah'ı destekleyerek onun Gazne tahtına oturmasını

²⁰² Bu hatun Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kızı Sancar'ın da kız kardeşidir. Gazne Sultanı İbrahim'in oğlu Mesud ile evlendirilmiştir (bk. Hüseyini, 1943: 40; Özaydın, 2004b: 55; Demir, 2011: 87; Tekin, 2012: 191.).

²⁰³ Özaydın, 1990: 142; Demir, 2011: 143.

²⁰⁴ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 402; Özaydın, 1990: 142; Demir, 2011: 143.

²⁰⁵ Özaydın, 1990: 142; Demir, 2011: 143.

²⁰⁶ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 403; Özaydın, 1990: 142.

²⁰⁷ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 404; Özaydın, 1990: 143.

²⁰⁸ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 404; Özaydın, 1990: 143; Demir, 2011: 144.

²⁰⁹ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 404; Özaydın, 1990: 143; Demir, 2011: 144.

²¹⁰ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 404; Özaydın, 1990: 144; Demir, 2011: 144.

²¹¹ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 404; Özaydın, 1990: 144; Demir, 2011: 144.

sağlamıştır. Bundan sonra Melik Sancar ile Gazne Sultanı Behramşah arasında 25 Şubat 1117 tarihinde bir anlaşma yapılmıştır. İki taraf arasında yapılan bu anlaşmaya göre;

1. Behramşah, atası Mahmud b. Sebüktekin'in tahtına tek başına oturacak,
2. Hutbede sırasıyla Halife Mustahzir'in, Sultan Muhammed Tapar'ın, Melik Sancar'ın ve nihayet Sultan Behramşah'ın adı zikredilecekti²¹².
3. Behramşah Sancar'e her gün için 100 dinar haraç ödeyecek, bir Selçuklu memuru bu meblağı tahsil etmek için Gazne'de ikamet edecekti²¹³

Melik Sancar Gazne'de kırk gün kadar kalmış, Behramşah tahtına iyice yerleştikten sonra hâkimiyet bölgesi olan Horasan'a dönmüştür.

10. Gaznelilerin Selçuklu Devletinin Vassalı Haline Gelmesi

Melik Sancar Gazne seferi sonrasında Gazne tahtına oturan Behramşah ile bir anlaşma imzalamış ve bu anlaşmanın şartları gereği Gazneliler Devleti'ni Selçukluların vasalı haline getirmiştir. Vasallık statüsündeki bir devlet hükümdarı metbû hükümdarın ismini hutbede zikretmek ve metbû hükümdara vergi vermekle mükellefti²¹⁴. Behramşah Melik Sancar ile imzaladığı anlaşmayla bu şartları kabul ederek Selçukluların yüksek hâkimiyetini tanımıştır.

Anlaşmaya göre yeni Gazne Sultanı, hutbede sırasıyla Halife Mustahzir'in, Sultan Muhammed Tapar'ın, Melik Sancar'ın adını zikrettikten sonra kendi adını zikredecekti. Bu da Behramşah'ın siyasi manada Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetini tanıdığı anlamına gelmektedir. Yine aynı anlaşmada Behramşah'ın Selçuklulara vergi ödemeyi kabul etmesi de Gazneliler Devleti'nin artık Selçuklu Devleti'nin vasalı haline geldiğini göstermektedir.

Melik Sancar Gazneliler Devleti'ni Selçuklu Devletinin vasalı yaparak devletin doğu hudutlarında siyasi istikrası ve asayişini bozacak teşekküllerden birini etkisiz hale

²¹² Ravendi, 1957: 164; Özeydın, 1990: 143; İbnü'l Esîr, 10, 1987: 403; Özeydın, 2004c: 581; Demir, 2011: 143.

²¹³ Ravendi, 1957: 164; Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 168; Özeydın, 1990: 143; Demir, 2011: 143.

²¹⁴ Vasal devlet hükümdarları hutbede metbû hükümdarın ismini zikretmek ve vergi vermek gibi mükellefiyetlerin dışında para bastırmak, metbû nezdinde tâbi hükümdarın oğullarından birini bulundurmamak, metbû hükümdarın seferlerine katılmak gibi mükellefiyetleri de vardır (bk. Köymen, 2011a: 6). Anlaşmada yer almasa da Behramşah bastırıldığı sikkelerde halifeden sonra Sancar'ın ismini zikretmiş önemli askeri seferlerde Selçukluların yanında yer almıştır (bk. Özgüdenli, 2013: 266).

getirmiş oluyordu. O, babası Sultan Melikşah zamanında şekillenen ve devleti vasal devletlerle çevirmek suretiyle koruma altına almak şeklinde gelişme gösteren doğu politikasını bir adım öteye taşımıştır.

11. Sultan Sancar'ın Gazne Seferi

Sancar'ın Horasan melikliği sırasında Büyük Selçukluların hâkimiyetini tanımış olan Gazneli hükümdarı Behramşah, Sancar'ın Selçuklu Sultanlığı döneminde onun batıdaki işlerle²¹⁵ uğraşmasını fırsat bilerek itaatten çıkmıştır. Behramşah'ın yıllık 250.000 dinar tutarındaki vergiyi ödememesi, halka kötü davranması Selçuklu Sultanı Sancar'ı on sekiz yıllık bir aradan sonra Gazne üzerine bir sefer tertip etmeye mecbur bırakmıştır²¹⁶.

Ağustos/Eylül 1035 tarihinde Gazne üzerine hareket eden Sultan Sancar kışın bastırması askerin soğuktan şikâyet etmesine rağmen seferi yarıda kesmeyerek yoluna devam etmiş ve Gazne önlerine kadar gelmiştir²¹⁷. Behramşah, Selçuklu Sultanı Sancar'ın bu mevsimde böyle bir sefer yapmayacağı düşüncesi ile herhangi bir askeri hazırlık yapmamıştı²¹⁸. Gazne önlerine kadar gelip karargâh kuran Sultan Sancar ise, Behramşah'a Emir Cevher ile haber göndererek huzura gelip itaat arz etmesini istemiştir²¹⁹. Behramşah, Sultan Sancar'a bağlı olduğunu, yıllık vergileri zamanında ödeyeceğini bildirmişse de; sultanın kendisini öldüreceğinden korkarak onun huzuruna çıkmadığı gibi Gazne'den de Hindistan'a kaçmıştır²²⁰. Bunun üzerine Sultan Sancar, Gazne şehrini zorla ele geçirip yağmalatmıştır²²¹. Sancar, Behramşah'a Gazne'den gönderdiği mektubunda kaçmasından dolayı onu

²¹⁵ Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un ölümü üzerine Selçuklu Devleti'nin batı bölgeleri karışmıştı. Sultan Sancar'ın izni alınmadan Irak Selçukluları tahtına Mahmud'un oğlu Davud geçirilmiş, bu duruma amcası Mesud itiraz etmişti. Davud ve Mesud arasındaki taht mücadelesine Selçukşah da dâhil olmuş, bir süre sonra Sultan Sancar bu karışıklığı düzeltmek amacıyla batıya doğru hareket etmiştir (bk. Merçil, 2011a: 67-68).

²¹⁶ Ahmed b. Mahmud, II:48; Köymen, 2011a: 307; Alptekin, 1988: 175; Merçil vd. 1999: 105; Merçil, 2002: 152; Özaydın, 2004ç: 509; Merçil, 2005: 111; Ayan, 2007: 8-9; Merçil, 2011a: 68; Demir, 2011: 157; Yakupoğlu, 2012: 161-162.

²¹⁷ İbnü'l Esîr, 11, 1987: 36; Ahmed b. Mahmud, II:48; Hüseyini, 1943: 65; Alptekin, 1988: 175; Merçil, 2002: 152; Özaydın, 2004ç: 509; Merçil, 2005: 111; Ayan, 2007: 8-9; Merçil, 2011a: 68; Özgüdenli, 2013: 265-266.

²¹⁸ Merçil, 2005: 111; Piyadeoğlu, 2012: 78; Yakupoğlu, 2012: 162.

²¹⁹ İbnü'l Esîr, 11, 1987: 36; Alptekin, 1988: 175; Hüseyini, 1943: 65; Özaydın, 2004ç: 509; Özgüdenli, 2013: 266.

²²⁰ İbnü'l Esîr, 11, 1987: 36; Köymen, 2011a: 308-309; Alptekin, 1988: 175; Merçil vd. 1999: 105; Özaydın, 2004ç: 509; Demir, 2011: 158; Piyadeoğlu, 2012: 78.

²²¹ Köymen, 1963: 129; Köymen, 2011a: 309; Ayan, 2007: 9.

kınamıştır²²². Behramşah ise cevabi mektubunda özür dileyip, bağlılığını bildirmiş ve kendisinden korktuğu için kaçtığını söylemiştir²²³. Behramşah'ın af dilemesi karşısında Selçuklu Sultanı Sancar, onu affederek ülkesini ona iade etmiştir.

Gazne seferi neticesinde Sultan Sancar Gaznelileri bir kez daha itaat altına almıştır. Behramşah bu tarihten vefatına kadar Selçuklu tabiiyetinden hiç ayrılmamıştır.

B. DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE İKİ HANEDAN ARASINDA

YAPILAN SİYASİ EVLİLİKLER

1. Sultan Alp Arslan'ın Oğlu İle Sultan İbrahim'in Kızının Evliliği

Alp Arslan oğlu Arslan-şâh'ı Gazne Sultanı İbrahim'in oğlu ile aynı zamanda sultan, kızını bu hükümdarın oğlu evlendirmiştir²²⁴. Kaynaklarda bu evlilik ile ilgili detaylı bilgi yoktur. Ancak Osman Turan, bu evliliklerin Melikşah'ın Terken Hatun ile evlendiği sırada olduğu yani düğün merasimlerinin aynı olduğu ve söz konusu bu evliliklerin 1065 yılının Eylül ayında gerçekleştiğini ifade etmektedir²²⁵.

Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın aynı anda hem Karahanlılar –ki Terken Hatun Karahanlı idi- hem de Gazneliler ile evlilik yoluyla akrabalık tesis etmesi konumuz açısından son derece dikkat çekicidir. Alp Arslan Selçuklu Devleti'nin doğu politikasının iki önemli ayağını oluşturan Gazneliler ve Karahanlılar ile evlilik yoluyla akrabalık kurmak suretiyle bölgede barışı tesis etmeye çalışmıştır. Bununla birlikte batı politikasına ağırlık verildiği bu dönemde doğudaki iki önemli devlet ile evlilik yolu ile akrabalık kurularak söz konusu bu devletlerin birlikte hareket ederek Selçuklular için bir tehdit oluşturması önlenmiştir.

2. Sultan Melikşah'ın Kızı İle Sultan İbrahim'in Oğlunun Evliliği

Gazne Sultanı İbrahim ile Selçuklu Sultanı Melikşah arasında 1073 yılında bir barış yapılmıştı. Yapılan bu barışın uzun süreli olması ve iki hanedan arasında akrabalık bağı kurularak ilişkilerin kuvvetlenmesi için, Sultan İbrahim Melikşah'ın

²²² Köymen, 1963: 129; Köymen, 2011a: 309; Alptekin, 1988: 175; Demir, 2011: 158.

²²³ İbnü'l Esîr, 11, 1987: 36; Köymen, 1963: 129; Köymen, 2011a: 309; Alptekin, 1988: 175; Ayan, 2007: 9; Özgüdenli, 2013: 266.

²²⁴ O. Turan, 1997: 158; Özgüdenli, 2013: 143,

²²⁵ O. Turan, 1997: 158.

kızı Mehd ül-Irak diye anılan Gevher'i oğlu Mesud' a istemiştir.²²⁶. Kaynaklardaki ifadelerden anlaşılacağı üzere Sultan Melikşah da bu evlilik teklifini onaylayarak kızını Mesud' a vermiştir.

Bu dönemde batı odaklı bir politika takip eden Sultan Melikşah doğuda devletini tehdit edecek hadiselerin yaşanmasını önleme ve devleti doğudan gelecek tehlikelere karşı koruma temelinde şekillenen doğu politikasının önemli bir ayağını oluşturan Gazneliler ile ilişkilerinde barış odaklı bir politika takip etmiştir. Bu sebeple Gazneliler ile evlilik yoluyla akrabalık kurarak barışın devamlı olmasını sağlamıştır. Böylece bu yönden gelebilecek ve devleti için tehdit oluşturabilecek saldırılar önlenmeye çalışılmıştır.

II. KARAHANLILAR

A. DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE ASKERÎ VE SİYASİ İLİŞKİLER

1. Batı Karahanlıların Tirmiz'i İşgali

1040 Dandanakan Zaferi'nden sonra toplanan Merv kurultayında devlet feodal esaslara göre üçe bölünmüş, Çağrı Bey, Merv merkez olmak üzere Horasan'ın bir kısmını almış; Musa Yabgu Bust, Herat ve Sistan havalisine tayin edilmiş; Tuğrul Bey'e ise, Irak tarafı verilmiştir²²⁷. Melik sıfatıyla devletin doğu topraklarının hâkimi olan Çağrı Bey'in faaliyet alanı: Belh, Cûzcân, Badgis, Huttal, bazı Toharistan şehirleri ve Harezmi idi²²⁸. Bundan dolayı 433 (1040-1041)'te merkezi Maverâünnehir'de olan Batı Karahanlıları²²⁹ kuran Tamgaç Han İbrahim'in Selçuklular nezdindeki muhatabı Ceyhun boylarının batısına hâkim olan Melik Çağrı Bey'di²³⁰.

Batı Karahanlılar ile Selçuklular arasında yaşanan mücadelelerin esası; daha önce Karahanlılar ile Gazneliler arasında yaşanan mücadelelerin bir benzeri ve devamı niteliğindedir. Selçuklular daha önce Gaznelilerin hâkimiyetinde olan

²²⁶ Hüseyini, 1943: 40; Özeydin, 2004b: 55; Demir, 2011: 87; Tekin, 2012: 191.

²²⁷ Ravendi, 1957: 102; Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 95-96; Köymen, 1963: 54 – 55; Özgüdenli, 2002: 547; Özgüdenli, 2012b: 55; Tekin, 2012: 39.

²²⁸ Hunkan, 2011: 320

²²⁹ Tamgaç Han İbrahim tarafından kurulan Batı Karahanlılar Devleti'nin sınırları başlangıçta sadece, Semerkand, Buhara, Keş, vs. şehirlerini ihtiva eden merkezi Maverâünnehir ile Çağaniyan ve Huttal bölgesini kapsıyordu (bk. Hunkan, 2011: 258).

²³⁰ Hunkan, 2011: 320.

Tirmiz, Çağaniyan, Huttal, Kubadiyan gibi güney batı Maverâünnehir’i hâkimiyeti altında tutmaya çalışırken, Batı Karahanlılar ise buraları Selçuklulara bırakmama ve hatta fırsat olursa Horasan’a geçerek stratejik öneme sahip Belh’i²³¹ ele geçirme niyetindeydi²³².

Bu sırada Melik Çağrı Bey ile tek başına mücadeleyi göze almayan Gazne Sultanı Mevdûd, Batı Karahanlı hükümdarı Tamgaç Han İbrahim²³³’den yardım istemiş, dahası İran ve Irak coğrafyasında hüküm süren Şîf Büveyhî Devleti’yle de Selçuklulara karşı bir ittifaka girişmişti²³⁴. Tamgaç Han İbrahim, Melik Çağrı Bey’in faaliyetlerine karşı kendisinden yardım isteyen Gazne Sultanı Mevdûd’a olumlu cevap vermiştir. Böylece Selçuklulara karşı Gazneliler, Batı Karahanlılar ve Şîf Büveyhî’lerden oluşan üçlü bir ittifak kurulmuştur. Ayrıca Sultan Mevdûd ittifaka dâhil olan devletlere Selçuklulardan koparılacak Horasan şehirlerinin dağıtılacağını vaat etmiştir²³⁵.

1049 yılında Tamgaç Han, Sultan Mevdûd ve Büveyhî Devleti’nden Isfahan hâkimi Ebû Kâlicâr Çağrı Bey’e karşı harekete geçmiştir. Ancak Sultan Mevdûd harekâtı sırasında vefat etmiş ordusu da perişan olmuştur (1049)²³⁶. Diğer müttefik Isfahan hâkimi Ebû Kâlicâr ise girdiği çölde ordusunun büyük bir kısmını kaybedince geri dönmek durumunda kalmıştır²³⁷ İbrahim müttefiklerinin başına gelenlerden habersiz Tirmiz’i işgal etmiştir. Tirmiz’i işgal edip yağmalayan Tamgaç

²³¹ Belh, Horasan hatta Türkistan medeniyetinin en eski şehirlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Konum itibariyle Horasan’ın en doğu noktası ve Gaznelilerin başkentine en yakın beldedir. Bazı tarihçiler tarafından Horasan’ın en büyük şehri olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Cûzcân, Çiğilkent, Bamiyan, Huttelan, Meyhene, Toharistan vs. önemli şehirlerde Belh bölgesinde yer almaktadır (bk. Piyadeoğlu, 2012: 22-23).

²³² Hunkan, 2011: 320.

²³³ Bazı Kaynaklarda Selçuklulara karşı Gazne Sultanı Mevdûd ile ittifak yapan kişinin Arslan Han olduğu ifade edilmektedir (O. Turan, 1997: 127; Piyadeoğlu, 2011: 119; Özgüdenli, 2013: 125). Batı Karahanlıların kurucu İbrahim’in kardeşi Muhammed, 1037-1040 tarihlerinde Fergana bölgesinin merkezlerinden Özkend’e bulunuyordu. Fergana’daki bazı şehirlerde basılan sikkelerde “Arslan Han” unvanının yer almasından dolayı, Batı Karahanlıların kurucusu ve hakanının Muhammed; hakanlığın merkezinin de Özkend olduğu kabul görmüştür. Ancak nüvizmatların yaptığı çalışmalar Arslan Han unvanının Muhammed’e değil, Doğu Karahanlıların kurucusu Süleyman b. Yusuf’a ait olduğu; Muhammed’in ona tâbi olarak Özkend de oturduğunu ortaya koymuştur. Oysa İbrahim 1037-1038 yılında başlattığı Maverâünnehir’i ele geçirme harekâtını 1041-1042 yılında tamamlayarak merkezi Maverâünnehir (Semerkand, Buhara, Keş, vs.)’de Batı Karahanlı Devleti’ni kurmuştur. Şu halde Batı Karahanlı Devleti’nin kurucusu Böri Tegin, Tamgaç Buğra Kara Hakan, Büyük Tamgaç Han ve kaynaklarda Semerkand hâkimi olarak geçen İbrahim b. Nasr’dır (bk. Hunkan, 2011: 257-258)

²³⁴ Piyadeoğlu, 2011: 119.

²³⁵ Piyadeoğlu, 2011: 119.

²³⁶ Köymen, 1972: 5 - 6; O. Turan, 1997: 127; Köymen 2011a: 4.

²³⁷ Piyadeoğlu, 2011: 119.

Han harekâtına devam ederek Ceyhun'u geçip Belh'e yönelmiştir²³⁸. Belh'de bu sırada Melik Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan²³⁹ bulunuyordu. İbrahim Alp Arslan karşısında bir başarı sağlayamayarak geri dönmüştür. Ceyhun'un doğu kıyısında ordugâhını kuran Tamgaç Han bu sırada Sultan Mevdûd'un vefatı ve diğer müttefik Isfahan hâkimi Ebû Kâlicâr'ın, geri dönmesi ile yalnız kalan İbrahim, Melik Çağrı Bey ile barış yolunu seçmiştir²⁴⁰.

a. Çağrı Bey İle Tamgaç Han Arasında Yapılan Barış

Melik Çağrı Bey'e karşı giriştiği mücadelede yalnız kalan ve Melik Alp Arslan karşısında bir başarı sağlayamayan Tamgaç Han İbrahim, Çağrı Bey ile anlaşma yolunu seçmiştir.

Çağrı Bey Tamgaç Han İbrahim'in barış isteğini kabul ederek ileri gelen adamlarından iki atlı ile Ceyhun'u geçerek Han'ın yanına varmıştır²⁴¹. Rivayete göre ikisi bir taht üzerine oturmuş ve yemekte sohbet ederek yaptıkları görüşme bir barış anlaşması ile sona ermiştir²⁴². Anlaşmanın içeri bilinmese de bazı kaynaklarda Çağrı Bey'in, Tamgaç Han İbrahim'in Horasan ve diğer Selçuklu topraklarına saldırmaması koşuluyla barış yaptığı ifade edilmektedir²⁴³. Bu dönem Selçukluların takip ettiği doğu politikasını devleti bu yönden gelecek tehlikelere karşı korumak ve bu suretle bölgede asayişini temin etmek şeklinde ifade edebiliriz. Bu cümleden hareketle Selçukluların doğu politikasına yön veren Melik Çağrı Bey'in Tamgaç Han ile yaptığı anlaşmanın, Selçuklu topraklarına yapılan saldırıları önlemeye yönelik şartlar içerdiğini söyleyebiliriz.

²³⁸ Hunkan, 2011: 320-321.

²³⁹ Çağrı Bey, oğlu Alp Arslan'ın Gaznelilere karşı başarılarından ötürü ona Belh merkez olmak üzere Toharistan, Vahş, Velvalic ve Kubâdiyan'ın idaresini vermişti (1043) (bk. Piyadeoğlu, 2011: 117; Hunkan, 2011: 321).

²⁴⁰ Hunkan, 2011: 321.

²⁴¹ Hüseyinî, 1943: 20; Ahmed b. Mahmud, I, 1977: 48; Hunkan, 2011: 321.

²⁴² Hüseyinî, 1943: 20; Ahmed b. Mahmud, I, 1977: 48; Hunkan, 2011: 321.

²⁴³ Köymen, 1972: 5 - 6; Köymen 2011a 4; Alptekin, 1988: 109; O. Turan, 1997: 127; Piyadeoğlu, 2011: 119.

2. Sultan Alp Arslan'ın Batı Karahanlılar Üzerindeki Seferi

a. Seferin Nedenleri

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan²⁴⁴ 1072 sonbaharında 200.000 kişilik büyük bir ordu ile Maverâünnehir taraflarına Batı Karahanlılar üzerine bir sefer tertip etmiştir²⁴⁵. Alp Arslan'ı Maverâünnehir seferine zorlayan sebep damadı ve Batı Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-Mülk Nasr Han²⁴⁶ ile oğulları Harezmi Meliki Arslan Argun ve Toharistan Meliki Ayaz arasında meydana gelen savaşlardı²⁴⁷. Zira Han ile Alp Arslan'ın oğlu Harezmi Meliki Arslan Argun veya Toharistan Meliki Ayaz arasında muharebe hiç eksik olmuyordu. Nasr Han'ın Türkistan tarafında bulunduğu bir sırada Ayaz, Buhara ve Semerkant taraflarına akınlar yapmış, bu istila haberi üzerine dönen Nasr Han Ayaz'ın askerlerini bozguna uğrattığı gibi, askerlerin bir kısmını da esir alarak öldürmüştür²⁴⁸. Nasr Han bununla da kalmayarak Alp Arslan'ın kızı olan karısını kardeşine yardım etmekle, aleyhinde casusluk yapmakla suçlamış ve onu döverek ölümüne sebep olmuştur²⁴⁹. Kızının ölümüne son derece üzülen Alp Arslan hem Nasr Han'ı cezalandırmak hem de bölgede bozulan nizamı düzeltmek için büyük bir sefer hazırlığına başlamıştır.

Alp Arslan'ın Türkistan seferinin sebebi ile ilgili olarak S. G. Agacanov; Batı Karahanlı hükümdarının Fergana ve Maverâünnehir'in Sır-derya çevresi ve bölgesinde siyasi egemenliğinin artması ve bu durumun da Alparslan'ın siyasi onurunu incittiğini söylemektedir²⁵⁰. Verilen bu bilgi de doğru kabul edilebilir. Bu dönemde devletin takip ettiği doğu politikası gereği doğuda güven ve asayiş temin edilmeli, devletin doğu hudutlarında Büyük Selçuklu Devleti'nin gücüne karşı

²⁴⁴ Alp Arslan; Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 8 Ramazan 455 (5 Eylül 1063) Cuma günü vefat etmesinden sonra Selçuklu Devleti'nde baş gösteren saltanat mücadelesinde rakiplerini bertaraf ederek Selçuklu tahtına oturmuştur. Abbasi halifesi de 9 Nisan 1064'te Bağdad'ta Sultan Alp Arslan adına hutbe okutarak, onun sultanlığını tasdik etmiş ve ona Adud ed-Devle (Devletin yardımcısı, dayanağı), Ebu Suca gibi lakaplar vermiştir. (bk. Merçil,2002: 119; Merçil, 2005: 42).

²⁴⁵ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 78; İbnü'l Adim, 1982: 23; Reşidü'd-Din Fazlullah,2010: 120-121; Burslan, 1943: 45; Barthold, 1981: 391; Gürün, 1984: 283; Alptekin, 1988: 127-128; O. Turan, 1997: 189; Genç, 2002: 704; Sevim, 2005b: 540; Barthold, 2008: 290.

²⁴⁶ Şemsü'l-Mülk Nasr Han, Batı Karahanlı hükümdarı Tamgaç Han İbrahim'in oğlu olup, babasının felç olarak hakanlıktan feragat etmesi üzerine 1068 yılında onun yerine tahta oturmuştur (bk. Hunkan, 2011: 274)

²⁴⁷ Gürün, 1984: 317; Alptekin, 1988: 127-128; O. Turan, 1997: 189; Merçil, 2002: 130; Kafesoğlu, 2004: 529; Demir, 2011: 83.

²⁴⁸ Alptekin, 1988: 127-128; O. Turan, 1997: 189; Demir, 2011: 83; Tekin, 2012: 172.

²⁴⁹ Abul Farac, 1945: 325; Alptekin, 1988: 127-128; O. Turan, 1997: 189; Demir, 2011: 83; Tekin, 2012: 172.

²⁵⁰ Agacanov, 2006: 146.

koyacak güçte hiçbir siyasi teşekkül bulunmamalıydı. Çünkü bu dönemde Alp Arslan yönünü batıya dönmüştü. Batıda rahat hareket etmenin yolu doğudan emin olmaktan geçmekteydi.

b. Seferin Sonuçları

Alp Arslan 1072 yılının sonbaharında yukarıda söz edilen nedenlerden ötürü kalabalık bir Selçuklu ordusu ile Ceyhun Nehri'ni aşarak Maverainnehir'i fethetmek için harekete geçmiştir²⁵¹. Ordusunu inşa ettiği sal köprülerle 24 günde Ceyhun nehrinden karşıya geçiren Alp Arslan Karahanlı ülkesinde ilerlemeye başlamış ve hatta Buhara'ya kadar ulaşmıştır²⁵². Karahanlı topraklarında ilerleyen ve hiçbir mukavemet ile karşılaşmayan Selçuklu ordusuna yalnız Ceyhun'un öte kıyısındaki Barzam Kalesi direniyordu²⁵³. Buranın hâkimi Yusuf Harizmî Selçuklu ordusuna daha fazla direnemeyeceğine karar verince bir suikast planlamıştır²⁵⁴. Yusuf son gece içkili ve şarkılı bir eğlencenden sonra karısı ve üç çocuğunu ele geçmesin diye öldürmüş ve ertesi gün teslim olmuştur²⁵⁵. Yusuf Harizmî Sultanın huzuruna çıkarıldığı zaman ayaklarını öpmek bahanesi ile yere kapanmış ve çizmesine gizlediği bıçağıyla Alp Arslan ile yanında bulunan Gevher Ayin'i yaralamıştır²⁵⁶. Bunun dışında Alp Arslan'ın Yusuf Harizmi tarafından yaralanmasını İbnü'l Esir şöyle anlatmaktadır: "Yusuf el Harizmî iki gulamın refakatinde sultanın tahtının yanına götürüldü. Sultan dört kazık çakılarak el ve ayaklarının bunlara bağlanmasını emretti. Yusuf el Harizmî: Ey muhannes! Benim gibi bir adam böyle mi öldürülür? dedi. Sultan bu söze çok kızdı ok ve yay alıp iki gulama serbest bırakın şunu dedikten sonra Yusuf'a bir ok attı, fakat isabet ettiremedi. Hâlbuki o güne kadar attığı ok hedefinden hiç şaşmamıştı. Bunu durumu fırsat bilen Yusuf hemen Alp Arslan üzerine saldırdı. Sultan tahtında oturuyordu. Yusuf'un üzerine doğru geldiğini görünce ayağa kalkıp tahtından inmek istedi, bu sırada ayağı sürçtü ve yüzükoyun düştü. Bunun üzerine Yusuf sultanın üzerine çullandı ve yanında bulunan bıçağını Alp Arslan'ın böğrüne sapladı."²⁵⁷ Alp Arslan aldığı yaranın etkisi ile ancak 4 gün

²⁵¹ Agacanov, 2006: 146.

²⁵² O. Turan, 1997: 189; Tekin, 2012: 172.

²⁵³ Alptekin, 1988: 127-128; O. Turan, 1997: 190; Demir, 2011: 83.

²⁵⁴ Alptekin, 1988: 127-128; O. Turan, 1997: 190; Demir, 2011: 83.

²⁵⁵ O. Turan, 1997: 190; Alptekin, 1988: 127-128.

²⁵⁶ Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 121-122; Ravendi, 1957: 119; Alptekin, 1988: 127-128; O. Turan, 1997: 190; Demir, 2011: 83; Tekin, 2012: 172.

²⁵⁷ İbnü'l Esir, 1987: 78.

yaşamış²⁵⁸ ve 25 Kasım 1072 tarihinde şehit olmuştur²⁵⁹. Yusuf Harezmî ise Ermeni asıllı bir hizmetçi tarafından başına topuz vurularak öldürülmüştür²⁶⁰. Cesedi askerler tarafından parçalanmıştır.

Sultan Alp Arslan'ın ölümü ile Türkistan seferi yarıda kalmış, bu durum en çok Batı Karahanlıları sevindirmiştir. Çünkü Alp Arslan'ın büyük bir ordu ile bu yöne sefere çıkmasının tek manası Batı Karahanlıların bölgedeki hâkimiyetine son verilmek istenmesidir. Şemsü'l-Mülk Nasr Han Alp Arslan'ın ani ölümü ile ülkesi ve hâkimiyeti için büyük bir tehlikeden kolayca kurtulmuştur. Ayrıca Alp Arslan'ın ölümü ile Selçuklu Devleti'nin içine düştüğü karışıklıkları fırsata çeviren Şemsü'l-Mülk Nasr Han, Selçuklu hudutlarında tecavüze başlamıştır.

3. Sultan Melikşah'ın Batı Karahanlılar Üzerine Seferi

Alp Arslan'ın ani ölümü ve genç yaşta Sultan olan Melikşah'ın, amcası Kavurt ile mücadele etmesi, Batı Karahanlıları harekete geçirmiştir. Batı Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-Mülk Nasr derhal harekete geçerek 1072 yılının Aralık ayında Tirmiz'e girmiş, para ve kıymetli eşyaları Semerkant'a naklederek o civarı haraca kesmiştir. Şemsü'l-Mülk Nasr bununla da kalmayarak bu sırada Belh valisi Ayaz'ın Cürcan'a gitmesinden faydalanarak Belh üzerine yürümüş ve burayı da yağmalayarak Tirmiz'e dönmüştür. Nasr'ın, Belh'e bıraktığı askerleri ile Belh'in ayak takımı arasında çatışmaların olması üzerine; Şemsü'l-Mülk Nasr geri dönerek şehrin ateşe verilmesini emretmiştir. Ancak şehrin ileri gelenlerin huzura gelerek af dilemesi üzerine tüccarların malları ve büyük bir ganimet verilmesi karşılığında onları bağışlamıştır²⁶¹.

Şemsü'l-Mülk Nasr'ın bu hareketinden Cüzcan'da iken haberdar olan Ayaz, 1073 yılının Ocak ayında Belh'e dönerek burayı itaat altına almış ve 10.000 kişilik bir kuvvetle Tirmiz'e Şemsü'l-Mülk Nasr üzerine yürümüştür²⁶². İki taraf arasında meydana gelen savaşta Ayaz mağlup olmuş, askerlerinin bir kısmı öldürülmüş bir kısmı da Ceyhun Nehri'ni geçerken boğulmuştur²⁶³.

²⁵⁸ Alptekin, 1988: 127-128; O. Turan, 1997: 190.

²⁵⁹ Kafesoğlu, 1972: 61; Kafesoğlu, 1976: 819; Gürün, 1984: 317; Alptekin, 1988: 127-128.

²⁶⁰ Hüseyini, 1943: 37-38; Hasan, 1986: 34-35.

²⁶¹ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 81; Kafesoğlu, 1953: 19-20; Hunkan, 2011: 325; Piyadeoğlu, 2012: 58.

²⁶² İbnü'l Esîr, 10, 1987: 81; Kafesoğlu, 1953: 20; Hunkan, 2011: 325; Piyadeoğlu, 2012: 58.

²⁶³ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 81; Kafesoğlu, 1953: 20; Hunkan, 2011: 325; Tekin, 2012: 191.

Selçuklu sultanı Melikşah ise bu sıralarda amcası Kavurd isyanı²⁶⁴ ile uğraşmaktaydı. Sultan saltanatı için ciddi bir tehlike olan Kavurd'u bertaraf ettikten sonra hudutlarına tecavüz eden devletlerle ilgilenme fırsatı bulabilmiş ve ancak bundan sonra yönünü doğuya çevirebilmiştir. Sultan, ilk olarak Şemsü'l-Mülk Nasr tarafından zapt edilen Tirmiz üzerine hareket etmek için devlet merkezi İsfahan'da hazırlıklara başlamıştır²⁶⁵. Bu sırada kardeşi Ayaz'ın ölüm haberini alan Melikşah savaş hazırlıklarını tamamlayarak Tirmiz üzerine yürümüştür²⁶⁶. Sultan Herat'a vardığı zaman Şemsü'l-Mülk'ten bir mektup almış, mektupta; Tirmiz ülkesinin ve civarındaki kalelerin kendisinde kalmasının ve mevcut dostluğun sağlanması isteniyorsa da bu memleketlerin kendisine terk edilmesinin icap ettiği yazmaktaydı²⁶⁷. Buna karşılık sultan süratle Belh'e ulaşmış, burada şehrin ileri gelenleri zaman zaman yağma ve tahribatta bulunan Şemsü'l-Mülk Nasr'ın askerlerini Melikşah'a şikâyet ederek onu savaş için tahrik etmişlerdir²⁶⁸. Sultan buradan hareketle Tirmiz'e yönelmiş bir kısım askerle Emir Savtegin'i ise öncü olarak, Semerkant'tan gelecek yardımcı kuvvetlerin yollarını kesmek üzere Ceyhun kenarlarına yollamıştır²⁶⁹. Savtegin yolda Karahanlı ordusunu mağlup ederek nehre dökmüş, böylece Şemsü'l-Mülk'ün kardeşinin²⁷⁰ müdafaa ettiği Tirmiz yardım alma ümidini yitirmiş bir şekilde Selçuklu ordusu tarafından muhasara edilmiştir²⁷¹. Selçuklu ordusunun şiddetli hücumları karşısında şehir halkı aman dilemiş; Şemsü'l-Mülk'ün kardeşi Tirmiz'i Sultan Melikşah'a teslim etmek zorunda kalmıştır. Selçuklular şehre girdikten sonra Sultan Melikşah, Şemsü'l-Mülk'ün kardeşini affederek serbest bırakmıştır²⁷². Sultan şehrin tamir ve tahkim edilmesi, surların

²⁶⁴ Kirman Meliki Kavurd Alp Arslan'ın ölümü üzerine onun veliahtı olarak Selçuklu tahtına oturan Melikşah'ın sultanlığına karşı çıkarak isyan etmiştir. Melik Kavurd, Melikşah'a hitaben yazdığı mektupta "Ben büyük kardeşim, sen küçük oğulsun. Ben senden daha ziyade kardeşim Alp Arslan'ın mirasına layığım" diyerek niyetini açığa vurmuştur. İki taraf Hemedan civarında 1073 yılında karşı karşıya gelmiş, meydana gelen savaşta vezir Nizamü'l-Mülk'ün gayretleri sayesinde Melik Kavurd yenilgiye uğratılmıştır. Melikşah'ın zaferi ile neticelenen bu savaş sonunda Melik Kavurd ve oğulları esir edildiği gibi Kavurd yayının kirişi ile boğdurularak öldürülmüştür. Böylece Melikşah saltanatı için mühim bir tehlikeyi ortadan kaldırmıştır (bk. Hüseyini, 1943: 39; Burslan, 1943: 48; Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 126; O. Turan, 1997: 199; Akyol ve Kara, 2012a: 136; Tekin, 2012: 191).

²⁶⁵ Kafesoğlu, 1953: 28.

²⁶⁶ Kafesoğlu, 1953: 28.

²⁶⁷ Kafesoğlu, 1953: 28; Hunkan, 2011: 326.

²⁶⁸ Kafesoğlu, 1953: 28; Hunkan, 2011: 326.

²⁶⁹ Kafesoğlu, 1953: 28, Alptekin, 1988: 132.

²⁷⁰ Şemsü'l-Mülk Nasr Tirmiz'i zapt ettikten sonra burada kardeşi Tamgaç Han Hızır b. İbrahim'i bırakmıştı (bk. Hunkan, 2011: 326).

²⁷¹ Kafesoğlu, 1953: 28-29

²⁷² İbnü'l Esîr, 10, 1987: 92-93; Kafesoğlu, 1953: 29; Alptekin, 1988: 132; Hunkan, 2011: 326-327.

yeniden yapılması, hendeklerin derinleştirilmesini emrederek Semerkand'a doğru yola çıkmıştır²⁷³. Melikşah'ın amacı Şemsü'l-Mülk ile hesaplaşmak idi.

Emir Mikail idaresindeki öncülerin Semerkant hudutlarında görülmesi üzerine durumun nezaketini kavrayan Şemsü'l-Mülk, payitahta çekilmeye ve barış istemeye mecbur kalmıştır²⁷⁴.

4. Sultan Melikşah İle Batı Karahanlı Hükümdarı Arasında Yapılan Barış

Selçuklu Sultanı Melikşah, Şemsü'l-Mülk ile hesaplaşmak üzere Semerkand'a doğru hareket ettiğini haber alan Şemsü'l-Mülk Selçukluların gücünden korkmuş olmalı ki sultandan barış talebinde bulunmuştur. Hatta Melikşah'ı barışa razı etmesi için vezir Nizamülmülk'e yalvarmış ve bu arada Tirmiz'e saldırdığı için de özür dilemiştir²⁷⁵. Karşısında savaşacak bir güç bulamayan sultan, Şemsü'l-Mülk'ün bu barış teklifini kabul ederek geri dönmüştür.

Melikşah'ın Şemsü'l-Mülk'ün barış teklifini kabul etmesinde Nizamülmülk'ün etkisinin yanında; kendisinden aman dilemiş birine karşı savaş yapmanın ve boşuna kan dökülmesinin yanlış olduğu kanaatinin de etkisi vardır. İki hükümdar arasında yapılan barışın ayrıntıları hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Ancak bu barışın Sultan Melikşah'ın Şemsü'l-Mülk'ün özrünü kabul edip affetmesi esasına dayandığı ortadır.

5. Sultan Melikşah'ın Batı Karahanlıları Tabiiyet Altına Alması

Batı Karahanlı hükümdarlarından Han Ahmed b. Hızır²⁷⁶ devri hanedan ve bürokrat-ulema arasındaki çatışmanın zirveye tırmandığı, bunun sonucunda Selçuklu Devleti'nin Maveraünnehir'de Batı Karahanlı hâkimiyetine son verdiği dönemi yansıtmaktadır. Genç ve tecrübesiz olarak Batı Karahanlı tahtına oturan Ahmed Han tebaasına kötü muamelede bulunuyor ve ahalisinin servetini müsadere ediyordu²⁷⁷.

²⁷³ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 92-93; Kafesoğlu, 1953: 29

²⁷⁴ Kafesoğlu, 1953: 29

²⁷⁵ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 93; Kafesoğlu, 1953: 29; Hunkan, 2011: 327.

²⁷⁶ Batı Karahanlı hükümdarlarından Şemsü'l-Mülk Nasr kulunç hastalığına yakalanarak ölümü üzerine yerine kardeşi Tamgaç Han Hızır b. İbrahim geçmiştir (1080). Selçuklu istilası öncesinde batı Türk kağanlığının son müstakil hakani olan Tamgaç Han Hızır b. İbrahim'den sonra yerine oğlu Ahmed b. Hızır geçmiştir. Ancak Ahmed b. Hızır'ın Hangi tarihte Batı Karahanlı tahtına oturduğu bilinmemektedir (bk. Hunkan, 2011: 280-282).

²⁷⁷ Kafesoğlu, 1953: 119; O. Turan, 1997: 210; Akyol ve Kara, 2012a: 142.

Bununla birlikte ulema ile de geçinemeyen Ahmed Han, Kâdı'l-kudad Ahmed b. Süleyman'ı öldürtmüştü²⁷⁸. Ahmed Han'ın bu tutumu halkın hanedana olan güvenini ve desteğinin ortadan kaldırmıştı. Özellikle zenginliğinden dolayı Ahmed Han'dan korkan Şafii fakihlerden Ebu Tahir b. Alek ticaret ve hac bahanesiyle Maverâünnehir'den ayrılarak İsfahan'a, Melikşah'ın huzuruna gelmiş ve Ahmed Han'ı Sultan'a şikâyet ederek onu Maverâünnehir'i zapt etmeye teşvik etmiştir²⁷⁹. Ayrıca bu dönemde Ahmed Han'ın kötü yönetimi altında ezilen Maverâünnehir halkı da Melikşah'a gizlice mektuplar yazarak ondan yardım istemişlerdir.

Batı Karahanlıların içine düştüğü bu durumundan yararlanmak isteyen Melikşah, Ahmed Han ile ilgili şikâyetlerin artması üzerine H. 481 (1088- 1089)²⁸⁰ senesinde Maverâünnehir'e hareket etmiştir. Horasan'dan bir miktar daha asker toplayarak Ceyhun'u geçmiş, Buhara istikametinde ilerleyerek yol boyunca geçtiği yerleri almıştır²⁸¹. Daha sonra Buhara'yı muhasara ile zapt etmiştir²⁸². Buradan hareketle Semerkant üzerine yürüyen Sultan Melikşah, şehrin önüne gelerek burada karargâh kurmuştur²⁸³. Bu sırada Ahmed Han da boş durmayarak üzerine gelmekte olan Melikşah'a karşı tedbir almıştır. Ahmet Han şehrin surlarının her bir burcuna yalnız o burcu korumakla mükellef birer komutan koymuştur²⁸⁴. Sultan Melikşah daha önce şehrin halkına mektuplar göndererek onlara yardımda bulunmayı ve onları içinde buldukları bu zulüm ortamından kurtarmayı vaat etmişti²⁸⁵. Bu sebeple Melikşah şehri muhasaraya başladığı zaman şehir halkı da sultana içerden maddi yardımda bulunmuştur²⁸⁶. Melikşah'ın muhasaranın şiddetini artırdığı bir sırada “el-Ayar” burcunun komutanı Buhara'da, Melikşah'a esir düşen oğlunu kurtarma ümidiyle korumakla mükellef olduğu burcun müdafaasında gevşek davranmış ve burcun düşmesini kolaylaştırmıştır²⁸⁷. Selçuklu askerlerinin sur üzerinde görüldüğü sırada Ahmed Han mücadeleyi bırakarak şehirdeki evlerden birine sığınmıştır²⁸⁸.

²⁷⁸ Özeydin, 2001b: 408; Merçil vd. 1999: 98; Merçil, 2011a: 58-59

²⁷⁹ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 154; Kafesoğlu, 1953: 119-120; Genç, 2002: 706; Hunkan, 2011: 328.

²⁸⁰ Kafesoğlu, 1953: 120; O. Turan, 1997: 211; Merçil vd. 1999: 98; Genç, 2002: 706.

²⁸¹ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 154; Kafesoğlu, 1953: 120; Tekin, 2012: 194.

²⁸² İbnü'l Esîr, 10, 1987: 154; Kafesoğlu, 1953: 120; Akyol ve Kara, 2012a: 142; Tekin, 2012: 194; Hunkan, 2011: 328.

²⁸³ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 154; Kafesoğlu, 1953: 120; Hunkan, 2011: 328.

²⁸⁴ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 154; Kafesoğlu, 1953: 120; Barthold, 1981: 394; Barthold, 2008: 293 -294

²⁸⁵ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 154

²⁸⁶ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 154

²⁸⁷ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 154; Kafesoğlu, 1953: 121; Barthold, 1981: 394; Barthold, 2008: 293-294; Hunkan, 2011: 329.

²⁸⁸ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 154; Kafesoğlu, 1953: 121; Hunkan, 2011: 329.

Saklandığı evde Selçuklu askerleri tarafından ele geçirilen Ahmed Han esir edilerek İsfahan'a gönderilmiştir²⁸⁹.

Sultan Melikşah, Semerkand zapt edip Ahmed Han'ı esir ettikten sonra Harezmi Amidi Ebu Tahir'i buranın idaresi ile görevlendirmiştir²⁹⁰. Böylece Melikşah Batı Karahanlı Devletini kendisine tâbi hale getirmiştir.

Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Batı Karahanlılar üzerine sefer tertip etmesindeki amaç, Ahmed Han'ın kötü yönetimi karşısında ezilen halkı kurtarmanın yanında; onun bu dönemde tasarladığı doğu politikasını da uygulamaktır. Selçuklu Devleti'nin gücünün zirveye çıktığı bu dönemde Melikşah devletini dış tehditlere karşı koruma için özellikle doğuda kuzeyden güneye doğru uzanan kendisine tâbi devletlerle çevrelemek suretiyle bir hat oluşturmak istemiştir. Sultan Melikşah doğuda böylesine bir güvenlik çemberi oluşturması için Batı Karahanlıların içine düştüğü karışıklıkları bir fırsat olarak görmüş ve bu yöne bir sefer tertip ederek bu devleti kendisine bağlamış ve tasarladığı güvenlik çemberinin ilk halkasını oluşturmuştur.

6. Sultan Melikşah'ın Doğu Karahanlıları Tabiiyet Altına Alması

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah doğuda kurmayı hedeflediği güvenlik çemberine Doğu Karahanlıları da dâhil etmek niyetindeydi. Bu amaçla Semerkand'ı kuşatıp Ahmed Han'ı esir ederek Batı Karahanlıları itaat altına aldıktan sonra Kâşgar'a²⁹¹ doğru hareket etmiştir²⁹².

Sultanın Kâşgar'a doğru yürüyüşü sırasında Talas hâkimi Kırhan itaat altına alındığı gibi Isık Gölü'nün batısındaki Balasagun ve Taşkent'in kuzeyindeki İsficab hükümdarları da Melikşah'a tabi olmuşlar ve vergi vermeyi taahhüt etmişlerdir²⁹³.

Doğu Karahanlı topraklarına doğru harekâtına devam ederek Özkent'e kadar gelen sultan, buradan Doğu Karahanlı hükümdarı Buğra Kara Hakan Hasan'a elçiler

²⁸⁹ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 154; Kafesoğlu, 1953: 121; Köymen, 1963: 124; Merçil, 1976: 797; Barthold, 1981: 394; O. Turan, 1997: 211; Özaydın, 2001b: 408; Genç, 2002: 706; Merçil, 2005: 81; Barthold, 2008: 293 -295; Merçil, 2011a: 58; Hunkan, 2011: 329.

²⁹⁰ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 154; Kafesoğlu, 1953: 121; Hunkan, 2011: 329.

²⁹¹ Kâşgar ve Balâsâgun Doğu Karahanlı Devleti'nin merkezleridir (bk. Hunkan, 2011: 372).

²⁹² İbnü'l Esîr, 10, 1987: 155; Kafesoğlu, 1953: 121; O. Turan, 1997: 211; Akyol ve Kara, 2012a: 142; Hunkan, 2011: 382.

²⁹³ Kafesoğlu, 1953: 121; Kafesoğlu, 1972: 68; Kafesoğlu, 1976: 829; Genç, 2002: 706; Tekin, 2012: 195.

gönderip kendi adına hutbenin okunmasını ve sikkenin basılmasını istemiştir²⁹⁴. Aksi halde üzerine yürüyeceğini bildiren Buğra Kara Hakan Hasan'ı tehdit etmiştir²⁹⁵. Buğra Kara Hakan Hasan Sultan Melikşah'ın isteklerini yerine getirdiği gibi bizzat sultanın huzuruna çıkarak ona itaatını arz etmiştir²⁹⁶. Bu seferi ile Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, Doğu Karahanlı Devletini de kendisine tabi kılarak İsfahan'a dönmüştür (H. 482/1089–1090)²⁹⁷.

7 Melik Sancar'ın Batı Karahanlılar Üzerine I. Seferi

a. Seferin Nedenleri

Fetret devrindeki²⁹⁸ taht mücadelelerine bir ara Sancar'ın²⁹⁹ dâhil olmasını ve hâkimiyet bölgesinden uzaklaşmasını fırsat bilen Batı Karahanlı hükümdarı Kadir Han Cibrail b. Ömer, Selçukluların Maverâünnehir hâkimiyetine son vererek Horasan'a kadar Selçuklu ülkesini ele geçirmek istemiştir³⁰⁰.

²⁹⁴ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 155; Kafesoğlu, 1953: 121; O. Turan, 1997: 211; Hunkan, 2011: 383; Akyol ve Kara, 2012a: 142.

²⁹⁵ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 155.

²⁹⁶ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 155; O. Turan, 1997: 211; Hunkan, 2011: 383; Tekin, 2012: 195.

²⁹⁷ Kafesoğlu, 1953: 122; Özaydın, 2001b: 408; Özaydın, 2004b: 56; Akyol ve Kara, 2012a: 142.

²⁹⁸ Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın 19 Kasım 1092 tarihinde ani ölümünün ardından devleti derinden sarsacak bir iç karışıklık baş göstermiştir. Bu karışıklığın sebebi birkaç taht iddiasının saltanat mücadelesine girmesidir. Bu mücadele resmi veliaht Berkyaruk'un yerine Melikşah'ın eşi Teken Hatun'un oğlu Mahmud'u Selçuklu tahtına çıkarmak istemesi ile başlamıştır. Daha sonra bu mücadeleye Terken Hatun'un gayretleriyle Melikşah'ın kardeşi Tutuş da katılmıştır. Terken Hatun ve oğlu Mahmud'un vefat etmeleri üzerine saltanatı önündeki iki önemli engeli atlanmış olan Berkyaruk, 1095 tarihinde amcası Tutuş ile yaptığı savaşı kazanmıştır. Bu savaşta Tutuş yenilerek hayatını kaybetmiştir. Tutuş'un bertaraf edilmesinden kısa bir süre sonra Berkyaruk, saltanatına karşı isyan eden diğer amcası Arslan Argun ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. 1097 tarihinde Arslan Argun'un bir kölesi tarafından öldürülmesiyle son bulan bu isyandan sonra Berkyaruk, diğer bir amcası Şihabü'd-devle Tekiş ile Çağrı Bey'in torunlarından Emir-i emirân Muhammed b. Süleyman'ın isyanları ile uğraşmış, bu rakiplerini de bertaraf ettikten sonra 1097 yılında ülkenin her tarafında hâkimiyetini kurmayı başarmıştır. Ancak bu durum çok uzun sürmemiş, Berkyaruk'un saltanatına karşı Gence Meliki kardeşi Muhammed Tapar isyan etmiştir. Berkyaruk Muhammed Tapar mücadelesi iki kardeşin karşılıklı anlaşmaları ile son bulmuştur (bk. İbnü'l Esîr, 10, 1987: 199-271; Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 141-151; Alptekin, 1988: 143-153; Merçil, 2005: 85-96; Özaydın, 1988: 514-515). Melikşah'ın ölümünden sonra yaşanan bu taht mücadeleleri devleti derinden sarstığı için bu dönem Selçukluların Fetret Devri olarak adlandırılmıştır.

²⁹⁹ Selçuklu Sultanı Berkyaruk kendisine karşı isyan eden amcası Arslan Argun karşısında yanında yer alan ve yardımını gördüğü kardeşi Sancar'ı, Horasan'a melik tayin etmiştir. (bk. Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 147; Ravendi, 1957: 141; Alptekin, 1988: 149; Merçil, 2005: 88; Merçil, 2011b: 292; Demir, 2011: 117; Akyol ve Kara, 2012b: 147-148.) Horasan Meliki Sancar Berkyaruk-Muhammed Tapar mücadelesinde öz kardeşi Muhammed Tapar'ı desteklemiştir. Berkyaruk karşısında girdiği ikinci mücadeleyi kaybeden Muhammed Tapar, Horasan'a Sancar'ın yanına gitmişti. Muhammed Tapar Horasan Meliki Sancar ile anlaşarak onu, bu sırada Bağdad'da bulunan ve hasta olan Berkyaruk'un üzerine gitmeye ikna etmiştir (bk. Merçil, 2005: 93). Böylece Horasan Meliki Sancar da taht mücadelesine dâhil olmuştur.

³⁰⁰ Özaydın, 2001a: 120; Merçil, 2005: 105; Piyadeoğlu, 2012: 74.

Batı Karahanlı Hükümdarı Kadir Han'ın Horasan Meliki Sancar'ın, kardeşi Muhammed Tapar ile Bağdad'a buldukları sırada Selçuklu ülkesinin doğu hudutlarını istila hırsı daha da artmış, bu amaçla Sancar'ın emirlerinden Gündoğdu'yu kendi safına çekmiştir. Gündoğdu ile sürekli haberleşen Kadir Han, Gündoğdu'dan Sancar'ın hasta olduğu haberini almış; bu durumu fırsata çevirmek isteyen Kadir Han, hemen harekete geçmiştir. Kadir Han Gündoğdu'dan Sancar'ın hasta olduğu ve derhal harekete geçmesi gereğini işaret eden mektubu alır almaz 100.000 kişilik bir ordu ile Sancar'ın hâkimiyet bölgesi üzerine yürümüştür³⁰¹. Bu sırada yakalandığı hastalıktan kurtulan Sancar Kadir Han'ın hareketini haber alınca onu karşılamak için 5.000 süvari ile Belh şehrine gelmiştir. Sancar Belh'e geldiğinde Kadir Han Cibrail b. Ömer ile aralarında beş günlük bir mesafe kalmıştı ki, buraya kadar yanında getirdiği Gündoğdu, kaçarak Kadir Han Cibrail b. Ömer'e sığınmıştır³⁰². Kadir Han ile ittifak yapan Gündoğdu, Tirmiz'e giderek orayı ele geçirmiştir. İki ordunun birbirine yaklaştığı sırada Melik Sancar, Kadir Han'a elçiler göndererek daha önce verdiği sözleri tutmasını istemiştir³⁰³. Fakat Kadir Han buna kulak asmamıştır. Bunun üzerine Sancar Kadir Han'ı casusları aracılığı ile adım adım takip ettirmiş ve nihayet bir gün Kadir Han'ın Belh civarında ava çıktığı haberini almıştır³⁰⁴. Sancar Emir Bozkuş'u Kadir Han'ı yakalamak üzere görevlendirmiş, Emir Bozkuş kısa süreli bir çatışmadan sonra Kadir Han ve Gündoğdu'yu ele geçirmiştir³⁰⁵. Huzura getirildiğinde yer öpüp özür dileyen Kadir Han'ın mazeretini kabul etmeyen Sancar, onun derhal öldürülmesini emretmiştir (Mayıs-Haziran 1102)³⁰⁶. Melik Sancar daha sonra Tirmiz'i kuşatarak burayı ele geçirmiştir.

b. Seferin Sonuçları

Melik Sancar Kadir Han Cibrail b. Ömer üzerine tertip ettiği sefer sonrasında Karahanlı ülkesini yeniden teşkilatlandırmıştır. Sancar sarayında yetişmiş olan

³⁰¹ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 293; Özeydın, 2001a: 120; Özeydın, 2004ç: 508.

³⁰² Özeydın, 2001a: 121; Özeydın, 2004ç: 508; Huncan, 2011: 332.

³⁰³ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 293; Özeydın, 2001a: 120-121 Özeydın, 2004ç: 508; Huncan, 2011: 332; Piyadeoğlu, 2012: 74.

³⁰⁴ Özeydın, 2001a: 121; Özeydın, 2004ç: 508; Huncan, 2011: 332; Piyadeoğlu, 2012: 74.

³⁰⁵ Özeydın, 2001a: 121; Özeydın, 2004ç: 508; Huncan, 2011: 332; Piyadeoğlu, 2012: 74.

³⁰⁶ Özeydın, 2001a: 121; Özeydın, 2004ç: 508; Demir, 2011: 141; Huncan, 2011: 332; Piyadeoğlu, 2012: 74.

yeğeni II. Muhammed b. Süleyman'ı³⁰⁷ Batı Karahanlı hükümdarı ilan edip kendisine tâbi kılmıştır (1102)³⁰⁸. Arslan Han unvanı ile Batı Karahanlı hükümdarı ilan edilen II. Muhammed b. Süleyman bir süre sonra Karahanlı hanedanından Ömer Han tarafından Semerkant'tan uzaklaştırılmışsa da Melik Sancar'ın müdahalesi ile Ömer Han bozguna uğratılmıştır³⁰⁹. Yine 1103 yılında aynı hanedana mensup olan ve Sagun (Sağır) Bey unvanıyla tanınan Hasan b. Ali ile Arslan Han mücadeleye girişmiş ve Arslan Han Sancar'ın yardımı ile bu sıkıntıdan kurtulmuştur³¹⁰.

Sultan Melikşah zamanında oluşturulmuş doğu güvenlik çemberi Kadir Han tarafından kırılmak istenmiş ve hatta Selçukluların Horasan hâkimiyetine bile göz dikilmiştir. Bunda hiç şüphesiz Selçukluların bu dönemde içinde bulunduğu karışıklıklar etkili olmuştur. Ancak Sultan Berkjaruk Selçukluların doğu hudutlarındaki devletlerin saltanat mücadelesinden yararlanarak hudutlarda tecavüz edeceğini daha önce kestirmiş olmalı ki; Horasan'ın idaresini kardeşi Sancar'a vermiştir. Böylece Selçuklu Devleti'nin batısı saltanat mücadelelerine sahne olurken doğuda, Melik Sancar'ın başarılı yönetimi ile asayiş sağlanmış olup bu yönden gelecek tehlikeler Sancar tarafından engellenmiştir.

8. Melik Sancar'ın Batı Karahanlılar Üzerine II. Seferi

Horasan Meliki Sancar, Berkjaruk devrinde isyan etmesi nedeniyle Batı Karahanlı Hükümdarı Kadir Han Cibrail b. Ömer'i öldürmüş ve Maverâünnehir'i yeniden teşkilatlandırarak II. Muhammed b. Süleyman'ı Arslan Han unvanı ile Semerkant'a tayin etmişti³¹¹. Bundan sonra Maverâünnehir ile yakından ilgilenen Sancar Karahanlı Hanedanına mensup Ömer Han'ın, Muhammed Han'ı Semerkant'tan uzaklaştırması üzerine harekete geçmiş ve Ömer Han'ı mağlup ederek onu öldürmüştür³¹². Yine Sagun Bey adındaki bir şahsın kalabalık bir ordu ile Muhammed Han'ın ülkesine saldırması üzerine Muhammed Han Sancar'dan yardım

³⁰⁷ Annesi Melikşah'ın kızı Melik Sancar'ın da kız kardeşidir. Aynı zamanda Sancar II. Muhammed b. Süleyman'ın damadıdır (bk. Hunkan, 2011: 332)

³⁰⁸ Pritsak, 1977: 266; Özeydın, 2001a: 121; Özeydın, 2004ç: 508; Merçil, 2005: 105; Demir, 2011: 141.

³⁰⁹ Özeydın, 2001a: 121; Özeydın, 2004ç: 508.

³¹⁰ Özeydın, 2001a: 121; Özeydın, 2004ç: 508; Demir, 2011: 141.

³¹¹ Köymen, 1963: 124; Pritsak, 1977: 266; Merçil, 1976: 798; Özeydın, 1990: 137; Özeydın, 2001a: 121; Genç, 2002: 707; Özeydın, 2004ç: 508; Merçil, 2005: 105.

³¹² Özeydın, 1990: 137.

istemiş ve Sancar'ın gönderdiği askerler sayesinde Sagun Bey'i yenilgiye uğratarak bir hayli ganimet elde etmiştir (1109)³¹³.

Muhammed b. Süleyman, kazandığı bu son zaferden sonra bir hayli zalimleşmiş; halkın malına el uzatmış, şehirleri tahrip etmiş ve hatta Sancar'ın emirlerini hiçe sayacak kadar küstahlaşmıştır³¹⁴. Muhammed b. Süleyman'ın bu davranışlarından ötürü Sancar, 1113-1114 tarihinde hazırladığı büyük bir ordu ile Muhammed Han üzerine yürümeye karar vermiştir³¹⁵. Bunu haber alan Muhammed Han ise; korkuya kapılarak Sancar'ın ileri gelen emirlerinden Emir Kumaç ve Harezmsah Kutbe'd-Din Muhammed'e müracaat ederek Sancar ile aralarında bozulan münasebetin düzeltilmesi konusunda onlardan yardım istemiştir³¹⁶. Onların ricaları üzerine Sancar, sarayına gelip el-etek öpmek şartıyla Muhammed Han'ı affetmeyi kabul etmiştir³¹⁷. Fakat Muhammed Han korkusundan Sancar'ın huzuruna gitmeye çekinmiştir. Bununla birlikte Sancar, Ceyhun Nehri'nin batı kıyısında at üzerinde iken, doğu kıyısında onun karşısına gelen Muhammed Han atından inip yer öpmek suretiyle Sancar'dan af dilemiştir³¹⁸. Böylece aralarındaki anlaşmazlığa son veren Muhammed Han ve Melik Sancar ülkelerine geri dönmüşlerdir.

Daha sonraki yıllarda da yine bazı anlaşmazlıklar meydana gelmişse de Sancar'ın Horasan Melikliği ve Selçuklu sultanlığı süresince Batı Karahanlılar Büyük Selçuklu Devleti'ni metbû tanımaya devam etmişlerdir.

9. Sultan Sancar'ın Batı Karahanlılar Üzerine Seferi

Büyük Selçuklu Devleti'nin Horasan Meliki Sancar tarafından Arslan Han unvanı ile Batı Karahanlı tahtına getirilen Muhammed b. Süleyman ömrünün son yıllarında hastalanarak felç olmuş bu yüzden devleti, oğlu ve naibi Şemsü'l-Mülk Nasr Han ile birlikte yönetmeye başlamıştı³¹⁹. Bu sırada Şemsü'l-Mülk Nasr Han müderris fakih eş-Şerif el-Eşref el Alevi tarafından babasının yerine geçmesi için

³¹³ Merçil, 1976: 798; Özaydın, 1990: 139; Özaydın, 2001b, 409.

³¹⁴ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 397; Özaydın, 1990: 139; Demir, 2011: 141.

³¹⁵ Özaydın, 1990: 140; Demir, 2011: 141.

³¹⁶ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 397; Özaydın, 1990: 140; Demir, 2011: 141.

³¹⁷ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 397; Özaydın, 1990: 140; Demir, 2011: 141.

³¹⁸ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 397; Özaydın, 1990: 140; Demir, 2011: 142.

³¹⁹ Köymen, 2011a: 159; Merçil vd. 1999: 105; Özaydın, 2001b: 409; Merçil, 2002: 152; Genç, 2002: 708; Özaydın, 2004ç: 509-510; Merçil, 2005: 112; Merçil, 2011a: 68; Demir, 2011: 158; Hunkan, 2011: 334.

teşvik ve tahrik edilmiştir³²⁰. Bu durum Şemsü'l-Mülk Nasr Han tarafından kabul edilmemiş olacak ki, Semerkand'da eş-Şerif el-Eşref el Alevi'nin teşvikiyle bir isyan çıkmış ve Şemsü'l-Mülk Nasr Han öldürülmüştür³²¹. Bu isyanı ve oğlunun ölümünü haber alan Arslan Han Muhammed, Türkistan'da bulunan diğer oğlu Ahmed b. Muhammed'i asiler üzerine gönderirken metbû Sultan Sancar'dan³²² da yardım istemiştir³²³. Türkistan'dan gelen Ahmed eş-Şerif el-Eşref el Alevi'yi öldürmek suretiyle isyanı bastırmıştır³²⁴.

İsyanın bastırılması ile Selçuklu Sultanı Sancar'ın gelmesine sebep olacak durum ortadan kalkmıştı. Arslan Han, Sultan Sancar'a bir elçi göndererek isyanın oğlu tarafından bastırıldığını ve oğlunun kendisinin yüksek hâkimiyetini tanıdığını bildirmiş ve ondan Horasan' a dönmesini rica etmiştir³²⁵. Arslan Han'ın bu şekilde haber göndermesi bu sırada Ceyhun'u geçmiş olan Sancar'ı çok kızdırmış ve o gelişmelerin sonucunu beklemeyi uygun görerek bir süre av ile oyalanmıştır³²⁶. Av sırasında tam donanımlı on iki kişi Sultan Sancar'ı öldürmek istemiş, ancak yakalanarak suçlarını itiraf etmişlerdir³²⁷. Sultan suçluları öldürdükten sonra Arslan Han Muhammed ile hesaplaşmak için derhal Semerkand üzerine yürümüştür. Başka bir görüşe göre ise, Sancar' ın Semerkant'a sefer yapmasının sebebi; Arslan Han'ın oğlu Ahmed'in, bağımsız hareket etmeye meyletmesi ve çevresindeki Türk kabileleri ile temasa geçip, onların üzerinde üstünlük kurmaya çalışmasını engellemek olarak

³²⁰ Hunkan, 2011: 334.

³²¹ Köymen, 2011a: 160; Özeydın, 2001b: 409; Merçil, 2002: 152; Özeydın, 2004ç: 509-510; Merçil, 2005: 112; Merçil, 2011a: 68; Demir, 2011: 158; Hunkan, 2011: 334; Yakupoğlu, 2012: 159.

³²² Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Muhammed Tapar'ın 1118'de ölümü üzerine yerine küçük yaştaki oğlu Mahmud'un geçmesini bu sırada Horasan meliki olan Sancar itiraz etmiş ve 14 Haziran 1118 tarihinde sultanlığını ilan ederek yeğeni Mahmud'u bertaraf etmek için harekete geçmiştir. Sancar 1119 tarihinde Save civarında yeğeni Mahmud ile girdiği mücadelede başarı sağlayarak Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturmuştur. Bununla birlikte yeğeni Mahmud'u da affederek onu Irak Selçuklu sultanı ve kendisine veliaht ilan etmiştir. Son olarak Halife el-Müsterşid Billâh'ın 4 Eylül 1119 tarihinde Mahmud adına okunan hutbeyi kaldırıp, hutbeyi Sancar adına okutması ile onun sultanlığı halife tarafından da tasdik edilmiştir. (bk. İbnü'l Esir, 10, 1987: 437; Köymen, 1979b: 487; Merçil vd. 1999: 104; Dıvıçioğlu, 2000: 122; Özeydın, 2004ç: 508; Sümer, 2004: 370; Merçil, 2011b: 293; Akyol, 2012: 169; Yakupoğlu, 2012: 155; Akyol, 2012: 169).

³²³ Köymen, 2011a: 160; Merçil, 2002: 152; Merçil, 2005: 112; Merçil, 2011a: 68; Demir, 2011: 158; Hunkan, 2011: 334; Yakupoğlu, 2012: 159.

³²⁴ Köymen, 2011a: 160; Merçil, 2002: 152; Merçil, 2005: 112; Merçil, 2011a: 68; Demir, 2011: 158; Hunkan, 2011: 334.

³²⁵ Köymen, 1963: 125; Köymen, 2011a: 161; Demir, 2011: 158; Hunkan, 2011: 334; Yakupoğlu, 2012: 159.

³²⁶ Özeydın, 2004ç: 509-510; Köymen, 2011a: 161; Hunkan, 2011: 334.

³²⁷ Hunkan, 2011: 334-335.

gösterilmektedir³²⁸. Neticede Sultan Semerkand'ı zapt ederek devlet hazinesine el koymuştur (1130)³²⁹

Bu arada bir kaleye sığınmış olan Arslan Han'ı da esir eden Sancar, zaten hasta olan bu adamı af dilemesi üzerine Merv'e kızının³³⁰ yanına göndermiştir³³¹. Arslan Han kısa bir süre sonra ölmüş ve Merv'de kendi yaptırdığı medreseye gömülmüştür (1132)³³². Arslan Han'ın oğlu Ahmed 1132 yılına kadar Sultan Sancar'ın hâkimiyetini tanımamıştır³³³. Sultan Sancar Karahanlı tahtına sırasıyla; Sagun (Sağır) Bey unvanıyla tanınan Hasan b. Ali, Ebu'l-Muzaffer İbrahim b. Süleyman'ı ve II. Mahmud b. Muhammed'i geçirmiştir³³⁴.

B. DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE İKİ HANEDAN ARASINDA YAPILAN SİYASİ EVLİLİKLER

1. Alp Arslan ile Şah Hatun'un Evliliği

Şah Hatun, Karahanlı Yusuf Kadir Han'ın kızıdır. 1025 yılında Yusuf Kadir Han ile Gazneli Mahmud arasında gerçekleşen Semerkand³³⁵ Anlaşması sonrasında Şah Sultan Gazneli Mahmud'un oğlu ile sözlenmiştir. Böylece iki hanedan arasında evlilik yoluyla akrabalık kurulmak istenmiştir. Ancak Sultan Mahmud'un öldüğü güne kadar nişan gerçekleşmemiştir. Gazneli Devletinde iktidar Mesud'a geçince 1031-1034 yılları arasında Kâşgar'da bulunan Gazneli elçiler Şah Hatun'u Sultan Mesud'a istemişlerdir. Sultan Mesud ile Şah Hatun'un evliliği konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Ancak söz konusu bu evlilik gerçekleşmiş olmalıdır. Çünkü Şah Hatun Dandanakan Savaşında Selçuklular tarafından esir

³²⁸ Genç, 2002: 708; Ayan, 2007: 7.

³²⁹ Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 168; Köymen, 1963: 125; Köymen, 2011a: 161; Özaydın, 2001b: 409; Genç, 2002: 708; Merçil, 2002: 152; Özaydın, 2004ç: 509-510; Merçil, 2005: 112; Merçil, 2011a: 68; Yakupoğlu, 2012: 159.

³³⁰ Selçuklu Sultanı Sancar'ın eşi Terken Hatun aynı zamanda Arslan Han'ın kızıdır. (bk. Köymen, 2011a: 161)

³³¹ Köymen, 2011a: 161; Merçil, 2002: 152; Merçil, 2005: 112.

³³² Merçil, 2002: 152; Genç, 2002: 708; Merçil, 2005: 112.

³³³ Merçil, 2002: 152; Merçil, 2005: 112; Demir, 2011: 158.

³³⁴ Merçil, 1976: 798; Merçil, 2002: 152; Özaydın, 2004ç: 510; Merçil, 2005: 113; Hunkan, 2011: 335.

³³⁵ Yusuf Kadir Han ile Gazneli Mahmud 1025 yılında Semerkand yakınlarında bir araya gelerek Ali Tegin'ın Maveraünnehir'deki hâkimiyetine son verilmesi ve Arslan Yabgu'nun idaresindeki Türkmenlerin Horasan'a nakledilmesi hususlarında bir anlaşma yapmışlardır. (bk. Piyadeoğlu, 2012: 35)

olarak ele geçirilmiştir. Daha sonra söz konusu bu hatun Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan ile evlendirilmiştir³³⁶.

Alp Arslan ile Şah Hatun'un hangi tarihte evlendiği bilinmemekle birlikte, E. N. Necef, Şah Hatun ile Alp Arslan arasında yapılan evlilikle iki hanedan arasında akrabalığın temeli atıldığını belirterek bu evliliğin iki hanedan arasında yapılan ilk evlilik olduğuna işaret etmektedir³³⁷. Ö. S. Hunkan ise, Şemsü'l-Mülk Nasr Han'ın³³⁸ Alp Arslan'ın kızı ile evlendikten sonra Yusuf Kadir Han'ın kızıyla da Alp Arslan'ın evlendiğini bildirmektedir³³⁹.

Alp Arslan ile Şah Hatun evliliği siyasi çıkarlar gözetilerek yapılmış olup iki hanedan arasında akrabalık kurularak, Selçukluların Batı Karahanlıların hâkimi olduğu Maverâünnehir'e yönelik akınlarının³⁴⁰ önüne geçilmek istenmiştir. Selçuklular ise öteden beri Horasan'a hâkim olmak isteyen Karahanlılar ile evlilik yoluyla akrabalık kurarak iki hanedan arasında barışı tesis etmeye çalışmıştır. Böylece Batı Karahanlıların Horasan'ı Selçukluların elinden almaya yönelik teşebbüslerinin önüne geçilmek istenmiştir.

2. Melikşah ile Terken Hatun'un Evliliği

Terken Hatun³⁴¹ Batı Karahanlı hükümdarı Tamgaç Han İbrahim'in kızıdır³⁴². Alp Arslan 1065 tarihinde oğlu Melikşah'ı Terken Hatun ile evlendirmiştir. İbnü'l Esîr düğünün Merv'de yapıldığını, böylece iki hanedan arasında dostluk ve birliğin

³³⁶ Necef, 2005: 326.

³³⁷ Necef, 2005: 326.

³³⁸ Şemsü'l-Mülk Nasr H. 460 (1067-1068) tarihinde Batı Karahanlı tahtına oturmuştur (bk. Hunkan, 2011: 274). Nasr Han'ın, Alp Arslan'ın kızı ile evliliği saltanatı döneminde olduğuna göre söz konusu bu evlilikler 1068 senesinden sonraki bir tarihte olmalıdır. Bununla birlikte Nasr'ın Alp Arslan'ın kızı olan karısını öldürmesi üzerine Alp Arslan'ın 1072 tarihinde Batı Karahanlılar üzerine bir sefer tertip etmesi göz önünde bulundurulsa bu evliliklerin 1068-1072 tarihleri arasında gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

³³⁹ Hunkan, 2011: 322.

³⁴⁰ Babası Çağrı Bey'in ölümü üzerine Horasan Meliki olan Alp Arslan Batı Karahanlı topraklarında saldırı ve yağmada bulunarak Çağrı Bey zamanında Tamgaç Han İbrahim ile yapılan anlaşmayı bozmuştur. Tamgaç Han bir taraftan Alp Arslan'ın bu saldırılarına karşılık verirken, diğer taraftan da Halife Kâim Biemrillah'a 1061 yılında elçi göndererek Alp Arslan'ın ülkesinden el çekmesi, saldırılara son vermesi için yardım istemiştir. Bu sırada Selçukluların tahakkümünde olan halife onun bu ricasını kabul etmişse de hilat ve lakaplar göndermekten başka bir şey yapamamıştır. Alp Arslan'ın Selçuklu sultanı olmasından sonra Maverâünnehir'e yönelik Selçuklu saldırıları oğulları Harizm Meliki Arslan Argun ve Toharistan Meliki Ayaz tarafından sürdürülmüştür (bk. Hunkan, 2011: 321-322)

³⁴¹ Bazı kaynaklarda Terken Hatun'un Tamgaç Han İbrahim'in kardeşi İsa Han'ın kızı olduğu ifade edilir (bk. Hunkan, 2011: 322).

³⁴² İbnü'l Esîr, 2013: 295; O. Turan, 1997: 160.

sağlandığını ifade eder³⁴³. Bu cümleden Alp Arslan'ın oğlu Melikşah'ı Batı Karahanlı Hanedanına mensup Terken Hatun ile evlendirmesindeki gaye ortaya çıkmaktadır.

Alp Arslan'ın takip ettiği doğu politikası batıdaki fetih faaliyetlerini desteklemeye yönelikti diyebiliriz. Yani o, Selçuklu sultanı olduktan sonra yönünü batıya dönmüş, özellikle Anadolu'ya yönelik fetih faaliyetlerine yoğunluk vermiştir. Ancak yönünü batıya dönmesi için doğudan emin olması gerekirdi bu sebeple doğudaki devletlerle barışı sağlamaya odaklı bir politika takip etmiştir. Bu dönem devletlerarası ilişkilerde barışın tesisi ve devamı için en etkili yol hanedanlar arasında yapılan siyasi evliliklerdi. Alp Arslan da bu yolu tercih ederek daha sonra kendisine veliaht tayin edeceği Melikşah'ı Karahanlı soyundan Terken Hatun ile evlendirmiştir.

3. Âişe Hatun ile Şemsü'l-Mülk Nasr Han'ın Evliliği

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan kızı Âişe Hatun'u Batı Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-Mülk Nasr Han (1068-1080) ile evlendirmiştir³⁴⁴. Böylece iki hanedan arasında evlilik yoluyla akrabalık kurulmuştur.

Âişe Hatun ile Şemsü'l-Mülk Nasr Han'ın evliliği Nasr'ın saltanatı sırasında gerçekleştiğine göre bu evlilik, onun saltanatının başladığı 1068'den sonraki bir tarihte olmuştur. Alp Arslan Selçuklu sultanı olduktan sonra yönünü batıya dönmüş bu yöndeki fetih faaliyetlerine ağırlık vermişti. Bu yüzden devletini doğu yönünden gelecek tehlikelere karşı koruma yönünde geliştirdiği doğu politikasının önemli bir ayağını temsil eden Karahanlılar ile evlilik yoluyla akrabalık kurarak barışı sağlamıştır. Çünkü Karahanlıların Horasan'a sahip olma idealleri Alp Arslan'ın batıdaki işlerle meşgul olduğu bir sırada yeniden depreşebilirdi. Doğuda güvenliğin sağlanması ve bu hanedanın Selçuklular için bir tehdit oluşturmasını önlemek için kızını Nasr Han ile evlendirerek barışa dayalı bir politika takip etmiştir.

4. Melikşah'ın Kızı ile Tegin Han Süleyman'ın Evliliği

Batı Karahanlı hükümdarı Tegin Han Süleyman, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kızı ile evlendirilmiştir. Kaynaklarda bu evlilikle ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

³⁴³ İbnü'l Esîr, 2013: 295.

³⁴⁴ Hunkan, 2011: 322.

Ancak, Tegin Han Süleyman'ın 1096-1097 yılında Selçuklu Sultanı Berkyaruk'a itaat arz ederek Batı Karahanlı tahtına getirildiğini ve bu sırada Melikşah'ın kızı ile evli olduğu bilinmektedir³⁴⁵.

Melikşah'ın kızı ile Karahanlı Tegin Han'ın evlilikleri, iki hanedan arasında gerçekleşen diğer evliliklerde olduğu gibi siyasi çıkarlar gözetilerek yapılmış olup, ilişkilerin düzeltilmesine yöneliktir.

5. Sancar ile Türkan Hatun'un Evlilikleri

Kaynaklarda Türkan Hatun olarak geçen bu kadın Batı Karahanlı Arslan Han Muhammed b. Süleyman'ın kızıdır. Muhammed b. Süleyman ise Tekin Han Süleyman'ın Melikşah'ın kızı olan hatundan doğan oğludur. Muhammed b. Süleyman babasının ölümünden sonra Maverünnehir'de tutunamamış, Merv'e giderek orada ikamet etmiştir³⁴⁶. Horasan Meliki Sancar, itaatten ayrılan ve Selçuklular için bir tehdit oluşturan Batı Karahanlı hükümdarı Kadir Han Cibril'i öldürdükten sonra Karahanlı tahtına aynı zamanda yeğeni olan Muhammed b. Süleyman'ı getirmiştir.

Sancar Batı Karahanlı tahtına getirdiği Muhammed b. Süleyman'ın kızı Türkan Hatunla bir evlilik yapmıştır. Bu evliliğin ne zaman yapıldığıyla ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Ancak bu dönem Batı Karahanlıların Selçuklu Devleti'nin vassalı haline geldiğini göz önünde bulundurursak, bu evliliğin iki hanedan arasında yapılmış diğer evliliklerden farklı olduğunu söyleyebiliriz. Sancar Batı Karahanlı tahtına getirdiği yeğeni olan Muhammed b. Süleyman'ın kızı ile evlenmek suretiyle onun Selçuklu Devleti'ne olan bağlılığını artırmak istemiş olmalıdır.

³⁴⁵ Hunkan, 2011: 288.

³⁴⁶ Hunkan, 2011: 291.

III. KARAHİTAYLAR

A. DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE ASKERİ VE SİYASİ İLİŞKİLER

1. Karahitaylar İle Büyük Selçukluların Vassalı Karahanlıların Mücadelesi

Karahitay Devleti, kuzey Çin’de iki asra yakın Liao adıyla hüküm süren Kitan Devleti’ne Curcenler tarafından son verilmesi üzerine batıya doğru göç eden Kıtaylar tarafından kurulmuştur³⁴⁷.

Karahitaylar’ın İslam dünyası ile ilk temasları 1128 yılında olmuştur. Kitan Devleti’nin son hükümdarının kardeşi Yeh-lü Ta-shih beraberinde küçük bir toplulukla batıya doğru göç etmiş, Batı Moğolistan’da birçok boyun desteğini sağladıktan sonra Türkistan’a (Kaşgar ve Hoten) doğru ileri harekâta geçmiştir. Doğu Karahanlıların³⁴⁸ hâkimiyet bölgesine doğru ilerleyen Yeh-lü Ta-shih, Kâşgar’a birkaç konak mesafeye kadar yaklaşmıştır. Ancak bu dönem Doğu Karahanlı Devleti’nin başında bulunan Arslan Han Ahmed b. Hasan Yeh-lü Ta-shih’nin üzerine yürüyerek onu mağlup etmiş, birçok adamını da öldürmüştür. Arslan Han Ahmed b. Hasan’ın bu başarısı metbû Sultan Sancar’ı çok sevindirmiş ve Arslan Han’ın bu zaferini halifeye bildirmiştir³⁴⁹.

Doğu sınırlarından Büyük Selçuklu Devleti’ne doğru gelmekte olan ilk büyük tehlike onlara tâbi Doğu Karahanlılar tarafından kırılmış oluyordu. Bu da Sultan Melikşah döneminden bu yana Büyük Selçuklu Devleti’ni doğuda ve batıda kendisine tabii devletlerle çevrelemek suretiyle devleti koruma altına alma siyasetinin ne kadar da isabetli olduğunu göstermesi bakımından önemli bir hadisedir.

Yeh-lü Ta-shih Doğu Karahanlılar karşısında başarısız olunca Kuzey’e doğru hareket ederek Yenisey’deki Kırgız bölgesine gelmiş, buradaki boylarla savaşarak

³⁴⁷ Merçil, 2002: 153; Merçil, 2005: 114; Köymen, 2011a: 323; Huncan, 2011: 341-342; Özgüdenli, 2013: 270.

³⁴⁸ Doğu Karahanlı Devleti Buğra Kara Hakan Hasan’ın saltanatı sırasında Selçuklu Sultanı Melikşah’ın bu yöne bir sefer tertip etmesi sonucunda Selçukluların yüksek hâkimiyetini tanımıştır. (bk. İbnü’l Esîr, 10, 1987: 155; O. Turan, 1997: 211; Huncan, 2011: 383; Tekin, 2012: 195.).

³⁴⁹ Köymen, 2011a: 324; Huncan, 2011: 342-343.

güney doğu istikametine dönmüş ve orada İmil şehrini kurmuştur³⁵⁰. Burada muhtelif Türk boylarının katılımıyla sayıları 40.000 ulaşan büyük bir kalabalık haline gelmişlerdir³⁵¹. Doğu Karahanlı hükümdarı Han İbrahim b. Ahmed³⁵² ile hâkimiyeti altında bulunan Göçebe Karluk ve Kanglı Türkleri'nin aralarının açılması, daha doğrusu söz konusu bu Türk kabillerinin itaatten çıkarak, isyan etmeleri, halkın mallarını ve hayvanlarını yağmalamaları sonucu bu kabileler karşısında başarı sağlayamayan Han, çareyi Yeh-lü Ta-shih'den yardım istemekte bulmuştur³⁵³. Han İbrahim b. Ahmed'in yardım talebini kabul eden Yeh-lü Ta-shih, hiçbir engelle karşılaşmadan Balâsâgûn'a gelerek Doğu Karahanlı topraklarını ele geçirmiştir (1130)³⁵⁴. Bundan sonra Balâsâgûn'a iyice yerleşen Yeh-lü Ta-shih Hanlar Hanı anlamına gelen "Gür Han" unvanını almış, Han İbrahim b. Ahmed'e ise daha aşağı bir rütbe olan "İlig Türkmen" unvanını vermiştir³⁵⁵. Böylece İslam coğrafyasının en doğu ucunda yer alan ve bu yönden gelecek tehlikelere karşı İslam coğrafyası arasında set oluşturan Doğu Karahanlı Devleti bu misyonunu kaybetmiş oluyordu. Başka bir ifadeyle başta Büyük Selçuklu Devleti olmak üzere İslam ülkeleri artık Karahitaylar'ın istilasına açık hale gelmiştir.

Bundan sonra Gür Han yönünü batıya dönmüş, hâkimiyetini Maverâünnehir yönünde genişletmek suretiyle Batı Karahanlı Devletini tehdit eder hale gelmiştir. Bu sırada Batı Karahanlı ülkesinde de Karluklar'ın sebep olduğu bir takım karışıklıklar söz konusuydu. Bu durumu fırsata çeviren Gür Han Batı Karahanlı topraklarına girerek Fergana'yı ele geçirmiştir. Gür Han ile mücadele etmek için harekete geçen Sancar tarafından Batı Karahanlı hükümdarı tayin edilen Mahmud b. Muhammed, 1137 yılında Hucend yakınlarında yaptığı savaşı kaybederek Semerkant'a kaçmıştır³⁵⁶.

Önce Doğu Karahanlı Devleti'nin Karahitay istilasına maruz kalması; daha sonra da Batı Karahanlı Devleti'nin Karahitaylar'ın batıya doğru ilerlemesine mani olamaması Büyük Selçuklu Devleti için yaklaşmakta olan büyük bir tehlikenin ilk

³⁵⁰ Köymen, 2011a: 325; Hunkan, 2011: 343.

³⁵¹ Köymen, 2011a: 325-326; Hunkan, 2011: 343.

³⁵² Doğu Karahanlı hükümdarı Arslan Han Ahmed b. Hasan vefat edince yerine Balâsâgûn'da bulunan oğlu İbrahim b. Ahmed geçmiştir (bk. Hunkan, 2011: 343).

³⁵³ Köymen, 2011a: 326; Hunkan, 2011: 344.

³⁵⁴ Köymen, 2011a: 326; Hunkan, 2011: 344; Özgüdenli, 2013: 271.

³⁵⁵ Hunkan, 2011: 344.

³⁵⁶ İbnü'l Esîr, 11, 1987: 83; Merçil, 2002: 153; Özaydın, 2004ç: 510; Merçil, 2005: 114; Hunkan, 2011: 345; Yakupoğlu, 2012: 160; Özgüdenli, 2013: 271.

emareleriydi. Selçuklu Sultanı Melikşah zamanında başlatılan ve oğlu Sancar tarafından tamamlanan devletin doğu hudutlarındaki devletleri tâbi hale getirerek Selçuklu Devleti'ni bu yönden gelecek tehlikelere karşı koruma şeklinde formüle edilen doğu politikasında; Doğu Karahanlıların Karahitaylar'ı ülkesine davet etmesi ile ciddi bir gedik açılmış, bunu Batı Karahanlı yenilgisi takip etmiştir.

2. Karahitaylar İle Büyük Selçukluların Savaşa Sürükleyen Sebepler

Selçuklu Sultanı Sancar son on yıl içinde Karahitaylar'ın batıya doğru yayılma siyasetini dikkatle takip etmekte ve kendisi için bir tehlike olarak görmekteydi. Özellikle Batı Karahanlı hükümdarı Mahmud b. Muhammed'in 1037'de Karahitaylar karşısında yenilgiye uğraması ve Sultan Sancar'dan yardım istemesi üzerine Selçuklu Sultanı bu yöne bir sefer düzenlemeye karar vermiştir. Sultan hâkimi olduğu Horasan, Sicistan, Gazne ve Gur hükümdarları ile diğer bölge ve şehir hâkimlerini yanına davet ederek, 100.000'den fazla atlıdan oluşan büyük bir ordu hazırlamıştır³⁵⁷. Bu sırada Batı Karahanlı ülkesinde de bir takım karışıklar baş göstermiş, Karluklar Batı Karahanlı hükümdarı Mahmud b. Muhammed'e karşı isyan etmişlerdir. Bu gelişme üzerine zaten hazırlığını yapmış olan Sultan Sancar 1141 yılının ilkbaharında Maverâünnehir'e doğru harekete geçmiştir. Selçuklu Sultanı Sancar Semerkand'a geldiği sırada onun gazabından korkup kaçan Karluklar ise Maverâünnehir'i terk ederek Gür Han'a sığınmışlardır³⁵⁸.

Karluklar'ın Gür Han'a sığınması hadisesi Selçuklular ile Karahitaylar'ı karşı karşıya getirmiştir. Sancar Semerkand'a iken Karahitay hükümdarı Gür Han'dan bir mektup almıştır. Gür Han mektubunda kendine sığınan Karlukların suçsuz olduğunu bu bakımdan affedilip memleketlerine dönmelerine izin verilmesini istemiştir³⁵⁹. Sancar cevabi mektubunda Gür Han'ın bu isteğini reddettiği gibi, diplomatik üslubun dışına çıkarak memleketinin genişliğinden, askerlerinin

³⁵⁷ Köymen, 2011a: 327; Huncan, 2011: 345; Özgüdenli, 2013: 272.

³⁵⁸ İbnü'l Esîr, 11, 1987: 83; Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 173; Köymen, 2011a: 327; Alptekin, 1988: 117; Sümer, 1999: 134; Ayan, 2007: 12; Yakupoğlu, 2012: 160. Karluklar'ın Gür Han'a iltica etmeleri ile ilgili Osman Özgüdenli şunları söylemektedir: Sultan Sancar Karluklar'a karşı faaliyete geçmiştir. Sancar karşısında zor durumda kalan Karluklar sultana itaatlerini sunarak 5000 at, 5000 deve ve 50.000 koyun vermeyi teklif etmişler; ancak bu esnada Karluklar'dan bir topluluk kaçarak Gür Han'a iltica etmiş ve onu Sancar ile savaşa teşvik etmişlerdir (bk. Özgüdenli, 2013: 272).

³⁵⁹ İbnü'l Esîr, 11, 1987: 83; Köymen, 2011a: 328; Alptekin, 1988: 117; Demir, 2011: 160; Yakupoğlu, 2012: 160; Özgüdenli, 2013: 272.

çokluğundan ve savaşçılığından bahsederek onu İslam'ı kabule davet etmiş, aksi halde sonunun kötü olacağını bildirmiştir³⁶⁰.

Selçuklu Sultanı Sancar'ın mektubunda Gür Han'ı Müslüman olamaya davet etmesi aksi takdirde sonunun kötü olacağını bildirmesi aslında bu seferin Karluklar üzerine değil de Karahitaylar üzerine yapıldığını ortaya koymaktadır. Sultan Gür Han'a gönderdiği mektubunda ordularının çokluğundan ve vasıflarından bahsetmekle Gür Han'a açıkça meydan okumuştur. Bu tavır Sultan Sancar'ın kendisine ne kadar güvendiğini ve Gür Han'ı da ciddi bir güç olarak görmediğini ortaya koymaktadır.

3. Katvan Savaşı

Gür Han, Selçuklu Sultanı Sancar'ın cevabi mektubundaki tehditkâr tutumu karşısında hiç vakit kaybetmeden savaş hazırlıklarına başlamış ve yaklaşık 100.000 kişilik bir ordu ile bu sırada Semerkand'a bulunan Sultan Sancar üzerine yürümüştür.

100.000 kişiden mürekkep Selçuklu ordusu ile sayıca ona denk Karahitay ordusu Semerkand yakınlarında Katvan sahrasında 9 Eylül 1141³⁶¹ yılında karşılaşmışlardır. Karahitay Hükümdarı Gür Han ordusunu üç kısma ayırarak düşman ordusunun çevresini kuşatmak suretiyle imha etmeyi amaçlamış, Selçuklu Sultanı Sancar ise ordusunu savaş düzeninde sıralayarak; orduyu, iki cenah ve bir merkeze ayırmıştır. Selçuklu ordusunun merkezinde Sultan Sancar yer alırken, sağ kanadı Emir Kamaç, sol kanadını da Sistan Hâkimi Tâceddin Ebu'l-Fazl Nasr komuta etmekteydi³⁶². Savaşın başlaması ile Karahitay ordusu Selçuklu ordusunun çevresini sarmaya başlamıştır³⁶³. Savaşın devam eden bölümünde Sancar bütün gayret ve maharetini kuşatmadan kurtulma ve savaşı kendi lehine çevirmek için kullanmıştır. Ancak kuşatmadan kurtulamayan Selçuklu ordusu geri çekilmeye başlamış, yaşanan kargaşada Selçuklu ordusunu Karahitaylar Damgan yakınlarında

³⁶⁰ İbnü'l Esîr, 11, 1987: 83; Alptekin, 1988: 117; Köymen, 2011a: 329; Hunkan, 2011: 346; Özgüdenli, 2013: 273.

³⁶¹ İbnü'l Esîr, 11, 1987: 83; Ahmed b. Mahmud, II:51; Yazıcızade Ali; 2009: 93; Kafesoğlu, 1972: 83; Köymen, 2011a: 330; Barthold, 1981: 406-407; Alptekin, 1988: 117; Merçil vd. 1999: 106; Merçil, 2002: 153; Özaydın, 2004ç: 510; Merçil, 2005: 114; Azimî, 2006: 80; Agacanov, 2006: 271; Ayan, 2007: 13; Barthold, 2008: 306-307; Demir, 2011: 160.

³⁶² Köymen, 2011a: 331; Alptekin, 1988: 177; Agacanov, 2006: 272.

³⁶³ Köymen, 2011a: 331; Alptekin, 1988: 177; Agacanov, 2006: 272.

bir dağ geçidinde sıkıştırmıştır³⁶⁴. Sultan Sancar'ın ordusu çok zayıf vermiş; 30.000³⁶⁵ kadar askeri öldürülmüştür. Karahitaylar tarafından çevrilen Sancar ise, yanında üç yüz kadar süvari ile savaş meydanından kaçmış ve önce Tirmiz'e oradan da Belh'e gitmiştir³⁶⁶. Muharebeyi kazanan Gür Han'ın eline başta Sultan Sancar'ın karısı Türkan Hatun, Emir Kamaç, Tâceddin Ebu'l-Fazl Nasr ve oğulları olmak üzere pek çok esir geçmiştir³⁶⁷

4. Katvan Savaşının Sonuçları

Selçuklu Sultanı Sancar, Katvan sahrasında 9 Eylül 1141 tarihinde Karahitay hükümdarı Gür Han karşısında çok ağır bir mağlubiyet almıştır. Ordusunun büyük bir kısmını kaybetmiş, başta eşi Türkan Hatun olmak üzere pek çok kişi Gür Han'ın eline esir düşmüştür.

Şimdiye kadar girdiği hiçbir muharebeden mağlubiyetle ayrılmamış olan Sancar'ın Gür Han karşısında yenilgiye uğramasının belki de en önemli sebebi; onun kendisine çok güvenmesi ve ordusunun çokluğu karşısında gurura kapılıp Gür Han'ın ciddiye almamasıdır. Bununla birlikte Ömer Soner Hunkan, Sancar'ın ordusunda anlaşmazlıklar olduğu için mağlup olunduğunu ifade etmektedir³⁶⁸. Bu cümleyi destekler nitelikte Mehmet Altay Köymen de, Sancar hakkında Gür Han'a sığınan Karluklar'ın şu ifadelerine yer verir: “Horasan ve Maverâünnehir halkı Sancar idaresinden memnun değildir. Ve talih ondan yüz çevirmiştir, askerleri kendisine muhalefet halindedir, kumandanları arasında fikir ayrılıkları vardır.”³⁶⁹ Bu cümleden hareketle Sancar'ın ordusunda bir anlaşmazlığın olduğunu ve bu anlaşmazlığın gözle görülür bir şekilde fark edildiğini söyleyebiliriz. Ordu içindeki uyumsuzluklar, kumandanlar arasındaki anlaşmazlıklar elbette savaşın kaybedilmesinde önemli bir etkidir. Ancak Katvan yenilgisindeki en önemli etken Sancar'ın daha bu sefere çıkarken Gür Han karşısında yenileceği ihtimalini göz önünde bulundurmamasıdır. Bunu Gür Han'a gönderdiği mektupta ona açıkça meydan okumasından anlayabiliriz.

³⁶⁴ Agacanov, 2006: 272.

³⁶⁵ Köymen, 2011a: 331; Uluçay, 1975: 81; Hasan, 1986: 81; Merçil, 2002: 153; Ayan, 2007: 14

³⁶⁶ Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 174; Uluçay, 1975: 81; Köymen, 2011a: 350: 331-332; Alptekin, 1988: 177; Ayan, 2007: 14.

³⁶⁷ İbnü'l Esîr, 11, 1987: 84; Ravendi, 1957: 170; Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 175; Hüseyini, 1943: 65-66; Köymen, 2011a: 332; Uluçay, 1975: 81; Alptekin, 1988: 177; Ayan, 2007: 14

³⁶⁸ Hunkan, 2011: 347

³⁶⁹ Köymen, 2011a: 328.

Katvan yenilgisi Selçuklu Devleti için önemli sonuçlar doğurmuştur. Öncelikle Sultan Sancar Ceyhun nehrinin ötesinde kalan arazisini kaybetmiş ve Türkistan ilk defa olarak putperest bir kavmin hâkimiyetine girmiştir. Bu durum, burada yaşayan Oğuzlar'ın batıya doğru göç etmesi sonucunu doğurmuştur. Katvan savaşının ardından Sultan Sancar toparlanma imkânı bulamadan vasal devletlerin³⁷⁰ isyanları ile karşı karşıya kalmıştır.

Sultan Sancar toparlanma imkânı bulduktan sonra Karahitaylar ile barış yapmıştır. Eşi Türkan Hatun için 500.000, Emir Kamaç için 100.000 ve diğer emirler için yüklü miktarda fidye ödeyerek onları esirlikten kurtarmıştır³⁷¹.

5. Doğu Politikası Çerçevesinde Katvan Yenilgisinin Değerlendirilmesi

Katvan Savaşını doğu politikası çerçevesinde değerlendirmeden önce bu dönem Selçuklu Devletinin takip ettiği doğu politikasını bir göz atalım. Sancar daha Horasan melikliği sırasında, babası Melikşah'ın başlattığı Selçuklu devletini kuzeyden güneye doğru uzanan Selçuklulara tâbi devletlerle çevrelemek ve bu suretle devleti doğudan gelecek tehlikelere karşı korumak şeklinde takip ettiği doğu politikasını devam ettirerek tamamlamıştır. Kardeşi Muhammed Tapar'ın ölmesi üzerine Selçuklu tahtına oturan Sancar devletin batı bölgelerinin yönetimini yeğeni Mahmud'a bırakarak yönünü doğuya dönmüştür. Bu dönem doğu politikasının esasını vasal devletleri itaat altında tutmak suretiyle devletin doğu hudutlarında emniyeti sağlamak olmuştur.

Sultan Melikşah'ın başlattığı ve oğlu Sultan Sancar'ın tamamladığı doğu politikası ilk imtihanını başarı ile vermiştir. 1128 yılında Doğu Karahanlıları tehdit eden Karahitaylar Kaşgar yakınlarında yenilgiye uğratılmış, böylece Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı doğu hudutlarından yöneltilen ilk hücum daha vasal devlet hudutlarında kırılmıştır. Doğu emniyet sistemi ikinci imtihanını birincinin aksine başarı ile verememiştir. Sancar'ın Katvan sahrasında Karahitaylar'a yenilmesi sonucu doğuda oluşturulan emniyet sistemi kırılmıştır. Bunun sonucunda

³⁷⁰ Katvan yenilgisinin ardından ilk Harezmsah Atsız harekete geçmiş, Selçukluların başkenti Merv'i savaşıla ele geçirerek şehri yağmalayıp devlet hazinesine de el koymuştur. (bk. Köymen, 2011a: 336-337; Alptekin, 1988: 177-178; Merçil, 2005: 115; Demir, 2011: 161; Yakupoğlu, 2012: 161; Piyadeoğlu, 2012: 79-80) Sancar tarafından Selçuklu Devletine tâbi hale getirilen Gurlular da Katvan yenilgisini ardından Selçuklu topraklarına saldırmış, Herat'ı alarak Belh'e kadar ilerlemişlerdir. (bk. İbnü'l Esîr, 11, 1987: 144; Köymen, 2011a: 353; Özaydın, 2004ç: 510; Demir, 2011: 162; Yakupoğlu, 2012: 162).

³⁷¹ O. Turan, 1997: 244.

başta Selçuklu Devleti ve sonrasında İslam coğrafyası doğudan gelecek her türlü tehlikeye açık hale gelmiştir.

Katvan savaşı sonrası Maverünnehir'in putperest bir kavmin eline geçmesi, Oğuzlar'ın batı doğru göç etmesi sonucunu doğurmuştur. Oğuzlar'ın batıya doğru göç etmek suretiyle Selçuklu Devleti'ne girmeleri bir takım sorunları da beraberinde getirmiştir. Hatta Büyük Selçuklu Devleti'ni yıkıma götüren Oğuz isyanına neden olmuşlardır.

Katvan Savaşı Selçuklu Devleti'nin doğu politikasının temeli olan güvenlik sisteminin yıkılmasına neden olmuştur. Bundan sonra bu yönden gelecek tehditlere karşı açık hele gelen devlet; yine bu yönden gelen Oğuzlar tarafından yıkılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE VASSAL DEVLETLERLE İLİŞKİLER

I. MAHALLİ EMİRLİKLERLE ASKERİ VE SİYASİ İLİŞKİLER

A. ZİYÂRÎ EMİRLİĞİ

Takriben 927 yılından 1090'a kadar Hazar Denizi eyaletlerinden Cürcan ve Taberistan'da hüküm süren Deylemlî bir hanedan olup, adını kurucuları Mardâvîc'in babası Ziyâr b. Vardânşah'tan almıştır. Ziyârîler'in beşinci hükümdarı olan Minûçîrh, Gaznelî Mahmud'a 50.000 dinar vergi vermeyi kabul ederek onun yüksek hâkimiyetini tanımıştır³⁷².

Selçuklular 1040 yılında Dandanakan savaşından sonra hâkimiyet alanlarını genişletmek için fetih faaliyetlerine girişmişlerdi. Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in fetih faaliyet bölgesinde bu dönem Gaznelîlerin elinde olan Taberistan ve Cürcan bölgeleri girmektedir. O 1041 yılında harekete geçerek Cürcan istikametine bir sefer düzenlemiştir. Tuğrul Bey Ziyârîler'i 50.000 dinar vergi vermek ve adına hutbe okutmak suretiyle tâbiyetine almıştır³⁷³. Böylece Tuğrul Bey hem Gaznelîlerin hâkimiyet alanını daraltmak suretiyle bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmiştir. Bununla birlikte Ziyârîler'i tâbiyet altına alarak daha önce Gaznelîlere verilen vergiyi kendisine çevirmek suretiyle önemli bir gelir elde etmiştir.

Uzun süre Selçuklulara bağlı kalan Ziyârîler, 1090 yılında Batînîlerin reisi Hasan Sabbâh tarafından yıkılmıştır³⁷⁴.

B. BÂVENDÎ EMİRLİĞİ

Bâvendîler, Taberistan'da 700 yıl hüküm süren İranlı bir sülalenin adıdır. Bu sülale Kayûsîya, İspahbandîya, Kinvârîya olmak üzere üç büyük şubeye ayrılmıştır. Kayûsîya şubesinin iktidarı 666'dan 1006'ya kadar devam etmiş,

³⁷² Merçil, 1986:622.

³⁷³ Merçil, 1986:623, Alptekin, 1988: 106; O. Turan, 1997: 110; Demir, 2011: 52.

³⁷⁴ Merçil, 1986:623.

bundan sonra Taberistan ve bölgesinde İspahbandîya şubesinin iktidarı başlamıştır³⁷⁵.

Tuğrul Bey'in 1041 yılında Taberistan ve Cürcan istikametine yaptığı seferde Ziyârîler ile birlikte Bâvendîleri de tâbiyeti altına almıştır³⁷⁶. Bu sırada Bâvendîler'in ikinci şubesi olan İspahbandîya iktidar idi. Bâvendîler Tuğrul Bey'e vergi vermek ve onun adına hutbe okutmak şartıyla siyasi olarak Selçuklulara bağlı hale gelmişlerdir.

C. HUTTELAN EMİRLİĞİ

Samaniler Devleti'ne vergi vermek suretiyle bağlı olan Huttelan emirliği sözcüğü bu devletin yıkılmasından sonra Gaznelilerin hâkimiyetine girmiştir³⁷⁷. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey zamanında devletin doğu bölgelerinden mesul olan Melik Çağrı Bey, Gaznelilerin hâkim olduğu bölgelerde fetih faaliyetinde bulunmuş, Cûzcân, Badgis, Huttalan ve Toharistan beldelerini fethetmek suretiyle Gaznelilerin buralardaki hâkimiyetine son vermiştir³⁷⁸. Böylece Huttelan emirliği Gaznelilere vermekle yükümlü olduğu vergiyi Selçuklulara vermek suretiyle bu devlete tâbi olmuştur.

Tuğrul Bey'in 1063 yılında vefat etmesi üzerine Büyük Selçuklu Devleti'nde saltanat mücadelesi³⁷⁹ baş göstermiştir. Bu durumu fırsat bilen Huttelan emiri, devletin başına geçen yeni hükümdara karşı isyan etmiştir³⁸⁰. Huttelan Emir'inin

³⁷⁵ Köprülü, 1979: 354.

³⁷⁶ Alptekin, 1988: 106; O. Turan, 1997: 110; Demir, 2011: 52.

³⁷⁷ Barthold, 1981: 620.

³⁷⁸ O. Turan, 1997: 109; Piyadeoğlu, 2012: 46; Özgüdenli, 2013: 123.

³⁷⁹ Evlatsız olan Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ömrünün son günlerinde yeğeni, Çağrı Bey'in oğlu, Süleyman'ı veliaht yapmıştı. Tuğrul Bey Çağrı Bey'in ölümü üzerine Süleyman'ın annesi ile evlenmişti. Tuğrul Bey'in Süleyman'ı kendisine veliaht tayin etmesinde muhtemelen onun annesi ile olan evliliği etkili olmuştur. Tuğrul Bey'in ölümü üzerine vezir Amidü'l-Mülk el-Kündurî İsfahan'da bulunan Süleyman'ı Rey'e getirmiş, sultan olarak Selçuklu Devleti tahtına çıkarmıştır. Horasan bölgesinin yönetimini elinde bulunduran Alp Arslan ve onun yanı sıra Tuğrul Bey'in vefatı sırasında isyan halinde bulunan Kutalmış ile Musa İnanç Yabgu, emir ve şehzadelerden bir kısmı Süleyman'ın sultanlığını tanımamışlardır. Kutalmış'ın Rey şehrine hareket etmesi vezir Amidü'l-Mülk el-Kündurî'yi Alp Arslan tarafına geçmek ve ondan yardım istemek zorunda bırakmıştır. Alp Arslan ile Kutalmış arasında Rey yakınlarında meydana gelen savaşta Alp Arslan galip gelerek Kutalmış'ı öldürmüştür. Kutalmış isyanının bastırılmasının ardından Alp Arslan Rey şehrine girerek Selçuklu tahtına oturmuştur (bk. İbnü'l Esîr, 10, 1987: 43; Merçil, 2002: 119; Merçil, 2005: 41-42; Köymen, 2011b: 4; R. Turan, 2012b: 115.)

³⁸⁰ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 46; Köymen, 1972: 76; Köymen, 2011b: 40.

isyanı vasallık statüsü gereği Selçuklu sultanına ödemek zorunda olduğu yıllık haracı ödememesinden kaynaklanmıştır³⁸¹.

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan H. 456 (1063/1064) yılında yukarıda belirtilen sebeplerden ötürü Huttelan emiri üzerine bir sefer tertip etmiştir³⁸². Kalenin dağın tepesinde ve müstahkem bir mevkiye olduğunu gören Sultan Alp Arslan, kale önünde durup Huttelan emiri ile savaşmışsa da bundan bir sonuç alamamıştır. Kuşatma sırasında Alp Arslan bizzat kendisi savaşa katılmış, atından inerek dağa tırmanmıştır. Ordusunun da kendisini takip etmesi üzerine daha etkili bir savaş yapmak mümkün olmuştur. Kale hâkiminin askerlerini savaşa teşvik etmek için surlardan birinin burcuna çıktığı sırada sultanın askerlerinden birinin attığı ok isabet etmiş ve ölümüne sebep olmuştur. Böylece Alp Arslan kaleyi fethetmiş ve vasallık statüsüne son vererek burasını ülkesine katmıştır³⁸³.

D. SAĞANIYAN EMİRLİĞİ

Alp Arslan Selçuklu Sultanı olduktan sonra ilk iş olarak itaatten çıkmış emirler üzerine yürümek oldu. Tıpkı Huttelan emiri gibi Sağanıyan emiri Musa'da Tuğrul Bey'in vefatının ardından Selçuklu Devleti'nde yaşanan kargaşayı fırsat bilerek isyan etmiştir.

Musa'nın isyanını haber alan Sultan Alp Arslan derhal bu yöne hareket etmiştir. Sultanın yaklaştığını haber alan Sağanıyan emiri Musa ise yanına yiğit erlerden oluşan bir ordu alarak sarp bir dağın tepesinde bulunan bir kaleye çıkmıştır³⁸⁴. Alp Arslan, buraya gelir gelmez savaşa başlamış, öğleye kalmadan askerler kaleye çıkıp; kaleyi zorla ele geçirmiş, Musa'yı ise esir etmişlerdir³⁸⁵. Musa canını kurtarmak için türlü vaatlerde bulunmuşsa da Sultan öldürülmesini emretmiştir. Böylece Sağanıyan da Huttelan gibi vasallık statüsünden mahrum bırakılarak Selçuklu toprağı haline getirilmiştir.

Alp Arslan'ın Huttelan ve Sağanıyan emirliklerine son verilmesini doğu politikası çerçevesinde şöyle değerlendirebiliriz. Alp Arslan gerek babasının sağlığında gerekse de onun vefatından sonra başta Horasan olmak üzere Selçuklu

³⁸¹ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 46; Köymen, 1972: 76; Köymen, 2011b: 40; Piyadeoğlu, 2011: 54.

³⁸² İbnü'l Esîr, 10, 1987: 46-47

³⁸³ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 47; Köymen, 1972: 76; Köymen, 2011b: 40.

³⁸⁴ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 47; Köymen, 1972: 76; Köymen, 2011b: 41.

³⁸⁵ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 47; Köymen, 1972: 76; Köymen, 2011b: 41.

Devleti'nin doğu yönünde hâkimiyetini genişletmesi ve fethedilen bölgelerde Selçuklu hâkimiyetinin yerleşmesi için uğraşmıştır. Çünkü bu suretle doğudaki devletlerin Selçuklular için bir tehlike oluşturmasını engelleyebilirdi. Oysa bu iki emir ilk fırsatta Selçuklu hâkimiyetinden kurtulmak istemiştir. Yönünü batıya dönmek isteyen Alp Arslan ise arkasını bu isyankâr emirlere dönemezdi. O bu sebeple itaatten ayrılmış Huttelan ve Sağaniyan emirlerinin bölge hâkimiyetlerine son vermek suretiyle Selçuklu hâkimiyetinin yerleşmesini sağlamıştır.

II. GURLULAR

A. DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE ASKERİ VE SİYASİ

İLİŞKİLER

1. Gurluların Büyük Selçuklu Devleti'nin Vassalı Haline Gelmesi

Gurlular, Afganistan'ın Gur diye adlandırılan ulaşılması zor ve dağlık bir bölgesinde yaşadıklarından, bu bölgeye atfen Gurlular ya da Gur'ler olarak adlandırılmışlardır³⁸⁶. Türk³⁸⁷ ya da İran³⁸⁸ asıllı oldukları söylenen Gurlular putperest bir kavim iken, XI. yüzyılda İslamiyet' i kabul etmişler ve XII. yüzyılın ortalarında devletlerarası siyasi ilişkilerde rol almaya başlamışlardır.

Gaznelilerin yaptığı seferler sonucunda bu devletin hâkimiyeti altına giren Gurlular Gazneliler Devleti'nin zayıflaması üzerine Selçuklu Devleti'nin vasalı haline gelmişlerdir³⁸⁹. Her yıl hediyeler göndermek suretiyle sadık bir vasal olarak uzun süre kalan Gur hükümdarı, Sancar'ın sultan olmasından sonra 1121 yılında Selçuklu hâkimiyetine karşı başkaldırılmışsa da Sancar'ın gönderdiği kumandanlar tarafından tekrar itaat altına alınmıştır³⁹⁰.

2. Büyük Selçuklu Emiri Kumaç İle Gurlular Arasında Yapılan Savaş

Büyük Selçuklu Sultanı Sancar'ın Katvan'da uğradığı yenilginin ardından Gur hükümdarı Kutbüddin Muhammed b. Hüseyin, Selçuklu Devleti'nin içine düştüğü bu durumdan faydalanmak istemiştir. O, Sultan Sancar'ın aldığı bu

³⁸⁶ Alptekin, 1988: 179

³⁸⁷ Köymen, 1963: 131

³⁸⁸ Alptekin, 1988: 179

³⁸⁹ Köymen, 1963: 131; Alptekin, 1988: 179

³⁹⁰ Köymen, 1963: 131

mağlubiyetten sonra bir daha eski gücüne kavuşamayacağını düşünmüş olmalı ki, hiç vakit kaybetmeden Selçuklu hudutlarına doğru saldırıya geçmiştir. 1147 yılında harekete geçen Kutbüddin Muhammed Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetindeki Herat şehrini alarak Belh'e kadar ilerlemiştir³⁹¹.

Sultan Sancar Gurluların Selçuklu hudutlarına saldırdıklarını ve Herat'a hâkim olduklarını öğrendiği sırada, devleti için daha mühim olan Harezmsah Atsız meselesi ile meşguldü. Yani bu sırada Sultan Sancar'a karşı biri Harezmsah Atsız, diğeri Gurlular olmak üzere iki cephe birden açılmıştı. Selçuklu sultanı Gurlular meselesi ile ilgilenmesi için Emir Kumaç'ı görevlendirmiştir. Emir Kumaç, komutasındaki bir ordu ile Gurlular üzerine hareket etmiştir. Ancak, iki taraf arasında meydana gelen savaşta Emir Kumaç mağlup olarak geri dönmüştür³⁹².

3. Sultan Sancar'ın Gurlular Üzerine Seferi

a. Seferin Nedenleri

Katvan savaşının ardından Selçuklu Devleti'nin doğu hudutlarında faaliyete Geçen Gurluları, Emir Kumaç idaresinde gönderilen Selçuklu ordusu da durduramamıştı. Bundan sonra Gurluların Selçuklu Devleti'nin vasalı olan Gaznelilere karşı faaliyete geçtiğini görüyoruz. Gur hükümdarı Kutbüddin Muhammed b. Hüseyin'in halefi Seyfeddin Sûrî Gazneli hükümdarı Behramşah'ı mağlup ederek Gazne'ye hâkim olmuştur (1148)³⁹³. Hindistan'a çekilen ve burada asker toplayan Behramşah bir süre sonra tekrar geri dönerek bu sırada Gazne'ye hâkim olan Gur hükümdarı Seyfeddin Sûrî ile savaşarak onu mağlup etmiştir(1149)³⁹⁴. Behramşah, esir olarak ele geçirdiği Seyfeddin Sûrî'yi de idam etmiştir.

Seyfeddin Sûrî'nin ölüm haberine alan ve bu duruma çok üzülen Kardeşi Alâüddîn Hüseyin³⁹⁵, Sûrî'nin intikamını almak için Behramşah üzerine bir sefer

³⁹¹ İbnü'l Esîr, 11, 1987: 144; Köymen, 2011a: 353; Özeydin, 2004ç: 510; Demir, 2011: 162; Yakupoğlu, 2012: 162

³⁹² Köymen, 2011a: 357; Merçil vd. 1999: 106; Merçil, 2002: 154-155; Merçil, 2011a: 70; Yakupoğlu, 2012: 162; Özgüdenli, 2013: 279.

³⁹³ Özgüdenli, 2013: 279.

³⁹⁴ Köymen, 2011a: 367; Özgüdenli, 2013: 279.

³⁹⁵ Seyfeddin Sûrî Gazne üzerine sefere çıkarken yerine kardeşi Bahaddîn Sam'ı bırakmıştı. İşte bu Bahaddîn Sam kardeşinin ölüm haberini alınca intikam almak üzere Gazne üzerine bir sefer tertip etmiştir. Ancak yolda vefat etmiştir. Bahaddîn Sam'da Gazne seferine çıkarken yerine kardeşi

tertip etmiştir. Alâüddîn Hüseyin Behramşah ile girdiği mücadelede onu Sistan'a çekilmeye mecbur etmiştir. Bundan Behramşah'ın barış tekliflerini kabul etmeyen Alâüddîn Hüseyin onunla girdiği savaşta başarı sağladıktan sonra hücumla Gazne'yi zapt etmiştir. Alâüddîn Hüseyin³⁹⁶ yedi gün boyunca şehri yakıp yıkmış, hatta son Gazne sultanlarının kemiklerini mezarlarından çıkarıp yaktırmıştır. Tabii bu sırada şehirde yağma ve katliam da yapılmıştır³⁹⁷.

Alâüddîn Hüseyin Behramşah'ı yenilgiye uğratarak Gazne'ye hâkim olduktan sonra Selçuklu Devleti'nin tâbiyetinden çıkarak istiklalini ilan etmiştir. O, bunu ödemekle yükümlü olduğu yıllık haracı Sultan Sancar'a göndermeyerek göstermiştir. Sultan zaten kendisine tâbi bir devletin izin almadan yine kendisine tâbi bir başka devlete karşı fetih ve istilaya girişmesini hoş karşılamamıştı. Bir de buna Gur hükümdarının yıllık haracı göndermemesi eklenince sultan, bu yöne bir sefer tertip etmeye karar vermiştir³⁹⁸.

Büyük Selçuklu Sultanı Sancar, hazırlıklarını tamamladıktan sonra itaatten çıkan Gurlulara karşı harekete geçmiştir. Selçuklu ordusu Herat'ın doğusunda ve buraya dört günlük mesafede yer alan Mârâbât'a geldikleri sırada Gurlular, Selçukluların üzerlerine geldiği haberini alarak hazırlıklara başlamışlardır³⁹⁹.

22 Haziran 1152 tarihinde Selçuklu ordusu ile Gur ordusu karşı karşıya gelmiştir. Gur hükümdarı Alâüddîn Hüseyin savaştan bir gün önce ordusunun arkasında kalan araziye bataklığa çevirmek suretiyle savaş sırasında askerlerin kaçmasını engellemek istemiştir⁴⁰⁰. Gur hükümdarı Sultan Sancar karşısında zafer kazanacağından o kadar emindi ki, yanında Sancar'ı bağlatmak için gümüşten bir zincir dahi getirmişti⁴⁰¹. Sultan sançar ordusunu savaş nizamına sokarak Gurlular üzerine sevk etmiş, kendisi de yüksek bir yere çıkarak savaşı yönetmiştir⁴⁰². Gurlular Selçuklu ordusu karşısında biraz mukavemet etmişlerse de, Selçuklu

Alâüddîn Hüseyin'i bırakmıştı. Alâüddîn Hüseyin kardeşinin yolda öldüğünü öğrenince Gazne seferine kendisi çıkmıştır (bk. Köymen, 2011a: 369).

³⁹⁶ Gazne şehrini yakıp yıkmasından dolayı Alâüddîn Hüseyin'e "Cihansuz" (cihanı yakan) lakabı verilmiştir (bk. Köymen, 1963: 132; Dames, 1979b: 827; Köymen, 2011a: 372; Özaydın, 2004ç: 510).

³⁹⁷ Köymen, 2011b: 370-372.

³⁹⁸ Köymen, 2011a: 374-375; Özaydın, 2004ç: 510.

³⁹⁹ Köymen, 2011a: 376; Özgüdenli, 2013: 279.

⁴⁰⁰ Köymen, 2011a: 378; Özgüdenli, 2013: 279.

⁴⁰¹ Özgüdenli, 2013: 279.

⁴⁰² Köymen, 2011a: 379

hücumları karşısında bozguna uğramışlardır. Gur ordusunun önemli bir kısmı imha edilmiş, Gur hükümdarı Alâüddîn Hüseyin de Selçuklular eline esir düşmüştür⁴⁰³.

b. Seferin Sonuçları

Sultan Sancar'ın Gur hükümdarı Alâüddîn Hüseyin ile yaptığı savaş sonrası Gur ülkesi yeniden Selçuklu Devleti'ne bağlanmıştır. Esir edilen Gur hükümdarı Merv'e gönderilmiş, burada bir süre kalan Alâüddîn Sultan Sancar'ın güvenini kazanmayı başarmış ve affedilerek ülkesine gönderilmiştir⁴⁰⁴. Gurlular bu tarihten Sultan Sancar'ın vefatına kadar Selçuklu Devletine bağlı kalmıştır. Bu savaşın en mühim neticesi; Katvan yenilgisinden sonra Sultan Sancar'ın ilk büyük ve katî neticeli zaferi olması sebebiyle sultanın sarsılan itibarını geri kazandırmasıdır.

III. HARZEMŞAHLAR

A. DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE ASKERİ VE SİYASİ İLİŞKİLER

1. Harezmi'nin Büyük Selçuklu Hâkimiyetine Geçmesi

1017 yılında Gazneli Sultan Mahmud tarafından zapt edilen Harezmi'nin idaresi Altuntaş'a verilmişti⁴⁰⁵. Altuntaş ölümüne kadar (423/1032) Harezmi'yi çok iyi yönetmiş, fakat yerine geçen oğlu Harun zamanında Gazneliler ile olan iyi ilişkiler bozulmuştur. Babası Mahmud'un vefatı üzerine Gazne tahtına oturan Sultan Mesud, Cend Emiri Şah Melik'i Altuntaş ailesini bertaraf etmekle görevlendirmiştir. Şah Melik, 12 Şubat 1041 tarihinde Harezmi kuvvetlerini bozguna uğratarak başşehir Gürgenç'e girmiş ve Sultan Mesud adına hutbe okutmuştur. Altuntaş ailesinin son temsilcisi İsmail'de 29 Mart 1041 tarihinde Selçuklulara sığınmıştır⁴⁰⁶.

Selçukluların eskiden beri düşmanı olan Şahmelik'in⁴⁰⁷ Harezmi'yi istilası Selçukluları rahatsız etmişti. Çağrı Bey, yanına Harezmişah İsmail'i de alarak

⁴⁰³ Köymen, 1963: 133; Uluçay, 1975: 82; Alptekin, 1988: 180; Merçil, 2002: 155; Merçil, 2005: 118; Merçil, 2011a: 70; Yakupoğlu, 2012: 162.

⁴⁰⁴ Köymen, 1963: 133; Özgüdenli, 2013: 280.

⁴⁰⁵ Taneri, 1988: 228.

⁴⁰⁶ Kafesoğlu, 1972: 31; Kafesoğlu, 1976: 809; Gürün, 1984: 306–307; Alptekin, 1988:105–106; O. Turan, 1997: 109-110; Demir, 2011: 52.

⁴⁰⁷ Şah Melik 1034 yılında Selçukluları ani bir baskınla perişan etmiş, 7-8 bin kişiyi öldürmüş, mallarını yağmalamıştı. (bk. İbnü'l Esîr, 9, 1987: 364; Köymen, 1963: 37; Kafesoğlu, 1972: 19;

Şahmelik üzerine hareket etmiş ve onu Harezmi'den uzaklaştırmıştır. Ancak bir süre sonra Şahmelik'in aynı bölgede faaliyete geçmesi üzerine Tuğrul ve Çağrı Beyler 1043 yılının baharında bu yöne bir sefer tertip etmişlerdir. Ürgenç civarında kuşatılıp mağlup edilen Şahmelik, Gaznelilere sığınmak üzere çöle çekilmiştir. Harezmi halkının Selçuklulara itaat arz etmesiyle burası Selçuklulara bağlı bir eyalet haline gelmiştir. İbrahim Yinal'ın kardeşi Ertuş tarafından takip edilen Şahmelik ise Mekran taraflarında yakalanarak Çağrı Bey'e teslim edilmiş ve bir süre sonra tutulduğu hapisanede ölmüştür⁴⁰⁸.

Selçuklular döneminde idari açıdan Horasan'a bağlı olan Harezmi, Sultan Melikşah döneminde resmen Taştard⁴⁰⁹ Anuştegin Garcai tasarrufuna verilmiş olmakla birlikte fiilen merkezden gönderilen bir vali tarafından idare edilmiştir. Anuş Tegin Garcai saraydan ve hükümdarın yanından hiç ayrılmamış, Harezmi onun naibi sayılan Kıpçak asıllı Ekinci (İkinci) b. Koçkar tarafından yönetilmiştir⁴¹⁰.

Sultan Berkyaruk zamanına kadar önemli siyasi hadiseler sahne olmayan Harezmi, bu dönemde devrin güçlü emirlerinden Kodan ve Yaruktaş'ın müdahalesiyle karşılaşmıştır. Bunun üzerine Sultan Berkyaruk, Emîr-i Dâd⁴¹¹ Habeşi b. Altuntak'ı Horasan valiliğine getirerek bu iki emiri cezalandırmakla görevlendirmiştir. Habeşi Harezmi'yi asilerden temizledikten ve burada otoriteyi tesis ettikten sonra Ekinci b. Koçkar'ın ölümü ile boşalan Harezmi valiliğine Taştard Anuş Tegin'in oğlu Kutbüddin Muhammed'i Harezmişah unvanıyla getirmiştir (1097). Böylece 1231 yılına kadar hüküm sürecek olan Harezmişahlar hanedanının temeli atılmış oldu. Kutbeddin Muhammed vergilerini vaktinde ödeyerek hayatı

Köymen, 1976: 4-5; Kafesoğlu, 1976: 805; Alptekin, 1988: 100; O. Turan, 1997: 95; Sümer, 1999:101; Divitçioğlu, 2000: 83; Merçil, 2002: 105; Merçil, 2011a: 46; Özgüdenli, 2012b: 36).

⁴⁰⁸ Kafesoğlu, 1972: 31; Kafesoğlu, 1976: 809; Gürün, 1984: 306-307; Öngül, 1986: 11; Alptekin, 1988: 106; O. Turan, 1997: 109-110; Sümer, 2004: 369; Agacanov, 2006: 116; Piyadeoğlu, 2011: 115; Özgüdenli, 2012c: 75; Tekin, 2012: 113

⁴⁰⁹ Selçuklu sarayında hükümdar yemekten önce veya sonra ellerini yıkarken ya da abdest alırken önüne leğen ve ibrik getiren görevliye denir. (bk. Uzunçarşılı, 1984: 84)

⁴¹⁰ Taneri, 1988: 228; Özyayın, 2001a: 123.

⁴¹¹ Şer'î işlerin dışındaki davalara (örfî davalar) bakan Divan-ı Mezâlim'in reisine denir. Divan-ı Mezâlim Türkiye Selçuklularında daha da gelişmiş olup ve Emir-i Dâd, Adliye Bakanı ve Hapishane Müdürü görevlerini ifâ etmektedir. (Çetin, 1992: 86-87)

boyunca Selçuklulara sadakatten ayrılmamış ve ölene kadar Selçuklulara tâbi kalmıştır⁴¹².

2. Sultan Sancar'ın I. Harezmi Seferi

a. Seferin Nedenleri

Sancar, Selçuklu Sultanı Berkyaruk tarafından Horasan'a melik tayin edildikten sonra Harezmi'yi hâkimiyet bölgesine katmış, bu sırada burada vali olan Kutbüddin Muhammed'i kendisinin yüksek hâkimiyetini tanıması şartıyla yerinde bırakmıştır. Kutbüddin Muhammed, valiliği boyunca gerek meliklik gerekse de sultanlık döneminde Sancar'a itaatten ayrılmamıştır. Sancar'a sadakatle bağlı kalan Kutbüddin Muhammed'in 1128 yılında ölümü üzerine Sultan Sancar oğlu Atsız'ı Harezmişah yapmıştır⁴¹³.

Harezmişah olduğu sırada 29 yaşında ve Selçuklu Devleti payitahtı Merv'de yetişmiş kültürlü bir delikanlı olan Atsız, başlangıçta babası gibi Sultan Sancar'a sadakatle bağlı idi⁴¹⁴. Sultan Sancar'ın birçok seferinde yanında yer alarak yararlılıklar gösteren Atsız Cüveyni'ye göre; sultanı bir suikast teşebbüsünden de kurtarmıştır. Yine Cüveyni; Atsız ile Sancar'ın arasının açılmasına sebep olarak; Sultan Sancar'ın Atsız'ı kıskanan ve çekemeyen komutanların sözlerinin etkisi altında kalarak Gazne seferi sırasında Atsız'a soğuk davranması ve onun sefer dönüşünde izin isteyerek ülkesine dönmesini göstermiştir⁴¹⁵.

Kaynaklarda, Atsız'ın Harezmi'ye döndükten sonra isyan ettiği ifade edilse de, olayların gelişim seyrine bakıldığında Atsız isyan etmemiştir. Bununla birlikte Cend ve Mangışlak havalisini fethetmesi ve civardaki göçebelere karşı üstünlük sağlaması ve bu hareketleri Sultan Sancar'dan izin almadan yapmış olması, Sancar tarafından isyan olarak değerlendirilmiştir⁴¹⁶. Zira Karahanlılar ve Gazneliler gibi tâbi devlet statüsüne sahip siyasi teşekküller metbû hükümdardan izin almadan kendi devlet arazilerini genişletmek, üçüncü bir devlete savaş açmak, barış yapmak gibi haklara sahipken; Atsız gibi bir genel valinin tüm bunları yapabilmesi için

⁴¹² İbnü'l Esîr, 10, 1987: 222-223; Taner, 1988: 228; Özeydin, 2001a: 123-124;.

⁴¹³ Köymen, 2011a: 311; Merçil, 2002: 152; Merçil, 2005: 113.

⁴¹⁴ Köymen, 2011a: 311-312.

⁴¹⁵ Cüveyni, 1988: 7.

⁴¹⁶ Ayan, 2007: 10; Çakmak, 2012: 253.

Sultan Sancar'dan izin alması gerekmekteydi⁴¹⁷. Atsız'ın müstakil veya tâbi bir devlet hükümdarı gibi davranması yani; Sancar'dan izin almadan hareket etmesi sultanı çok kızdırmış ve onu bu yöne bir sefer düzenlemeye sevk etmiştir. Sultan Sancar'ın Atsız'a karşı tavır almasında etkili olan kumandanlar, hiç şüphesiz sultanın Atsız üzerine bir sefer tertip etmesinde de etkili olmuşlardır. Ayrıca bu dönemde Selçuklu Devleti'nin doğu hudutlarında Karahitaylar'ın etkili olması sebebiyle sultan bu yöne bir sefer tertip etmek niyetindeydi. Bu sebeple arkasında itaatten çıkmış bir vali bırakmak istememesi onun bu sefere çıkmasında etkili olmuştur.

Sultan Sancar Eylül 1138 tarihinde Atsız'ı cezalandırmak için Harezm üzerine yürümüştür⁴¹⁸. Atsız Sultan Sancar'ın kendisine karşı böyle bir sefer düzenleyeceğini tahmin etmiş ve sultan ile savaşmak için hazırlanmıştır. Bunu Sultan Sancar'ın ordusuyla beraber Belh'e geldiği sırada, Atsız'ın isyan emarelerini azaltacağı yerde artırmasından ve ordusuyla birlikte harekete geçmesinden anlayabiliriz⁴¹⁹. Atsız üzerine gelmekte olan Sancar'a karşı kuvvetlerini Hezâresb'e yakın bir yerde toplarken, Selçuklu ordusunun hareket kabiliyetini zorlaştırmak için civardaki su bentlerini açarak etrafı bataklığa çevirmiştir⁴²⁰. Sultan Sancar ve ordusu 16 Kasım 1138 tarihinde Hezâresb kalesi karşısına gelmiş ve sultanın ordusu savaş düzeni almıştır. Savaşın başlamasından itibaren bir saat geçmeden Atsız'ın ordusu bozulmuş ve Atsız da savaş meydanından kaçmıştır⁴²¹.

b. Seferin Sonuçları

Sultan Sancar ile girdiği mücadeleyi kaybeden Atsız, ölü ve esir 10.000'e yakın kayıp vermiştir. Sancar'ın eline geçen esirler arasında Atsız'ın oğlu Atlığ da vardı. Sultan Sancar'ın huzuruna getirilen Atlığ derhal öldürüldü⁴²². Sultan Sancar'ın bu hareketi onun Atsız'a karşı ne kadar kızgın olduğunu göstermekle birlikte; Atsız ile aralarının bir daha düzelmemesinin temel nedeni olacaktır⁴²³. Zira oğlu Atlığ'ın

⁴¹⁷ Köymen, 2011a: 313.

⁴¹⁸ Cüveyni, 1988: 7; Barthold, 1981: 405-405; Barthold, 2008: 305; Özaydın, 2004ç: 510; Ayan, 2007: 10-11; Demir, 2011: 159; Yakupoğlu, 2012: 160; Çakmak, 2012: 253.

⁴¹⁹ Köymen, 2011a: 318.

⁴²⁰ Merçil,2002: 153; Merçil, 2005: 113-114; Köymen, 2011a: 318.

⁴²¹ Köymen, 2011a: 318.

⁴²² İbnü'l Esîr, 11, 1987: 69; Cüveyni, 1988: 7; Köymen, 2011a: 318; Barthold, 1981: 405-405; Merçil,2002: 153; Özaydın, 2004ç: 510; Merçil, 2005: 114; Barthold, 2008: 305; Demir, 2011: 159; Yakupoğlu, 2012: 160.

⁴²³ Köymen, 2011a: 318.

öldürülmesine çok üzülen Atsız'ın bundan sonra Sultan Sancar'a karşı hareketleri oğlunun intikamını almaya yönelik olacaktır. Sultan Sancar doğuda beliren Karahitay tehlikesi karşısında arkasında asi bir emir bırakmak istemediği için çıktığı bu seferde son derece stratejik bir hata yaparak (Atlığ'ı öldürerek) arkasında kendisine düşman bir emir bırakmış oluyordu. Bunda elbette Sancar'ı bu sefere teşvik eden Atsız'a düşman bazı komutan ve devlet erkânının etkisi büyüktür.

Sultan Sancar zaferin ardından herhangi bir mukavemet ile karşılaşmadan Harezmi istila ederek itaat altına almıştır. Daha sonra Harezmi'nin idaresini yeğeni Muhammed Tapar'ın oğlu Melik Gıyaseddin Süleyman'a vererek Merv'e dönmüştür⁴²⁴.

c. Harezmşah Atsız'ın Sultan Sancar'a İtaatini Arz Etmesi

Melik Gıyaseddin Süleyman'ın Harezmi valiliği fazla uzun sürmemiştir. Sultan Sancar'ın buradan ayrılmasından kısa bir süre sonra harekete geçen Atsız, Süleyman'ı bozguna uğratmak suretiyle onu Harezmi'den uzaklaştırmıştır⁴²⁵. Sultanın Harezmi'de tesis ettiği düzeni bozarak bölgeye yeniden hâkim olan Atsız hiç vakit kaybetmeden Selçuklu Devleti'ne karşı faaliyete geçmiştir. O, Selçukluların önemli merkezlerinden Buhara'yı zapt ile Sultanın buradaki valisini⁴²⁶ öldürmüş ve şehrin hisarını da tahrip etmiştir⁴²⁷. Atsız'ın bu hareketi Selçuklu Devleti'nden intikam almak amacıyla yaptığını söyleyebiliriz.

Atsız'ın Buhara'daki faaliyetlerinden sonra Sultan Sancar'ın nasıl bir tedbir aldığı malum değildir. Ancak Sultan'ın Harezmi üzerine bir sefer hazırlığına girişmesinden çekinen Atsız'ın Sultan Sancar'ın hâkimiyetini tekrar tanıdığını görüyoruz. Öyle ki Atsız, 27 Mayıs 1141 tarihinde büyük bir yeminle Sancar'a itaatini arz etmiştir⁴²⁸. Bu sırada doğuda beliren ve Maveraünnehir'i tehdit eden Karahitay tehlikesi yüzünden Selçuklu Sultanı Sancar, Atsız üzerine bir sefer düzenleyip cezalandırmak yerine onu itaat altında tutmayı uygun bulmuştur.

⁴²⁴ İbnü'l Esîr, 11, 1987: 69; Barthold, 1981: 405-405; Köymen, 2011a: 319-320; Merçil, 2002: 153; Özeydin, 2004ç: 510; Merçil, 2005: 114; Barthold, 2008: 305; Demir, 2011: 159; Yakupoğlu, 2012: 160; Çakmak, 2012: 254.

⁴²⁵ İbnü'l Esîr, 11, 1987: 69; Cüveyni, 1988: 7; Demir, 2011: 159; Yakupoğlu, 2012: 160.

⁴²⁶ Atsız'ın Buhara'yı zapt ettiği sırada buranın valisi; Zengî b. Ali idi (bk. Köymen, 2011a: 321).

⁴²⁷ Köymen, 2011a: 320-321.

⁴²⁸ Merçil, 2002: 153; Merçil, 2005: 114; Demir, 2011: 159; Çakmak, 2012: 254.

3. Sultan Sancar'ın II. Harezm Seferi

Sultan Sancar'ın Katvan'da Karahitaylar'a karşı aldığı mağlubiyeti fırsata dönüştürüp harekete geçenlerden ilki Harezmşah Atsız olmuştur. Atsız ilk olarak Serahs'ı ele geçirmiş daha sonra Sancar'ın başkenti Merv üzerine yürümüş, halkın direnişine rağmen şehre hâkim olmuş, burada bulunan Sultan Sancar'ın hazinelerini ve birçok âlimi Harezm'e götürmüştür (20 Ekim 1141)⁴²⁹. Ertesi yıl Nişabur üzerine yürüyen Atsız şehir halkına haber göndererek hâkimiyetinin tanınmasını istemiştir⁴³⁰. Şehir halkı bu durumu kabul etmişse de hutbeden Sancar'ın adının kaldırılıp Atsız'ın adının zikredilmesi hoşnutsuzluğa sebep olmuş, bunun üzerine hutbe tekrar Sultan Sancar adına okunmuştur⁴³¹.

Sultan Sancar ise Katvan'da ağır bir yenilgi almasına rağmen bir yıl içinde kuvvetlerini yeniden toplamış; Atsız'ın bu genişleme siyasetini önlemek için Harezm üzerine bir sefer tertip etmiştir⁴³². Nişabur'u ele geçiren Sancar, Harezm'e yönelmiş bu bölgenin merkezi Gürgeç'i kuşatmıştır⁴³³. Sancar ile savaşmaya cesaret edemeyen Atsız ise bu şehre sığınmış, ancak Selçuklu askerinin burayı ele geçireceğini anlayınca Sultan Sancar'dan af dilemiştir⁴³⁴. Sancar tarafından af edilen Atsız Merv'de ele geçirdiği Selçuklu hazinesini geri verdiği gibi, Sancar'a tabi olmayı da kabul etmiştir⁴³⁵.

Sultan Sancar'ın Katvan yenilgisinin ardından Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetindeki bölgeleri istila eden Atsız'ı affetmesi son derece dikkat çekicidir. Sancar'ın Atsız'a karşı bu tutumunu Katvan savaşının Selçuklu Devleti'ne çok ağır bir darbe vurmasında ve devletin henüz tam manasıyla toparlanamamasında aramak gerekir. Bununla birlikte bu dönemde Gurluların da Horasan'da faaliyete geçmesi Sancar'ın Atsız'ı yaptıklarına rağmen affetmesinde etkili olduğunu söyleyebiliriz.

⁴²⁹ Köymen, 2011a: 336-337; Alptekin, 1988: 177-178; Merçil, 2005: 115; Demir,2011: 161 Yakupoğlu, 2012: 161; Piyadeoğlu, 2012: 79-80.

⁴³⁰ Alptekin, 1988: 178; Merçil, 2005: 115; Yakupoğlu, 2012: 161.

⁴³¹ Köymen, 2011a: 342; Alptekin, 1988: 178; Merçil, 2005: 115.

⁴³² Reşidü'd-Din Fazlullah,2010: 176; Merçil vd. 1999: 106; Merçil, 2005: 116; Yakupoğlu, 2012: 161; Çakmak, 2012: 254.

⁴³³ Merçil vd. 1999: 106; Merçil, 2005: 116; Yakupoğlu, 2012: 161.

⁴³⁴ Reşidü'd-Din Fazlullah,2010: 176; Cüveyni, 1988: 9; Merçil, 2005: 116.

⁴³⁵ Köymen, 2011a: 344; Alptekin, 1988: 178; Merçil vd. 1999: 106; Merçil, 2005: 116; Çakmak, 2012: 254.

4. Sultan Sancar'ın III. Harezmi Seferi

a. Edip Sabir'in Sultan Sancar Tarafından Harezmi'e Elçi Olarak Gönderilmesi

Sultan Sancar, Harezmişah Atsız üzerine düzenlediği ikinci seferden sonra her ne kadar onun itaatini sağlamışsa da Atsız bir süre sonra tekrar eskisi gibi davranmaya başlamıştır. Onun muhalefet ve isyan halinde olduğunu fark eden Selçuklu Sultanı Sancar, dönemin tanınmış şairlerinden Edip Sâbir'i elçilik vazifesiyle Harezmi'e göndermiştir. O bu suretle Atsız'ı kontrol altında tutmayı amaçlamıştı⁴³⁶.

Bir süre Atsız nezdinde kalan Edip Sâbir, Harezmişah'ın iki Bâtınî'yi Sultan Sancar'ı öldürmek üzere Horasan'a gönderdiğini öğrenmiştir. Edip Sâbir bu iki Bâtınî'yi tarif ve sultanı durumdan haberdar eden bir mektubu Merv'e Sultan Sancar'a göndermiştir. Edip Sâbir'in mektubu sayesinde bir meyhanede yakalan iki Bâtınî hemen orada öldürülmüş, sultan da bu suikast girişiminden kurtulmuştur. Atsız ise gönderdiği fedailerin amaçlarına ulaşmadan öldüklerini ve bunun Edip Sâbir'in ihbarı sayesinde olduğunu öğrenince şairi Ceyhun nehre attirmek suretiyle cezalandırmıştır⁴³⁷. Atsız, bu hareketi ile metbû Sultan Sancar'ı yeniden karşına almıştır. Bu durum zaten öteden beri iyi olmayan Sultan Sancar, Harezmişah Atsız ilişkisinin yeniden bozulmasına ve sultanın üçüncü kez bu yöne bir sefer tertip etmesine neden olmuştur.

b. Sultan Sancar'ın III. Harezmi Seferine Çıkması

Harezmişah Atsız'ın Edip Sâbir'i öldürmesi hadisesi elbette Sultan Sancar tarafından kabul edilebilir bir davranış değildi. Bu duruma çok kızan Sultan Sancar asi Harezmi valisini yaptıklarından ötürü cezalandırmak için bu yöne bir sefer daha tertip etmiştir.

1147 yılının sonbaharında Harezmi'e doğru harekete geçen Sultan Sancar, yaklaşık iki ay süren bir muhasaradan sonra Hezâresb Kalesi'ni zapt ederek Gürgeç'e yönelmiştir⁴³⁸. Gürgeç'in Selçuklu ordusu tarafından kuşatılması üzerine

⁴³⁶ Cüveyni, 1988: 9; Köymen, 2011a: 345-346; Merçil, 2005: 116; Demir,2011: 162; Çakmak, 2012: 254.

⁴³⁷ Cüveyni, 1988: 9; Köymen, 2011a: 346; Alptekin, 1988: 178; Merçil vd. 1999: 106Merçil, 2005: 116; Demir,2011: 162.

⁴³⁸ Cüveyni, 1988: 9; Köymen, 2011a: 348; Alptekin, 1988: 178; Merçil, 2005: 116; Demir,2011: 162; Özgüdenli, 2013:277.

çaresiz kalan Atsız, Ahu-puş (ceylan derisi giyen) lakabıyla meşhur bir dervişi Sancar'a aracı göndererek af dilemiştir⁴³⁹. Atsız'ın bu hareketi Harezm'in merkezi Gürgenç'e dayanan Selçuklu ordusu karşısında mukavemet gücünün olmadığını göstermektedir. Sultan Sancar'ın huzuruna çıkan Ahu-puş ona nasihatler ettikten sonra, şehir halkı adına şefaatte bulunmuştur. Öte yandan Atsız da Sultan Sancar'a elçilerle birlikte hediyeler göndermiştir. Sultan Sancar, Atsız'ın barış teklifini huzura gelerek sadakat yemini etmesi ve yer öpmesi şartı ile kabul etmiştir⁴⁴⁰.

c. Sultan Sancar İle Harezmşah Atsız Arasında Yapılan Barış

Sultan Sancar ve Harezmşah Atsız arasındaki gerginliğe son veren barış 2 Haziran 1148 tarihinde yapılmıştır. Sultan, Atsız'ı huzura gelerek yer öpmesi şartı ile af edeceğini bildirmişti. Sultan Sancar ile Atsız Ceyhun nehri kıyısında görüşmüşlerdir. Atsız, sultanın huzuruna geldiği zaman atından dahi inmemiş sadece sultanı başı ile selamlamıştır. Üstelik Sancar buluşma yerinden ayrılmadan, o sultandan izin almaya gerek görmeksizin dönüp gitmiştir. Sultan Sancar Atsız'ın atından inip yer öpmemesine ve sadece başı ile selamlamasına rağmen onu affederek Merv'e dönmüştür⁴⁴¹.

Sultan Sancar'ın isyanlarına rağmen Atsız'ı affetmesi Selçuklu devletinin içinde bulunduğu durum ve Atsız'ın konumu ile ilgilidir. Katvan mağlubiyetinden sonra Maverâünnehir'in Karahitayların eline geçmesi burada yaşayan Oğuzlar'ın Selçuklu ülkesi Horasan'a gelmelerine neden olmuştur. Bu göç hareketi elbette bir takım sorunlarında beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte Gurluların Horasan'ı ele geçirme teşebbüsleri Sultan Sancar'ın Horasan ile yakından ilgilenme sonucunu doğurmuştur ki; bu durum sultanın Atsız'a karşı daha barışçıl bir politika takip etmesine neden olmuştur. Çünkü bu dönem Atsız, Selçuklular ile Gayr-i Müslim Türkler arasında tampon bir bölgenin hâkimi idi ve kuzeyde henüz İslamiyet'i kabul etmemiş Türkler ile savaşarak onların güneye inmelerini engellemekteydi⁴⁴². Atsız'ın devlet içindeki bu konumu ve Horasan'ın bu dönemki nazik durumu Sultan Sancar'ın Atsız'a karşı affedici bir politika takip etmesinin en temel sebebidir.

Sultan Sancar üç kez Harezm'e sefer düzenlemesinin belki de en önemli sonucu Atsız'ın girişeceği her isyan teşebbüsü karşısında Selçuklu ordusunu

⁴³⁹ Köymen, 2011a: 349; Merçil, 2005: 116; Özgüdenli, 2013:277.

⁴⁴⁰ Köymen, 2011a: 350; Özgüdenli, 2013:278.

⁴⁴¹ Köymen, 2011a: 350; Merçil, 2005: 116 - 117; Özgüdenli, 2013:278.

⁴⁴² Merçil, 2005: 117.

karşısında bulacağını anlamasıdır. Sultan Sancar karşısında başarı sağlayamayacağına kanaat getiren Atsız'ın bundan sonraki süreçte herhangi bir isyan teşebbüsü yoktur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE TÜRKMENLER

I. KIPÇAKLAR

A. SULTAN ALP ARSLAN'IN KIPÇAK SEFERİ

1. Seferin Nedeni

Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan 1065 yılında büyük bir ordu Kıpçaklar üzerine bir sefer tertip etmiştir. Alp Arslan'ın bu seferi tertip etmesinin nedeni Hazar denizinin doğusunda giderek güçlenen Kıpçaklar'ın kâfir Türkler ile birleşerek etrafi ve tacirleri yağma etmeleri idi⁴⁴³.

Alp Arslan Hazar denizi kenarındaki Mangışlak'ta Kıpçak reisi ile girdiği mücadele onu yenilgiye uğratarak itaat altına almıştır. Alp Arslan'ın gazabından korkan Kıpçakların pek çoğu ailelerini ve mallarını bırakarak Hazar denizinde bir adaya sığınmıştır. Alp Arslan bundan sonra Cend'e yönelmiştir. Oğuzlardan sonra burada hüküm süren Cend Hanı⁴⁴⁴ sultanı uzak mesafeden ve hediyelerle karşılayarak itaatini arz etmiştir. Bu sebeple sultan Cend Hanı'na dokunmamıştır. Ancak Cend havalisinin idaresini oğlu Melikşah'a vermek suretiyle burasını Selçuklu Devleti'ne bağlayarak seferini tamamlamıştır.⁴⁴⁵

2. Seferin Sonuçları

Alp Arslan'ın asayişini temin amacıyla çıktığı bu doğu seferi sonucu Selçuklu ordusunun eline pek çok mal ve bol miktarda ganimet geçmiştir. Bu seferin en önemli sonucu ise; Hazar denizinden Taşkent'e kadar olan toprakların büyük bir kısmının Selçuklu hâkimiyetine girmesidir. Yine bazı Türk kavimleri ve son Hazar bakiyelerinin Derbend'i aşarak Kafkaslardan güneye inmeleri de Alp Arslan'ın bu seferinin verdiği sarsıntı ile ilgilidir⁴⁴⁶.

Cend Hanı'nın Alp Arslan'a itaat bildirmesi ile bölgede Selçuklu hâkimiyeti sağlanmıştır. Selçuklu sultanlarının bundan sonra bu yöne bir sefer tertip etmemesi bölgede Selçuklu hâkimiyetini tehdit edecek hadiselerin yaşanmadığını

⁴⁴³ O. Turan, 1997: 161; Özgüdenli, 2013: 145.

⁴⁴⁴ Osman Turan Cend hanının Kıpçak olduğunu ifade eder (O. Turan, 1997: 161).

⁴⁴⁵ O. Turan, 1997: 161

⁴⁴⁶ O. Turan, 1997: 161; Kafesoğlu, 2004:528.

göstermektedir. Yalnız Sultan Sancar zamanında Harezmşah Atsız'ın Kıpçaklarla mücadele ettiğini ve Cend'e hâkim olmak suretiyle onları bölgeden uzaklaştırdığını biliyoruz.

II. ÇİĞİLLER

A. SULTAN MELİKŞAH DÖNEMİNDE ÇİĞİLLERİN İSYANI

1. İsyanın Nedeni

Selçuklu Sultanı Melikşah, 1089 yılında Karahanlılar üzerine düzenlediği bir sefer sonucu Doğu ve Batı Karahanlılar devletlerini Selçuklu Devleti'nin vassalı haline getirmiştir. Fakat aynı yılın sonlarına doğru Semerkand havalisinde bulunan Çiğiller'in isyanı ile karşılaşmıştır. İsyanın sebebi, Melikşah tarafından Semerkand'a vali tayin edilen Harezm amîdî Ebu Tahir ile Çiğil askerlerinin anlaşmazlığa düşmesiydi⁴⁴⁷.

Osman Turan ise Çiğiller'in isyanına sebep olarak, sultanın sofrasını açmamasını göstermektedir. Türk töresi gereği sultan cihan âleminin babasıdır ve devrin hükümdarları ona tâbi olmuşlardır. Bu sebeple onun babalık şefkati, cömertliği ve sofrasının genişliği de o nispetle büyük olmalıdır. Ancak Melikşah Maverâünnehir seferi sırasında bu Türk töresinin icabını yapmamış olacak ki; Çiğiller arasında “Sultan bize sofrasında bir lokma yemek vermedi.” şeklinde sözler dolaşmıştır⁴⁴⁸.

Kaynaklarda Çiğiller'in isyanına sebep gösterilen bu ifadeleri şöyle değerlendirebiliriz. Selçuklu Sultanı Melikşah 1089 yılında çıktığı Maverâünnehir seferinde Doğu ve Batı Karahanlılar Devletleri'nin hükümdarlarını kendisine tâbi kılmak suretiyle Karahanlı ülkesi Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. Türk töresi gereği hükümdar hâkimiyeti altındaki halka sofrasını açmalı onlara ziyafetler vermeliydi. Bu, onun *babalık vazifesinin*⁴⁴⁹ gereğiydi. Sultan Melikşah'ın bunu yapmaması özellikle Çiğiller'in hoşnutsuzluğuna yol açmıştır. Şu halde, Çiğiller'in Selçuklu hâkimiyetinden duyduğu hoşnutsuzluğu Melikşah'ın Semerkand'a vali olarak bıraktığı Ebu Tahir'e yansıtmaları iki taraf arasındaki anlaşmazlığın nedeni gösterilebilir.

⁴⁴⁷ İbnü'l Esfîr, 10, 1987: 155; Kafesoğlu, 1953: 122; Özaydın, 2001b: 408; Genç, 2002: 706.

⁴⁴⁸ O. Turan; 1997: 212; O. Turan, 2000: 105.

⁴⁴⁹ Türk töresi gereği hükümdarlar milletin ve tebaasının velisi veya babası sayılmıştır. Hükümdarların, halka ziyafet vermeleri ve bu sırada saray eşyalarını yağma ettirmeleri, halkın refah seviyelerini yükseltmeleri, halka hizmet etmeleri ve tebaasını koruyup gözetmeleri gibi görevleri yapmaları onların babalık vazifesinin bir gereği idi. (bk. O. Turan, 2000: 102-125).

2. Sultan Melikşah'ın Çiğiller Üzerine Seferi

Çiğiller ile Ebu Tahir arasında yaşanan anlaşmazlıklar öyle bir noktaya gelmiştir ki; Çiğiller'in reisi Aynü'd-devle Ebu Tahir'in üzerine yürümek suretiyle onu Semerkand'dan uzaklaştırmıştır. Melikşah Semerkand'da yaşanan karışıklıkları ve Ebu Tahir'in buradan ayrılarak Harezmi'e döndüğünü öğrenince yeniden bu yöne bir sefer düzenlemeye karar vermiştir. Bu sırada Aynü'd-devle yaptıklarından ötürü Melikşah'ın gazabına uğramaktan korkmuş, bu yüzden Doğu Karahanlılardan yardım istemiştir. Doğu Karahanlı hükümdarının⁴⁵⁰ kardeşi Atbaşı şehrinin hâkimi Yakup Tegin'den yardım istemiştir. Bu yardım talebi karşısında Semerkand'a gelen Yakup Tegin, bir süre sonra Aynü'd-devle ile anlaşmazlığa düşünce onu öldürmüştür⁴⁵¹.

Çiğillerin başlattığı isyan hareketine Yakup Tegin'in de dâhil olması ve Aynü'd-devle'nin öldürülmesi ile isyan yeni bir boyut kazanmıştır. Melikşah'ın hedefinde artık Semerkand'a hâkim olan Yakup Tegin vardır. Melikşah'ın başında olduğu Selçuklu ordusu Buhara'ya geldiği sırada Yakup Tegin Fergana üzerinden kendi şehri olan Atbaşı şehrine kaçmıştır⁴⁵². Sultan Melikşah ise ileri harekâtına devam ederek ikinci kez Semerkand'a girmek suretiyle duruma hâkim olmuştur. Bundan sonra şehrin idaresini seçkin komutanlarından Emir Üner'e veren Sultan, Doğu Karahanlı hükümdarına haber göndererek kardeşi Yakup Tegin'i yakalayıp huzura getirilmesini istemiş ve Özkent'e doğru hareket etmiştir⁴⁵³. Sultan Melikşah'ın ikinci kez Özkent'e gelmesi üzerine korkuya kapılan Doğu Karahanlı hükümdarı kendisine sığınan kardeşi Yakup Tegin'i⁴⁵⁴ Melikşah'a teslim edilmek üzere göndermiştir. Ancak bu sırada Kâşan kalesi hâkimi Tuğrul b. Yınal'ın Kâşgar'a saldırdığı ve hanı yenilgiye uğratarak saltanatına son verdiği haberi gelmiştir⁴⁵⁵. Bu gelişme üzerine Melikşah bir ara bizzat Tuğrul'un üzerine gitmeyi düşündüyse de bu fikrinden vazgeçerek Tuğrul b. Yınal'a karşı mukabil bir kuvvet bulundurmamak amacı ile Yakup Tegin ile anlaşmaya karar vermiştir⁴⁵⁶.

⁴⁵⁰ Bu sırada Doğu Karahanlı Devleti'nin başında Tamgaç Han Hasan b. Süleyman bulunuyordu (bk. Hunkan, 2011: 383-384).

⁴⁵¹ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 155; Kafesoğlu, 1953: 122; Özeydin, 2001b: 408; Genç, 2002: 706; Hunkan, 2011: 383.

⁴⁵² İbnü'l Esîr, 10, 1987: 155; Özeydin, 2001b: 408; Genç, 2002: 706.

⁴⁵³ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 155; Kafesoğlu, 1953: 122; Özeydin, 2001b: 408; Genç, 2002: 706.

⁴⁵⁴ Yakup Tegin askerlerinin isyan etmesi ve hazinesini yağmaları yüzünden Kâşgar'da bulunan kardeşi Tamgaç Han Hasan'a sığınmıştır (bk. Hunkan, 2011: 383).

⁴⁵⁵ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 156; Kafesoğlu, 1953: 123; Genç, 2002: 706; Hunkan, 2011: 384.

⁴⁵⁶ İbnü'l Esîr, 10, 1987: 156-157; Kafesoğlu, 1953: 123; Genç, 2002: 706.

3. Çiğiller Üzerine Yapılan Seferin Sonuçları

Çiğillerin başlattığı isyanın büyüyerek Semerkand'a bulunan Selçuklu valisinin buradan ayrılmasına ve Selçuklu sultanının burada tesis ettiği düzenin bozulmasına neden olmuştur. Sultan Melikşah ikinci kez Semerkand'a girmek suretiyle burada yeniden Selçuklu hâkimiyetini sağlamıştır. Semerkand valiliğine önemli komutanlarından Emir Üner'i getirerek bozulan düzen ve asayiş temin edilmiştir.

Sultan Melikşah Çiğiller'in isyanına karışan Atbaşı şehrinin hâkimi Yakup Tegin'i cezalandırmak istemişse de bu sırada beliren Tuğrul b. Yımal tehlikesine karşı onu kullanmayı uygun bulmuştur. Yakup Tekin Sultan Melikşah tarafından Tuğrul b. Yımal ile mücadele etmekle görevlendirilmiştir. Bu şekilde Maverâünnehir işlerini düzene koyan Sultan burada daha fazla bulunmanın heybet ve ihtişamını yok edeceğini düşündüğünden başkent İsfahan'a dönmüştür.

Sultan Melikşah'ın bu ikinci seferinin en mühim neticesi Maverâünnehir'de yeniden Selçuklu hâkimiyetinin tesis edilmesi ve böylece devletin doğu hudutlarının güvenliğinin sağlanmasıdır.

III. OĞUZLAR

A. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN OĞUZLARLA İLİŞKİLERİ

Oğuzlar, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra büyük kitleler halinde batıya doğru göç etmek suretiyle bu yeni devletin hâkimiyetindeki topraklara girmişlerdir. Bu yeni göç hareketi yerleşik İran coğrafyasında ciddi bir rahatsızlık yaratmıştır. Bu durumu dikkate alan Selçuklu sultanları Oğuzlar'ı Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya yönlendirmeye gayret etmişlerdir⁴⁵⁷.

Sultan Melikşah zamanında devlet içinde ciddi bir çoğunluk olan Oğuzlar'ın boy beylerinin çocukları saraya alınarak "memlük"⁴⁵⁸ sistemine göre eğitilmiştir. Bu suretle kalabalık Oğuz kitesinin devlete olan bağlılığı güçlendirilmek istenmiştir⁴⁵⁹.

Sultan Sancar zamanında Maverâünnehir'de Karahanlı Devleti'nin himayesinde mühim bir Oğuz kitesi bulunmaktaydı. Bunlar Sancar'ın Katvan

⁴⁵⁷ Özgüdenli, 2012c: 59.

⁴⁵⁸ Esir veya köleler arasından seçilen, özel eğitimden geçirildikten sonra hükümdarın muhafız birliğine alınan ve zamanla aristokrat bir sınıf oluşturan ücretli askerlerdir (bk. Kızıltoprak, 2004: 87-90).

⁴⁵⁹ Özgüdenli, 2013: 280.

savaşında mağlup olmasının ardından Maverâünnehir'e hâkim olan Karahitaylar'ın himaye ettiği Karluklar tarafından bölgeden çıkarılmışlardır. Bu Oğuzlar batıya doğru göç etmek suretiyle Horasan'ın mühim merkezlerinden Belh havalisinde yığılmaya ve burada çok daha eski tarihlerden beri yaşamakta olan Oğuz topluluklarına katılmaya başlamışlardır⁴⁶⁰.

Bu dönemde Oğuzlar, Üç-ok ve Boz-ok olmak üzere iki büyük kola ayrılmışlardı; Üç-okların başında Tuti Bey, Boz-okların başında ise Korkut Bey isimli başbuğları bulunmaktaydı. Genellikle hayvancılıkla uğraşan Oğuzlar, doğrudan doğruya sultan Sancar'a bağlı olup kendi beyleri tarafından idare edilmekte ve her yıl 24.000 koyunu vergi olarak sultana göndermekteydiler⁴⁶¹.

1. Büyük Selçuklu Devleti İle Oğuzlar Arasındaki İlk Anlaşmazlık

Katvan savaşından sonra başlayan göçlerle Belh havalesinde Oğuz nüfusu arttığı gibi, bunları kontrol altında tutmakta güçleşmiştir. Selçuklular ile Oğuzlar arasındaki ilk anlaşmazlık; onlardan her yıl alınan verginin tahsili sırasında olmuştur. Vergi tahsildarının koyunları tahsil ederken güçlük çıkarması, kanunsuz hareket etmesi, hatta Oğuzlar'a karşı kimsenin söylemeye cesaret edemediği sözler sarf etmesi ve rüşvet istemesi yüzünden Oğuzlar tahsildarı öldürmüşlerdir⁴⁶².

Oğuzlar'ın Büyük Selçuklu Devleti'nin memurunu öldürmeleri ve vermekle yükümlü oldukları vergiyi vermemeleri hiç şüphesiz devlete karşı bir ayaklanma olarak algılanabilir. Ancak, bu durum Sultan Sancar'dan bir süre saklanmıştır⁴⁶³.

2. Emir Kamaç'ın Oğuzlar İle Mücadelesi

a. Emir Kamaç'ın Oğuzlar'a Şahne Tayin Edilmesi

Oğuzlar'ın vergi memurunu öldürmesi hadisesi sultanın maiyeti ve saray hân-sâlârı⁴⁶⁴ tarafından bir süre saklanmışsa da; Belh valisi Emir Kamaç'ın payitaht Merv'de bulunduğu sırada mesele ona açılmıştır. Böylece Oğuzlar ile Selçuklu memuru arasında geçen hadisenin kapanma ihtimali varken, devletin birinci derece

⁴⁶⁰ Gürün, 1984: 326; Yakupoğlu, 2012: 162; Özgüdenli, 2013: 280-281.

⁴⁶¹ Ravendi, 1957: 172; Köymen, 2011a: 406; Gürün, 1984: 326; Yakupoğlu, 2012: 162; Tekin, 2012: 225; Ayan, 2007: 21-22; Özgüdenli, 2013: 281.

⁴⁶² Ravendi, 1957: 173; Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 179-180; Köymen, 1947: 167-168; Köymen, 1963: 300; Köymen, 2011a: 407; Demir, 2011: 168; Yakupoğlu, 2012: 162-163.

⁴⁶³ Köymen, 2011a: 407.

⁴⁶⁴ Büyük Selçuklu sultanlarının mutfakları için gerekli malzemeyi sağlayan görevliye denir. (Uzunçarşılı, 1984: 36).

ricaline yani Emir Kamaç'a aksettirilmesi hadisenin yeni bir boyut kazanmasına neden olmuştur⁴⁶⁵.

Emir Kamaç, Sultan Sancar'ın huzuruna çıkarak Oğuzlar'ın istila peşinde koştukları iddiasıyla onların çıkardığı hadiseden sultanı haberdar etmiştir. Emir Kamaç⁴⁶⁶ bununla kalmamış, Oğuzlar'ın kendi vilayetine yakınlığını ileri sürerek Oğuzlar üzerine şahne tayin edilmesini ve buna karşılık saray mutfağına onların yılda verdiği 24.000 koyun yerine 30.000 koyun vereceğini vadetmiştir⁴⁶⁷. Emir Kamaç'ın bu teklifi Sultan Sancar tarafından kabul edilmiştir.

b. Kamaç İle Oğuzlar Arasında Meydana Gelen Savaş

Bir süre sonra payitahttan Belh'e dönen Emir Kamaç, Oğuzlara bir şahne göndererek ölen tahsildarın diyetini istemiştir. Ancak Oğuzlar doğrudan doğruya Sultan Sancar'a bağlı olduklarını kimsenin emri altına girmeyeceklerini ileri sürerek gelen şahneyi kovmuşlardır. Bunun üzerine Belh valisi Kamaç ile oğlu Alâeddin Ebu Bekir 10. 000 kişilik bir ordu ile Oğuzların üzerine yürümüştür. Kamaç ile bir muharebeyi göze almayan Oğuzlar ise onun yanına gelerek çadır başına 200 dirhem vergi vererek buldukları yerde bırakılmalarını teklif etmişler ancak; bu teklif Kamaç tarafından reddedilmiştir⁴⁶⁸.

Oğuz Beyleri, Kamaç'a yaptıkları teklifin reddedilmesi üzerine bütün Oğuzları toplayarak Kamaç'ın karşısına çıkmışlardır. İki taraf arasında yapılan savaşı Oğuzlar kazanmış, Belh valisi Kamaç ile oğlu Alâeddin Ebu Bekir savaş sırasında hayatını kaybetmiştir⁴⁶⁹.

⁴⁶⁵ Köymen, 2011a: 408.

⁴⁶⁶ Emir Kamaç Belh vilayetinin valisi olmasına rağmen hudutları içinde yaşayan Oğuzlar üzerinde herhangi bir yetkisi yoktu. Oğuzlar boy beylerinin idaresinde Selçuklu sultanının şahsına bağlıydılar (bk. Köymen, 2011: 406).

⁴⁶⁷ Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 180; Ravendi, 1957: 173-174; Köymen, 1947: 167-168; Köymen, 1963: 300; Köymen, 2011a: 408; Merçil, 2002: 155-156; Özaydın, 2004ç, 510; Merçil, 2005: 118-119.

⁴⁶⁸ Ahmed b. Mahmud, 1977,II:77-78; İbnü'l Esîr, 11, 1987: 154; Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 180; Ravendi, 1957: 174; Yazıcızade Ali, 2009: 95-96; Köymen, 1947: 167-168; Köymen, 1963: 300; Gürün, 1984: 326; Merçil, 2002: 155-156; Merçil, 2005: 118-119; Piyadeoğlu, 2012: 82; Yakupoğlu, 2012: 163.

⁴⁶⁹ İbnü'l Esîr, 11, 1987: 156; Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 180; Ravendi, 1957: 174; Köymen, 1947: 167-169; Köymen, 1963: 300; Merçil, 2002: 155-156; Özaydın, 2004ç, 510; Merçil, 2005: 118-119; Ayan, 2007: 23; Piyadeoğlu, 2012: 82; Yakupoğlu, 2012: 163; Tekin, 2012: 225.

c. Savaşın Sonuçları

Selçuklu Devleti'nin bir valisinin Oğuzlar ile girdiği mücadelede başarısız olması ve hayatını kaybetmesi bu savaşın en önemli sonucudur. Çünkü bu hadise devletin ne kadar ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya olduğunu göstermiştir.

Emir Kamaç'ın Oğuzlar ile yaptığı savaşın bir diğer önemli sonucu ise; Selçuklu Devleti ile Oğuzlar arasında var olan gerginliğin bir kat daha artmasıdır. Yani Oğuzlar, Selçuklu Devleti için halledilmesi gereken ciddi bir sorun haline gelmiştir. Böylece Oğuzlar ile Selçuklu Sultanı karşı karşıya gelmiştir.

3. Sultan Sancar'ın Oğuzlar ile Mücadelesi

a. Sultan Sancar İle Oğuzlar Arasında Meydana Gelen Savaş

Oğuzların Emir Kamaç ile yaptıkları savaşı kazanmaları ve bu emir ile oğlunun savaşta hayatlarını kaybetmeleri, Sultan Sancar'ı Oğuz meselesi ile yakından ilgilenmeye sevk etmiştir. Sultan Sancar çevresindeki kumandanların teşviki ve özellikle Emir Mü'eyyed Ay-Aba'nın⁴⁷⁰ ısrarı neticesinde Oğuzlar üzerine bir sefer tertip etmiştir.

1153 ilkbaharında Sancar kalabalık bir Selçuklu ordusu ile Oğuzlara karşı yürüyüşe geçmiştir. Sultan Sancar'ın 100. 000 kişilik bir ordu ile üzerlerine geldiğini haber alan Oğuzlar derhal sultana bir elçi göndererek, hükümdarın şahsına itaatten geri kalmadıklarını, fermanları gereğince hareket ettiklerini, Kamaç'ın ocaklarına kastettiği için aile ve çocuklarını korumak amacı ile zaruri olarak karşı koyduklarını bildirmişler. Ayrıca Kamaç ile oğlunun ölümüne diyet olarak da, 100. 000 dinarla 1000 Türk kölesi vermeyi teklif etmişlerdir⁴⁷¹.

Sultan Sancar soydaşları üzerine çıktığı bu seferden dönmek istemişse de çevresindeki komutanlar buna mani olmuşlardır. Ordu Merv-Belh istikametinde ilerleyerek Oğuzlar'a yaklaştığı sırada onlar kadın ve çocukları ile Sultan Sancar'a yalvararak karşılamışlar, af dilemişler ve sultana çadır başına yedi batman gümüş ödemeyi teklif etmişlerdir. Sultan ikinci kez seferden vazgeçip dönmek istediye de etrafındaki kumandanları buna yine mani olmuşlardır⁴⁷².

⁴⁷⁰ Emir Kamaç'ın torunu olan bu şahıs, Kamaç'ın Oğuzlar ile yaptığı savaşta ölmesi üzerine Belh valiliğine getirilmiştir (bk. Köymen, 2011a: 411).

⁴⁷¹ Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 181; Ravendi, 1957: 175; Köymen, 1947: 169; Köymen, 1963: 300; Köymen, 2011a: 410; Agacanov, 2006: 303; Demir, 2011: 169; Tekin, 2012: 225.

⁴⁷² Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 181; Köymen, 1947: 169; Köymen, 1963: 300; Köymen, 2011a: 410-411; Agacanov, 2006: 303; Demir, 2011: 169; Piyadeoğlu, 2012: 83.

40.000 çadır halkı nüfusuna sahip olan Oğuzlar'ın son teşebbüslerinin de sonuç vermemesi üzerine, onlar mal ve hayvanlarını çadırların etrafına bir sur gibi dizerek müdafaa çekilmişlerdir. Nihayet 1153 baharında iki taraf arasında Belh hudutları içinde yapılan savaşta Oğuzlar 100.000 kişilik Selçuklu ordusunu hücumla püskürttükten sonra, onları dar bir boğazda sıkıştırarak tam bir bozguna uğratmışlardır. Selçuklu ordusu gibi büyük bir ordunun Oğuzlar tarafından yenilgiye uğratılmasının belki de en önemli nedeni: ordu içinde hoşnutsuzluğun olması ve Mü'eyyed Ay-Aba'ya karşı ordu içinde gizli veya açıktan açığa husumet beslenmesiydi. Buna karşılık savaşmaktan başka çareleri kalmayan Oğuzlar ise, ölümüne savaşmışlar ve bir bütün olarak mücadele etmişlerdir. Bu savaşta Sancar'ın ordusunun büyük bir kısmı öldürüldüğü gibi, Sultan Sancar da Oğuzlar'ın eline esir düşmüştür⁴⁷³.

b. Savaşın Sonuçları

Selçuklular ile Oğuzlar arasında meydana gelen savaşın en önemli sonucu; hiç şüphesiz Sultan Sancar'ın Oğuzlar tarafından esir edilmesi ve Selçuklu ülkesinde Oğuz istilasının başlamasıdır.

Sancar'ın esaretiyle Selçuklu Devleti geçici de olsa fiilen sona ermiştir. Oğuzlar'ın elinden güçlkle kaçmayı başaran vezir Fahrü'l-Mülk, Sultan Sancar'ın yeğeni Muhammed Tapar'ın oğlu Süleyman'ı Nişapur'da sultan ilan ederek adına hutbe okutmuştur (1153). Ancak bütün kumandanların desteğini almayan Süleyman vezir Fahrü'l-Mülk'ün ölümüyle bu destekten de mahrum kalınca Horasan'ı terk ederek Cürcan'a gitmiştir (1154). Süleyman'ın Horasan'dan ayrılmasından sonra kumandanlar, Sancar'ın yeğeni ve Karahanlı hanedanından Arslan Han Muhammed'in oğlu Mahmud Han'ı Sancar'a vekâleten tahta çıkarmışlardır⁴⁷⁴.

Bu sırada Oğuzlar da Horasan'ı istilaya koyulmuşlardır. Oğuzlar'ın ilk hedefi Sultan Sancar'ın hazinesinin de bulunduğu payitaht Merv şehri olmuştur. Ancak Merv'den önce yolları üzerinde bulunan Bağşur'u yağma edip çok sayıda insanı katletmişlerdir. Daha sonra Merv şehrine gelen Oğuzlar burayı işgal edip iki ay kadar yağmalamışlardır (Şubat 1154). Bundan sonra Tus-Meşhed istikametine dönen

⁴⁷³ Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 182; Aksaraylı Kerimüddin Mahmud, 1943: 117-118; Köymen, 1947: 172; Köymen, 1963: 300-301; Köymen, 2011a: 412-413; Uluçay, 1975: 83; Merçil, 2002: 156; Merçil, 2005: 119; Agacanov, 2006: 306; Merçil, 2011a: 71; Piyadeoğlu, 2012: 83; Tekin, 2012: 225.

⁴⁷⁴ İbnü'l Esîr, 11, 1987: 157; Köymen, 1947: 172; Köymen, 1963: 301; Köymen, 2011a: 413; Uluçay, 1975: 83; Merçil, 2002: 156; Özaydın, 2004ç: 511; Merçil, 2005: 119; Tekin, 2012: 225-226

Oğuzlar, 1154 yılı Kasımında Tus ve Meşhed şehirlerini işgal ederek yağmalamışlar ve çok sayıda insan öldürmüşlerdir. Oğuzlar istila hareketlerine devamla 1154 yılının Aralık ayında Nişabur'u; 1155 yılının Kasım ayında ise Meyhene'yi istila ve yağma ederek Merv ve Belh havalisine çekilmişlerdir⁴⁷⁵.

Selçuklu Devleti'nin Oğuzlar karşısında aldığı mağlubiyet çok acı sonuçlar doğurmuştur. Selçuklu hâkimiyetindeki Horasan Oğuz istilasıyla harap olmuştur. Horasan'da Oğuzlar'ın yarattığı kargaşa yaklaşık üç yıl sürmüş, Sultan Sancar'ın yerine geçen Süleyman ve Mahmud'un bu durumu engellemek için Oğuz beylerine karşı mücadele etmişlerse de onlara karşı bir başarı sağlayamamışlardır.

Oğuzlar'ın Horasan istilasını sırasında onların elinde esir bulunan Sultan Sancar ise, kaynaklarda ifade edildiğine göre; tam bir esir hayatı yaşamış, gündüzleri bir sultan gibi tahtına oturan Sancar geceleri ise kaçmasını önlemek için demir bir kafese konulmuştur. Sancar üç yıldan fazla süren esirlik hayatında çok ıstırap çekmiştir. Esaretinden bir yıl sonra Oğuzlar'ın sultana karşı kötü muameleleri daha da artmış, Sancar daha çok demir kafes içinde tutulmuş ve hatta aç bırakılmıştır. Sultan kendisine reva görülen bu muameleler karşısında çok ağlayarak bu kavmin elinden kurtulmak için gece gündüz Allah'a yalvarmıştır⁴⁷⁶.

Sancar'ın üç yıldan fazla süren esareti 1156 yılında son bulmuştur. Sancar'ın Oğuz esaretinden kurtarılışı bazen Mü'eyyed Ay-Aba, bazen de İmade' d-din Ahmed b. Bekr Kumaç'a atfedilmektedir⁴⁷⁷. Kaynaklarda ifade edildiğine göre; Mü'eyyed Ay-Aba Sancar'ı korumakla görevli bir kısım Oğuz askerini "nan-pare" (ikta) vaadi ile kendi safına çekmiştir. Bir gün sultanı korumak sırası bu askerlere geldiğinde onlar sultanla birlikte av bahanesiyle Ceyhun'un kıyısına gelmişler, daha önce hazırlanmış bir kayıkla Sancar nehrin öteki yakasına geçirilmiş ve böylece esaretten kurtarılmıştır⁴⁷⁸.

4. Sultan Sancar'ın Ölümü ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Yıkılışı

Sultan Sancar esaretten kurtulduktan sonra o dönem için Horasan'ın başkentine dönüşen Tirmiz'e gelmiştir⁴⁷⁹. Burada kendisine tabii olmuş veya olmamış devletlere

⁴⁷⁶ Cüveyni, 1988: 12; Köymen, 1963: 301; Köymen, 2011a: 416-417.

⁴⁷⁷ Agacanov, 2006: 321.

⁴⁷⁸ Reşidü'd-Din Fazlullah, 2010: 186; Ravendi, 1957: 179; Köymen, 2011a: 456; Agacanov, 2006: 321; Ayan, 2007: 37-38; Piyadeoğlu, 2012: 92-93.

⁴⁷⁹ Agacanov, 2006: 321; Ayan, 2007: 37-38.

birer mektup göndererek esaretten kurtulduğunu ve tekrar Selçuklu sultanı olduğu bildirmiştir⁴⁸⁰. Sancar bir süre sonra da payitaht Merv' e gitmiştir.

Sancar Merv e geldiğinde yaşlanmış ve yaşadıklarından dolayı ruhen çökmüş durumdaydı. Askerleri dağılmış, hazinesi boşalmış olan sultan, devletini yeniden diriltmek konusunda bir şey yapamamıştır. Bununla birlikte devleti her bakımdan felakete sürükleyen Oğuzlar'a karşı bir ittifak kurulmak istenmişse de bundan bir sonuç alınamamıştır. Saltanatının sonlarına doğru Oğuzlar tarafından yenilgiye uğratılarak esir edilen ve çok kötü bir muameleye maruz kalan Sultan Sancar, 1157⁴⁸¹ yılında 72 yaşında olduğu halde acılar içinde vefat etmiştir. Cenazesi Merv'de sağlığında yaptırdığı "Ahiret Yurdu" adını verdiği muhteşem türbesine defnedilmiştir⁴⁸². Sancar'ın ölümü ile de Büyük Selçuklu Devleti resmen ve fiilen sona ermiştir.

⁴⁸⁰ Reşidü'd-Din Fazlullah,2010: 187; Köymen, 1963: 307; Köymen, 2011a: 460; Merçil, 2005: 121; Piyadeoğlu, 2012: 93.

⁴⁸¹ İbnü'l Esîr, 11, 1987: 187; Reşidü'd-Din Fazlullah,2010: 187; Cüveyni, 1988: 14; Köymen, 1963: 308; Köymen, 2011a: 465; Hasan, 1986: 82; Merçil, 2005: 121; Piyadeoğlu, 2012: 93; Yakupoğlu, 2012: 164.

⁴⁸² İbnü'l Esîr, 11, 1987: 187; Merçil, 2005: 121.

SONUÇ

Türklerin anayurdu olan Orta Asya'da gerek İslam öncesinde gerekse İslamiyet'in kabulünden sonra önemli Türk devletleri kurulmuştur. Orta Asya'da kurulan Türk-İslam devletlerinden birisi de Büyük Selçuklu Devleti'dir. Onlardan önce de bu coğrafyada Karahanlı ve Gazneli devletleri bulunuyordu. Tarihsel süreçlerinde Büyük Selçukluların daha tarih sahnesine çıkmadan önce bu devletlerle ilişkileri olmuştur. Selçuklular özellikle Gazneliler ile yaptıkları mücadeleler sonucunda onların topraklarında devletlerini kurmuşlardır. Bundan sonra Büyük Selçukluların tabiiyet altına aldıkları Karahanlılar ve Gazneliler ile ilişkileri devam etmiştir. Bu devletlerle olan ilişkiler Büyük Selçukluların doğu politikasının önemli bir ayağını teşkil etmiştir. Diğer ayağını ise Selçukluların son dönemlerinde Gurlular, Karahitaylar, Harezmsahlar ve Oğuzlar olan ilişkiler belirlemiştir.

Dandanakan Zaferi'nin hemen ardından Merv'de yapılan kurultayda feodal anlayışın bir sonucu olarak devletin batı bölgelerini kendisine bırakan Sultan Tuğrul, Merv merkez olmak üzere doğu bölgelerinin idaresini kardeşi Çağrı Bey'e vermiştir. Çağrı Bey melik ve ordu komutanı sıfatı ile idaresi altındaki topraklarda Tuğrul Bey'e bağlı olmak şartı ile müstakil hareket etmiştir. O hâkimi olduğu topraklarda adına hutbe okutmak, para bastırmak, günde 3 defa nevbet çaldırmak ve çetir taşımak gibi bir takım hâkimiyet alametlerini de kullanmıştır. Çağrı Bey'in görevleri arasında hâkim olduğu toprakları yönetme ve korumanın yanında yeni fetihlerle sınırlarını genişletmek de vardır. Çağrı Bey'in bu görevleri göz önüne alındığında devletin doğu politikasının ona havale edildiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Çağrı Bey kimi zaman doğudaki devletlere karşı egemenlik mücadelesi içinde olmuş ve bu devletlerle anlaşmalar yaparak doğudaki sınırların güvenliğini sağlamıştır.

Kuruluş döneminde doğuda güven ve asayişin sağlanmasına dikkat edilmiş, devlet batı yönünde fetih hareketine ağırlık verdiği için, doğuda buna engel olacak durumların yaratılmamasına özen gösterilmiştir. Bu dönemdeki doğu politikası komşu devletlerle anlaşmalar imzalanarak bu yönde gelecek tehditlerin önüne geçmek şeklinde formüle edilmiştir.

Alp Arslan döneminde Büyük Selçuklu Devleti yeniden yapılandırılmış, Tuğrul Bey dönemindeki sistem terk edilerek doğu ve batı politikası tek bir hükümdarın yani Alp Arslan'ın uhdesinde birleşmiştir. Bu durum aynı zamanda devletin ayrı ayrı yürüttüğü doğu ve batı politikalarının tek elden idaresi anlamına

gelmektedir. Alp Arslan babasının vefatından sonra onun veliahdı olarak yerine geçmiş ve böylece melikliği sırasında doğuyla yakından ilgilenme şansına sahip olmuştur. O melikliği sırasında doğuda temin ettiği güven ve asayişin Selçuklu sultanı olduktan sonra da istikrarlı bir şekilde devam etmesine özen göstermiştir. Çünkü Alp Arslan da amcası gibi yönünü batıya çevirerek yeni yurtlar fethetmeyi amaçlamıştır. Bu nedenle Alp Arslan dönemdeki doğu politikası, Tuğrul Bey döneminde doğuda sağlanan asayişin korunmasına yönelik olmuştur.

Alp Arslan'ın 1072 yılında bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine genç yaştaki oğlu ve aynı zamanda veliahtı Melikşah tahta oturmuştur. Melikşah, saltanatının başından itibaren doğu komşularının Selçuklu yönünde genişleme siyaseti gütmesi ve bunun sonucunda doğuda güven ve asayişin ortadan kalkmasından dolayı bu bölge ile yakından ilgilenmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle ilk seferini de bu yöne yapmıştır. Melikşah büyük bir imparatorluk haline getirdiği devletini, sınırları ötesinden gelecek tehlikelere karşı korumak için, vasal devletlerle çevreleyerek topraklarını koruma altına alma politikası gütmüştür. Bu politika sonucunda doğudaki devletler tabiiyet altına alınarak Selçuklu Devleti'nin doğu yönünde koruma kalkanı oluşturulmuştur. Böylelikle Melikşah dönemi doğu politikası da kendiliğinden ortaya çıkmıştır.

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra yaşanan taht mücadeleleri yüzünden Büyük Selçuklu Devleti hayli yıpranmış, devlet adeta bir fetret devri yaşamıştır. Bu dönemde Sancar'ın Berkyaruk tarafından Horasan melikliğine tayin edilmesi ile birlikte devletin doğu topraklarında yeniden asayiş ve güven temin edilmiştir. Doğu bölgesinin yönetiminin Sancar'a verilmesi aynı zamanda devletin takip ettiği doğu politikasının da bu melikin uhdesine verilmesi anlamına gelmektedir. Fetret devri doğu politikası kuruluş devri doğu politikası ile bu bakımdan benzerlik göstermektedir. Kuruluş döneminde Çağrı Bey'in üslendiği görevi fetret devrinde de Sancar üslenmiştir. Böylelikle Sancar, babası Melikşah döneminde takip edilen ve devleti vasal devletlerle çevrelemek şeklinde formüle edilen siyaseti doğuda devam ettirerek vasal devletlere yenilerini eklemiştir.

Uzun bir meliklik döneminin ardından sultan olan Sancar, diğer Selçuklu sultanlarından farklı olarak yönünü doğuya dönmüş ve devletin ağırlık merkezini daha doğuda yer alan Merv'e taşımıştır. Bunda Sancar'ın uzun süre doğuda meliklik yapması etkili olduğu gibi, bu dönemde Selçukluları tehdit edebilecek tehlikelerin doğu yönünden gelmesi ihtimali de etkili olmuştur. Sancar dönemi Büyük Selçuklu

Devleti'nin takip ettiği doğu politikası güvenilir vasalları itaat altında tutarak doğudan gelebilecek tehlikelere karşı devleti korumak yönünde olmuştur.

Sancar gerek melikliği gerekse de saltanatı döneminde Büyük Selçuklu Devleti'ni doğudan ortaya çıkacak tehlikelere karşı koruma yönünde bir politika takip etmişse de, devletin yıkılışına sebep felaket yine doğudan gelmiştir. Karahitaylar karşısında Büyük Selçuklu Devleti'nin aldığı ağır mağlubiyet adeta sonun başlangıcı niteliğindedir. Bu mağlubiyet gerek Sultan Sancar'ın gerekse de Büyük Selçuklu Devleti'nin prestijini büyük ölçüde zedelemiştir. Bundan sonra doğuda sular durulmamış, Oğuzların isyanı Sancar'ı bunlar üzerine bir sefer yapmaya zorlamıştır. Sancar'ın Oğuzlar ile girdiği mücadeleyi kaybetmesi ve onların eline esir düşmesiyle Büyük Selçuklu devleti fiilen yıkılmıştır.

Sancar üç yıl kadar süren esaretinin ardından tekrar Büyük Selçuklu Devleti'nin başına geçip devleti yeniden teşkilatlandırmak istemişse de bu pek mümkün olmamıştır. Sağlığı da pekiyi olmayan Sultan Sancar, esaretten kurtulduktan bir süre sonra vefat etmiştir. Böylece yaşadığı yüzyıla damgasını vuran Büyük Selçuklu Devleti sona ermiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Abû'l-Farac, Gregory Bar Hebraeus (1945), *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, C. I, TTK yay., Ankara.

Agacanov, Sergey Grigoroviç (2002), *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Anberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Ahmed b. Mahmud (1977), *Selçuk-nâme*, çev. Erdoğan Merçil I-II, İstanbul.

Aksaraylı Kerumeddin Mahmud (1943), *Selçuki Devletleri Tarihi (Müsameret al-ahyar adlı Farsça tarihinin tercümesi)*, çev. Nuri Gençosman, F. N. Uzluk, Ankara.

Aksoy, Hasan (1995), "Fetihname" mad., *DİA*, C. 12, İstanbul, s. 470-472.

Akyol, Hasan (2012), "Irak Selçukluları", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Editör: Refik Turan), Grafiker yay., Ankara, s. 169-215.

Akyol, Hasan-Erol Kara (2012a), "Melikşah Dönemi (1072-1092)", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Editör: Refik Turan), Grafiker yay., Ankara, s. 135-144.

Akyol, Hasan-Erol Kara (2012b), "Fetret Devri (1092-1117)", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Editör: Refik Turan), Grafiker yay., Ankara, s. 145-153.

Alptekin, Coşkun (1988). "Büyük Selçuklu Devleti" *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Editör: H. Dursun Yıldız), C. 7 Çağ yay., İstanbul, s. 95-183.

Ayan, Engin (2007). *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, İstanbul.

Azimî (2006), *Azimî Tarihi. (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, yay. Ali Sevim, TTK yay., Ankara.

Barthold, W. (1981), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. Dursun Yıldız, İstanbul.

Barthold, W. (2008), *İlk Müslüman Türkler*, çev. M. A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu, İstanbul.

Burslan, Kıvameddin (1943), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (Zubdat Al-Nuşra va Nuhbat Al-'Usra Tercümesi)*, Maarif Matbaası, İstanbul.

Cüveynî, Alâeddin Ata Melik (1988), *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk C. II, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara.

Çakmak, Mehmet Ali (2012), "Haremşahlar Devleti", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Editör: Refik Turan), Grafiker yay., Ankara, s. 251-268.

Çetin, Kenan (1992), *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Erzurum.

Dames, M. Longwarth (1979a), "Gazneliler" mad., *İA*, C. 4, MEB yay., İstanbul, s. 742-748.

Dames, M. Longwarth (1979b), "Guriler" mad., *İA*, C. 4, MEB yay., İstanbul 826-830.

Demir, Mustafa (2011), *Büyük Selçuklular Tarihi*, Sakarya.

Divitçioğlu, Sancar (2000), *Oğuzdan Selçukluya (Boy, Kanat ve Devlet)*, Eren yay., İstanbul.

Genç, Reşat (2002), "Karahanlılar Tarihi", *Genel Türk Tarihi*, (Editör: Hasan Celal Güzel-Ali Birinci), C. II, Yeni Türkiye yay., Ankara, s. 694-716.

Gürün, Kamuran (1984), *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, Bilgi yay., Ankara.

Hasan, İbrahim Hasan (1985), *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarih*, çev. İsmail Yiğit, C. 5. İstanbul.

el-Hüseynî, Sadru'ddîn Ebu'l Hasan 'Ali İbn Nâsır ibn 'Ali, (1943), *Ahbâr üd-devlet is-Selçukıyye*, çev. N. Lugal, TTK yay., Ankara

Huncan, Ömer Soner (2011), *Türk Kağanlığı (Karahanlılar)* İstanbul.

İbnü'l Adîm (1982), *Biyografilerle Selçuklular Tarihi Bugyetü't-taleb fi tarihi Haleb (Seçmeler)*. (çev. notlar ve açıklamalar Ali Sevim), TTK yay., Ankara.

İbnü'l Esîr (1987), *el-Kâmil fi't-tarih tercümesi*, çev. Abdülkerim Özaydın, C. 9-11, İstanbul.

İbnü'l Esîr (2013), *el-Kâmil fi't-tarih Büyük Selçuklu Devleti Tarihi Siyasi Sosyal Ekonomik*, çev. Murat Temelli, Ark Kitapları, İstanbul.

Kafesoğlu, İbrahim (1953), *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İÜEF yay., İstanbul.

Kafesoğlu, İbrahim (1972), *Selçuklu Tarihi*, MEB yay., İstanbul.

Kafesoğlu, İbrahim (1976), "Selçuklular", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara, s. 801-831.

Kafesoğlu, İbrahim (2004), "Alparslan", *DİA*, C. 2, TDV yay., Ankara, 526-530.

Köprülü, M. Fuad (1979), "Bâvendî" mad., *İA*, C. 2, MEB yay., İstanbul, s. 354-355.

Köymen, M. Altay (1947), "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 5 S. 2, Ankara, 159-186.

Köymen, M. Altay (1963), *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.

Köymen, M. Altay (1972). *Alp Arslan ve Zamanı*, MEB yay., İstanbul.

Köymen, M. Altay (1976), *Tuğrul Bey ve Zamanı*, MEB yay., İstanbul.

Köymen, M. Altay (1979a), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Güven Matbaası, Ankara.

Köymen, M. Altay (1979b). “Sencer”, *İA*, C. 10, MEB yay., İstanbul, 486-493.

Köymen, M. Altay (2011a). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri*, C. II, TTK yay., Ankara.

Köymen, M. Altay (2011b), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Alp Arslan ve Zamanı*, III, TTK yay., Ankara.

Kızıltoprak, Süleyman (2004), “Memlük” mad., *DİA*, C. 29, İstanbul, s. 87-90.

Kuşçu, Ayşe Dudu (2010), “Büyük Selçuklu Devleti’nin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, s. 637-664.

Leventoğlu, Mahsar (1971), *Türk Selçuklu Sultanı Alp Arslan*, Ankara.

Merçil, Erdoğan (1976), “Karahanlılar”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara s. 794-799.

Merçil, Erdoğan (1986), “Ziyârîler” mad., *İA*, C. 13, MEB yay., İstanbul, s. 622-624.

Merçil, Erdoğan (1989), *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK yay., Ankara.

Merçil, Erdoğan, Yıldız, H. Dursun, Sevim, Ali (1999), *Müslüman Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)*, İstanbul.

Merçil, Erdoğan (2002), “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, *Genel Türk Tarihi*, (Editör: Celal Güzel, Ali Birinci) C. 3, Yeni Türkiye yay., Ankara, s. 101-158.

Merçil, Erdoğan (2005), *Büyük Selçuklu Devleti (Siyasi Tarih)*, Ankara.

Merçil, Erdoğan (2011a), *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK yay., Ankara.

Merçil, Erdoğan (2011b), *Selçuklular (Makaleler)*, İstanbul.

Mevdudi (1971), *Selçuklular Tarihi* C. I, çev. Ali Genceli, Hilal yay., Ankara.

Necef, N. Ekber (2005), *Karahanlılar*, Selenge yay., İstanbul.

Öngül, Ali (1986), *Müneccimbaşı Ahmed Dede Efendi'nin Cami'ü'd-Düveli'nin Tenkitli Metin Neşri ve Tercümesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.

- Özaydın, Abdülkerim (1988), “Berkyaruk” mad., *DİA*, C. 5, İstanbul, s. 514-516.
- Özaydın, Abdülkerim (1990), *Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/ 1105-1118)*, TTK yay., Ankara.
- Özaydın, Abdülkerim (2001a), *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)*, İstanbul.
- Özaydın, Abdülkerim (2001b), “Karahanlılar” mad., *DİA*, C. 24, TDV yay., İstanbul, s. 404-412.
- Özaydın, Abdülkerim (2004a), “Selçuk Bey”, *DİA*, C. 36, TDV yay., Ankara, s. 364-365.
- Özaydın, Abdülkerim (2004b), “Melikşah”, *DİA*, C. 29, TDV yay., Ankara, s. 54-57.
- Özaydın, Abdülkerim (2004c), “Muhammed Tapar”, *DİA*, C. 30, TDV yay., İstanbul, 579-581.
- Özaydın, Abdülkerim (2004ç), “Sancar”, *DİA*, C. 36, TDV yay., Ankara, s. 507-511.
- Özgüdenli, Osman G. (2002), “*Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler*”, *Belleten*, LXV (sayı 243’ ten aynı basım), s. 547-570.
- Özgüdenli, Osman G. (2012a), “Selçukluların Kökeni”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Editör:Refik Turan), Grafiker yay., Ankara, s. 19-38.
- Özgüdenli, Osman G. (2012b), “Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Editör: Refik Turan), Grafiker yay., Ankara, s. 39-56.
- Özgüdenli, Osman G. (2012c) “Tuğrul Bey Dönemi”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Editör:Refik Turan), Grafiker yay., Ankara, s. 57-86.
- Özgüdenli, Osman G. (2013), *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, C. I, İSAM yay., İstanbul.
- Piyadeoğlu, Cihan (2011), *Selçukluların Kuruluş Hikâyesi Çağrı Bey*, Timaş yay., İstanbul.
- Piyadeoğlu, Cihan (2012), *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul.
- Pritsak, Omelyan (1977), “Karahanlılar” mad., *İA*, C. 6, MEB yay., İstanbul, s. 251-273.

Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, (1957), *Râhat-üs-sudûr ve âyet-üs-sürûr*, (çev. Ahmet Ateş), C. I, TTK yay., Ankara.

Reşîdü'd-dîn Fazlullah (2010), *Cami'ü't-tevârih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), TTK yay., İstanbul.

Sevim, Ali (1993a), “Çağrı Bey” mad., *DİA*, C. 8, TDV yay., İstanbul, s. 183-186.

Sevim, Ali (1993b), “Dandanakan Savaşı”mad., *DİA*, C: 8, TDV yay., İstanbul, 456-457.

Sevim, Ali (1999) “Bugyetü't taleb fi Tarihi Haleb'deki İlginç Kayıtlar”, *XII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK yay., Ankara.

Sevim, Ali (2005a), “Çağrı Bey”, *Makaleler*, yayına hazırlayan E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, C. III, Berikan yay., Ankara.

Sevim, Ali (2005b), “İbnü'l-Cevzi'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler”, *Makaleler*, yayına hazırlayan E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, C. II, Berikan yay., Ankara.

Sümer, Faruk (1994), “Dihkan” mad., *DİA*, C. 9, TDV yay., İstanbul, s. 289-290.

Sümer, Faruk (1999), *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri–Boy Teşkilatı-Destanları*, TDAV yay., İstanbul,

Sümer, Faruk (2004), “Selçuklular” mad., *DİA*, C. 36, TDV yay., İstanbul, s. 365 - 371.

Taneri, Aydın (1988), “Harizmşahlar” mad., *DİA*, C. 16, TDV yay., İstanbul, s. 228-231.

Tekin, Arslan (2012). *Selçuklu Tarihi*, Kariyer yay., İstanbul.

Turan, Osman (1997). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi yay., İstanbul.

Turan, Osman (2000), *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I-II, Boğaziçi yay., İstanbul.

Turan, Refik (2012a) “Türklerin Anadolu'ya Akınları ve Malazgirt Zaferi'nden Önce Anadolu' da Türk Varlığı”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Editör: Refik Turan), Grafiker yay., Ankara, s. 87-115.

Turan, Refik (2012b). “Malazgirt Fatihisi Alp Arslan”, (Editör: Refik Turan), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Grafiker yay., Ankara, s. 115-119.

Toysal, Alper Tunga (2007), *Tuğrul Bey Dönemi Selçukluların Dini Siyaseti*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Uluçay, Çağatay (1975), *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1984), *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK yay., Ankara.

Yakupoğlu, Cevdet (2012), “Sultan Sancar Devri”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Editör: Refik Turan), Grafiker yay., Ankara, s. 153-166.

Yazıcızade Ali (2009). *Tevarih-i Al-i Selçuk (Oğuzname-Selçuklu Tarihi)*, haz. Abdullah Bakır, İstanbul.

Zahoder, B. (1995), “Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan” *Bellekten*, XIX/76, Ankara, s. 491-527.

